

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fábián Pál—Szemere Gyula: A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról

Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?

Ézsiás Erzsébet: A groteszk Szép Ernő drámáiban

F. Kovács Ferenc: Weöres Sándor gyermekverseinek szerepe az óvodai nyelvművelésben

Tolcsvai Nagy Gábor: Gondolatok az új felső tagozatos nyelvtankönyvekről

Mészáros István: Líceumi magyarnyelvtanítás a reformkorban

A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai

Békkési Imre: Egy magyarázó konstrukciótípus Németh László esszéiben

Szemerkenyi Ágnes—Voigt Vilmos: A „hatos” a magyar közmondásokban

Benedek Nándor: Néhány adat a mai magyar nyelv szókincsének szerkezeti elemzéséhez

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

108. ÉVFOLYAM 1984. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Fábián Pál—Szemere Gyula: A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról ... 385

Vita

Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 407

Íróink nyelve

Ézsaiás Erzsébet: A groteszk Szép Ernő drámáiban 423

Nyelv és iskola

F. Kovács Ferenc: Weöres Sándor gyermekverseinek szerepe az óvodai nyelvművelésben 430

Tolcsvai Nagy Gábor: Gondolatok az új felső tagozatos nyelvtankönyvekről 436

Mészáros István: Líceumi magyar nyelv-tanítás a reformkorban 442

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai 450

A nyelvtudomány műhelyéből

Békési Imre: Egy magyarázó konstrukciótípus Németh László esszéiben 463

Szemerényi Ágnes—Voigt Vilmos: A „hatos” a magyar közmondásokban 470

Benedek Nándor: Néhány adat a mai magyar nyelv szókincsének szerkezeti elemzéséhez 477

Szó- és szólásmagyarázatok

Bernáth Béla: Csütörtököt mond, csettet vet 489

Ábrahám Imre: A Győrszentmárton > Pannonhalma helynévváltoztatás valódi indítékairól 493

(1 1 1 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

108. ÉVFOLYAM

1984. OKTÓBER—DECEMBER

4. SZÁM

A MAGYAR HELYESÍRÁS SZABÁLYAINAK II. KIADÁSÁRÓL

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1984. április 24-i ülésén foglalkozott A magyar helyesírás szabályai 11. kiadása megjelentetésének ügyével, és az alább következő határozatot hozta.

I.

A Magyar Tudományos Akadémia elnökségének 18/1984. számú határozata

(1984. április 24.)

Jelentés

A magyar helyesírás szabályai 11. kiadásának munkálatairól

Az elnökség 1980. október 28-i ülésén megtárgyalta és elfogadta a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a Helyesírási Bizottság előterjesztését A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról. Egyben felhívta a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályát és a Helyesírási Bizottságot, hogy a kézirat elkészültével olyan jelentést terjesszen elő, amely tartalmilag megfelelő alapot és tájékoztatást nyújt az új kiadás konkrét kiadói munkálatainak megindításához (38/1980. sz. eln. határozat).

A kiadvány szabályzati része és a hozzá csatlakozó szójegyzék elkészült. Ezt, a Helyesírási Bizottság által készített Összefoglaló tájékoztatással együtt, 1983 őszén mind a Nyelvtudományi Bizottság, mind a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya megvitatta és elfogadta, s az osztály elnöke a tájékoztatást jóváhagyásra az elnökség elé terjesztette.

A Helyesírási Bizottság elnöke és társelnöke kiegészítő megjegyzéseket fűzött az előterjesztéshez, illetve válaszolt a feltett kérdésekre. Többben szóvá tették: mivel a gépi technika térhódításával a helyesírás terjesztésében egyre nagyobb szerep jut a számítógépeknek, a televíziónak stb., nő ezen eszközök alkalmazóinak, gyártóinak, a képűjság készítőinek a felelőssége is. Erre fel kellene hívni az illetékesek figyelmét.

Az elnökség 18/1984. számú határozata

1. Az elnökség — a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának javaslatára — A magyar helyesírás szabályai 11. kiadásának közrebocsátásához a jóváhagyást megadja.

2. A helyesírás egységének további fenntartása szempontjából — különös tekintettel a számítógépekre (iskolai számítógépekre) is — az oktatásügy, a nyomdaipar és általában a sajtótermék-előállítás kulcsfontosságú; ezért az elnökség felkéri a Művelődési Minisztériumot, az Ipari Minisztériumot, a Kiadói Főigazgatóságot, a Tájékoztatási Hivatalt és a Magyar Televízió vezetését, hogy — miként a 10. kiadás esetében is — hatáskörükben tegyék meg a szükséges intézkedéseket a 11. kiadás alkalmazása érdekében.

3. A szabályzat megjelenése után sem maradhat abba a helyesírás folyamatos gondozása. Az elnökség ezért felhívja az illetékes tudományos testületeket, hogy a megjelenés után egy évvel értékeljék a 11. kiadás társadalmi fogadtatását, és erről tájékoztassák az elnökséget.

4. Az elnökség köszönetet mond a Helyesírási Bizottságnak a munkálatok gondozásáért, valamint a Kossuth Nyomda szedőüzeme dolgozóinak, akik társadalmi munkában vállalták a szabályzati fejezetek és a szójegyzék többszöri sokszorosítását és korrigálását, s ezzel lehetővé tették a 11. kiadással kapcsolatos széles körű társadalmi véleménynyilvánítást.

II.

Összefoglaló tájékoztatás helyesírási szabályzatunk 11. kiadásáról

Előzmények és munkálatok

A Helyesírási Bizottság 1973-ban határozta el helyesírásunk állapotának és időszerű kérdéseinek sokoldalú tudományos megvizsgálását azzal a távlati céllal, hogy jól előkészítse A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadását.

A Helyesírási Bizottság 1973 és 1984 között, három akadémiai ciklusban, részben cserélődve: Ligeti Lajos, Keresztury Dezső elnökök; Tompa József, Fábián Pál társelnökök; Fábián Pál, Keszler Borbála titkárok; Bárczi Géza, Bencédy József, Benkő Loránd, Berzsenyi J. László, Cseres Tibor, Deme László, Farle János, Fodorné Csányi Piroska, Földi Ervin, Fülöp Lajos, Grenitzer Róbert, Harmatta János, Hartmann Ervin, Hexendorf Edit, Hőnyi Ede, Kardeván Andor, Köpeczi Béla, Lakatosné Varsányi Magda, Lőrincze Lajos, Mádl Ferenc, Magay Tamás, Ordódy János, Papp Ferenc, Papp László, Papp Miklós, Pásztor Emil, Peschka Vilmos, Priszter Szaniszló, Rátz Ottó, Stoll Béla, Száday Rezső, Szántó Jenő, Szathmári István, Székely György, Szemere Gyula, Timkó György, T. Urbán Ilona, Újfalussy József tagok.

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, valamint Társadalomtudományi Főosztályának helyeslésével és támogatásával végzett munka során a bizottság alaposan megtárgyalta helyesírásunk mindegyik kérdéskörét, némelyiket többször is. A bizottsági viták alapjául szolgáló előterjesztések szerzői a Helyesírási tanácsadó szótár (szerk. Deme László és

Fábián Pál; Bp., 1961.) állásfoglalásait és szerkesztési szempontjait, a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (szerk. Timkó György; Bp., 1971.) kiegészítő szabályait és szójegyzékét, a helyesírási szakirodalomban kifejtett véleményeket és a közönség köréből érkezett kívánságokat egyaránt feldolgozták; a bizottság ezek ismeretében alakította ki javaslatait. A bizottsági állásfoglalásokkal kiegészített tanulmányok (néhány kivételével) megjelentek a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben.

A tanulmányok szerzői (és előterjesztéseik száma, ha egynél több): Deme László (2), Fábián Pál (4), Farle János, Hexendorf Edit, Hőnyi Ede (2), Ladó János (2), Rácz Ottó, Süle Jenő, Timkó György (2), T. Urbán Ilona (2), Szemere Gyula (2), G. Varga Györgyi (2).

Az előtanulmányokon és a bennük értékesített forrásokon kívül még két mű tekintendő az új szabályzati koncepció előzményének, illetőleg helyessége próbájának: A magyar helyesírás rendszere (írta Deme László, Fábián Pál és Bencédy József; Bp., 1966.) és az erre épülő Helyesírásunk (írta Fábián Pál, Graf Rezső és Szemere Gyula; Bp., 1978.). Mindkettő a Helyesírási Bizottság ama régi törekvéseinek megvalósulása, hogy írásunk alapvető tudnivalói röviden összefoglalva, jól áttekinthető és könnyen elsajátható rendszerezésben, korszerűsített tudományos felfogásban álljanak a közönség (elsősorban a tanulóifjúság) rendelkezésére.

A Helyesírásunk kiállta az idő és a gyakorlat próbáját: már három kiadásban jelent meg (kb. 250 000 példányban), az új tantervek erre alapozzák a helyesírás tanítását. A siker a 11. kiadás szempontjából feltétlenül kedvező előjelnek tekinthető.

A léendő szabályzat jellegéről és részletezettségéről folytatott viták során felmerült az az elképzelés is, hogy a 11. kiadás — szinte epigrammatikus tömörséggel — a magyar helyesírási rendszernek csak fő, elvi vonásait vázolja. (Ilyen szándékú és jellegű Deme László tanulmánya: Helyesírási rendszerünk logikája. Magyar Nyelvőr 1964. 3. és 4. sz.) Be kellett azonban látni, hogy egy efféle szabályzatot legfeljebb a szakértők igen szűk köre tudott volna haszonnal forgatni; a szélesebb író-olvasó közönségnek kb. a 10. kiadás részletezett-ségi fokán álló szabályzatra és szójegyzékre van szüksége.

Az előkészítő munka végére érve, 1979. május 7-én az I. osztály közgyűlési tudományos ülését a helyesírás ügyének szentelte (vö. Magyar Tudomány 1979. 8—9. sz.), meghallgatta és megvitatta a 11. kiadásról kialakított helyesírási bizottsági elképzeléseket. Ezekről egyébként a bizottság a sajtó, a rádió és a televízió segítségével a nagyközönségnek is többször adott tájékoztatást.

Az Akadémia elnöksége 1980. október 28-án hozott határozatot arról, hogy helyesírási szabályzatunk korszerűsítésére az időt elérkezettnek látja, és a munka elvégzését a Helyesírási Bizottság feladatává tette. Határozatában felhívta a bizottság figyelmét arra, hogy tevékenysége során és állásfoglalásainak kialakításában működjenek együtt az Akadémia osztályaival, különösképpen a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával és az ennek keretében tartozó Nyelvtudományi Bizottsággal (vö. Magyar Nyelvőr 1982. 1. sz.).

A szabályzat kidolgozása 1981 elején kezdődött meg, és 1983 végén fejeződött be. A szabályzati rész Fábián Pál, a szójegyzék és a tárgymutató Szemere Gyula munkája. A kiadványt Fábián Pál szerkesztette, Deme László és Keszler Borbála lektorálta.

A bizottság a munkálatokat úgy szervezte meg, hogy a szabályzati fejezetek egymás után elkészülő tervezeteit sokan megismerhessék, és róluk véleményyt nyilvánthassanak.

Az első fogalmazványt a bizottság tagjainak egy szűkebb köre megvizsgálta. A szükséges módosítások után állt elő az a szöveg, amelyet a bizottság a Kossuth Nyomda szedőüzeme dolgozóinak érdeméből 400 példányban sokszorosíttathatott. A hozzászólásra szétküldött javaslatokat megkapták: az Akadémia elnökségének tagjai; az akadémiai osztályok; a Nyelvtudományi Bizottság, az Anyanyelvi Bizottság és a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság tagjai; több nyomda és könyvkiadó; az egyetemek és tanárképző főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei; a szomszédos szocialista országok egyetemeinek magyar tanszékei; tanárok, írók, újságírók; valamint természetesen a Helyesírási Bizottság tagjai és az általuk képviselt intézmények.

A bizottságon kívüli sok hozzászóló neve (terjedelmi okokból) nem sorolható fel. Mégis meg kell emlékezni Ágoston Mihályról (Újvidék), Balogh Dezsőről és Gálffy Mózesről (Kolozsvár), a Nyelvtudományi Intézet munkatársairól, továbbá Szepe Györgyről, akik véleményük nyilvánításával különösen sok segítséget nyújtottak a munkához.

A beérkezett véleményeket, észrevételeket a bizottság tüzetesen megtárgyalta. Az állásfoglalásainak megfelelően átdolgozott szöveg többszöri belső lektoráláson is átment, sőt még ez után is csiszolódott.

Hasonló módon készült el a szótár is. — A bizottság mindenekelőtt szógyűjtési felhívással fordult a nyomdákhoz, a kiadókhoz, a szaktudósokhoz és a nagyközönséghez, hogy a szójegyzék példaanyaga napjaink igényeinek megfelelően felfrissülhessen. — A javaslatok figyelembevételével jött létre az első összeállítás. A bizottság tagjainak és külső szakértőknek hozzászólásai, továbbá a bizottság állásfoglalásai alapján alakult ki a második változat, amelyet a Kossuth Nyomdában sokszorosítottak, s amelyet a bizottság társadalmi véleményezésre is szétküldött. — Újabb átdolgozás, sok ellenőrzés és egyeztetés után lehetett végül a szógyűjtemény munkálatait is befejezni.

A szótár anyagát a KLTE számítóközpontja (társadalmi munkában) számítógépre vitte „a tergo” programmal. Ezáltal a következetes írásmód ellenőrzése minden vonatkozásban, de elsősorban a szókapcsolatok és a szóösszetételek tekintetében, lehetővé vált.

A munkálatokat a Nyelvtudományi Bizottság, valamint a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 1982 tavaszán és 1983 őszén ellenőrizte.

Helyesírási ismeretekre a társadalom tagjainak nem egyforma mértékben van szükségük. — Az általános iskolai tantervben körvonalazott anyag a társadalom írásgyakorlatába való zavartalan beilleszkedést teszi lehetővé. Ennél több kell már azoknak, akik érettségít tesznek, és aztán gyakran értelmiségi élethivatást választanak. A helyesírás pontos tudása, a finomságok iránti érzékenység és a fejlett alkalmazkodási készség elengedhetetlen feltétel a tanári pályán, a kiadói munkakörökben, a nyomdászatban, a hivatali munkában stb. Sajátos problémákat vetnek föl a szaktudományok és a szépirodalom.

Nyilvánvaló, hogy a helyesírási szabályzat a sokféle igényt egymaga kielégíteni nem tudja. Ez nem is lehet célja. Társadalmi szerepe az, hogy mindennemű írásbeli tevékenységnek a fundamentuma legyen; vagyis hogy tartalmazza a közismereti szintű tudnivalókat, de alapjaként támaszkodhasson rá a helyesírás tekintetében igényesebb írásgyakorlat is.

Helyesírásunk története azt mutatja, hogy szabályzataink kiadásról kiadásra bővülnek. Ez természetes: gazdag szókincsű modern társadalom szabályozott és egységes írás nélkül nem létezhet.

Az 1954-i tüzetes szabályozás helyesírásunknak tömérdek, akkor még nyitott kérdését rendezte, s ezáltal írásgyakorlatunknak a korábbi szabályzatoknál részletesebb és biztosabb iránytűjévé vált. Ám az élet (különösen a nyomdai gyakorlat és a szaktudományok világa) naponta vetett fel újabb és

újabb olyan eseteket, amelyekre nem volt benne tanács. Ilyenkor mérlegelni kellett, hogy a mostani szabályozás kiterjeszkedjék-e ezekre a még szabályozatlan típusokra is. A 10. kiadáshoz képest bővítés csak néhány esetben vált szükségessé.

A különírás-egybeírás körében meg kellett fogalmazni az anyagnevek kezelési módjának, a jelentéstömörítő összetételek egybeírásának a szabályát (vö. 115., ill. 129.), és a korábbinál bővebb tájékoztatást volt célszerű adni a többszörös összetételek írására nézve (vö. 138.). — A korábbinál részletesebb tárgyalást kívántak a földrajzi nevek (vö. 173—184.) és az intézménynevek (vö. 186—192.); új, külön pontok foglalkoznak a csillagnevekkel (vö. 185.) és a márkanevekkel (vö. 193—194.). — A 10. kiadásbelinél alaposabban ki vannak dolgozva az elválasztás szabályai is (vö. 223—238.).

A 11. kiadás általában tartózkodni igyekszik attól, hogy részletkérdéseket szabállyá avatva tárgyaljon, ezért nem kerülhettek be az általános érdekű szabálygyűjteménybe a ritkán fölbukkanó típusok (ezekkel egy később kiandó nyomdai és kiadói kézikönyvnek kell foglalkoznia); a sajátos szakmai problémák megoldása és rendszerezett tárgyalása pedig szakmai helyesírási szabályzatokba vagy szótárakba való.

A Helyesírási Bizottsággal összhangban kidolgozott ilyen szabályzatok és szótárak (megjelenésük időrendjében) a következők: A magyar állatnevek helyesírási szabályai (kidolgozta Dudich Endre; Bp., 1959.); — A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (kidolgozta Fábíán Pál, Földi Ervin és Hőnyi Ede; Bp., 1965.); — A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai I—II. (szerkesztette Erdey-Grúz Tibor és Fodorné Csányi Piroska; Bp., 1972.); — A legfontosabb ásványok és kőzetek nevének helyes írásmódja (a kémiai szabályzat III. kötete, szerkesztette Erdey-Grúz Tibor és Fodorné Csányi Piroska, a szójegyzék Székyné Fux Vilma munkája; Bp., 1973.); — A Magyar Tudományos Akadémia V. Orvosi Tudományok Osztálya Szaknyelvi és Helyesírási Bizottságának ajánlása az idegen eredetű műszavak magyaros írására (Orvosi Hetilap 1979. márc. 4., 120. évf. 536—40.); — Katonai helyesírási tanácsadó szótár (szerkesztette Fábíán Pál és Szemere Gyula; Bp., 1980.); — Keleti nevek magyar helyesírása (főszerkesztő Ligeti Lajos, szerkesztő Terjék József; Bp., 1981.); — Kémiai helyesírási szótár (Fábíán Pál, Fodorné Csányi Piroska és Hőnyi Ede munkája; Bp., 1982.); — A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása és ehhez csatolva Az újgörög nevek magyar helyesírása (főszerkesztő Hadrovics László, szerkesztő Zoltán András; Bp., 1984.); — Az állatorvosi szakkifejezések egységes használatának és helyesírásának szabályai (az MTA—MÉM Állatorvostudományi Bizottságának ajánlása; Magyar Állatorvosok Lapja 1983. 5. sz., 38. évf., 309—11.); — A magyar növénynevek helyesírási szabályai (kidolgozta Priszter Szaniszló; megjelenés alatt).

A szaktudományi ágazatok illetékes akadémiai testületei által kidolgozott és a Helyesírási Bizottsággal egyeztetett szabályzatok és szótárak, illetőleg a 11. kiadás megjelenése után átdolgozott változataik a szabályzattal azonos értékű állásfoglalást jelentenek.

A szabályzat arculata

A szabályzatban a helyesírási részrendszerek fő fejezetei az immár hagyományos sorrendben követik egymást, a szabálypontok összefüggéseire belső címek utalnak. Minden nagy egységet egy olyan pont vezet be, amely összefoglalja a kérdéskör lényegét, és válaszol azokat az általános elveket, amelyek a fejezetbeli szabálypontokban érvényesülnek. Hasonló eljárásra számos szabálypontban is lehetőség nyílt: a közös lényegyet kiemelő bevezető mondat

vagy szakasz után alpontokban következnek a részletek. A nem szabály értékű hasznos tudnivalók (nyelvhasználati, stilisztikai, technikai stb. megjegyzések) szűkebb tükörrel szedett bekezdések formájában csatlakoznak a szabálypontokhoz. — Bár a szabályzat elvileg és kimondva nem tesz különbséget lényeges és kevésbé fontos között, az ismertetett fölépítés ezt bizonyos fokig mégis érzékelteti.

Az összevonások révén a szabálypontok száma 139-cel kevesebb lett a 10. kiadásbelinél; ennek ellenére a 11. kiadás nagyobb terjedelmű a 10.-nél. A látszólagos ellentmondás fő okairól már történt említés: egyes részrendszerek most alaposabban ki vannak fejtve, mint korábban; illetőleg: az alpontok és a szűkebb tükörrel szedett megjegyzések most nem külön szabálypontok, mint a hasonlóak a 10. kiadásban. Bizonyos terjedelmnövekedéssel járt továbbá az is, hogy a 11. kiadásban több a magyarázat, a megokolás, mint a korábbi szabálykönyvekben. Ez (a némiképp oldottabb stílussal együtt) azt szolgálja, hogy a szabályok tartalma, mondanivalója mindenki számára érthető, világos legyen.

A terminológia tekintetében a szabályzat az iskoláinkban ma általában szokásos, a nagyközönségtől is értett nyelvtani szóhasználathoz igazodik. Újabb keletű, még nem közhasználatú, főképp idegen műszavaktól a közérthetőség érdekében tartózkodni kellett.

Megőrzés és újítás a 11. kiadásban

A 11. kiadás szabályzati és szótári részének áttekintése igen rövid lehetne, ha csak azokról a módosításokról kellene benne szólni, amelyek a 10. kiadáshoz képest bekövetkeztek; ilyen változtatás ugyanis csak néhány van. Magyarázatot kell azonban adni arra nézve is, hogy az 1954 óta felvetett fontosabb reformjavaslatok jelentős része miért nem volt megvalósítható. És hasznos lesz helyenként belevilágítani a Helyesírási Bizottság műhelymunkájába is ott, ahol ez a szabályok jobb megértése érdekében hasznosnak látszik.

Általános tudnivalók. Ilyen fejezet első ízben található helyesírási szabályzatunkban, pedig elvi fontossága nyilvánvaló.

Két pontja közül az első az írás és a helyesírás fogalmát világítja meg; a második pedig a magyar helyesírást jellemzi, s egyúttal össze is veti más írásrendszerekkel, más (elsősorban európai) helyesírásokkal. A 2. pont négy alpontja közül a negyedik a legfontosabb: az figyelmeztet a nyelvünk rendszere és helyesírásunk közti szoros kapcsolatokra.

A b e t ű k. Betűállományunk a század elejére kikristályosodott. Hangjelölésünknek hosszú történeti fejlődés eredményeképpen létrejött rendszere oly mélyen gyökerezik társadalmunk tudatában és mindennapi gyakorlatában, hogy mindennemű változtatás fölösleges megrázkódtatást okozna. Ezért nem lehetett teljesíteni a Helyesírási Bizottsághoz érkezett, a szakfolyóiratokban, sőt a sajtóban is felvetett számos reformjavaslat közül egyiket sem.

Így például azt, hogy többjegyű betűinket helyettesítsük egyjegyű mellékjeles betűkkel (*c', c', ç, ç; z', z', ž, ž*; stb.); vagy hogy a *dsz* hang jelölésére hozzuk vissza a századunk elején elhagyott *ds* betűt. Az *ly*-nak *j*-vel való felcserélését sem lett volna helyes erőltetni és helyesírásunk egységét (ha csak egy időre is) megbontani.

Az ábécével kapcsolatban megjegyzendő, hogy a *dz* és a *dzs*, mint a század eleje óta mindig, most is a többivel azonos értékű tagként szerepel a magyar betűk sorában (vö. 10.); a *ch*, a *q*, a *w*, az *x* és az *y* besorolásáról pedig külön pont intézkedik (vö. 11.).

A betűrendbe sorolásnak 1954-ben rögzített szabályain (bár módosításukra voltak indítványok) a 11. kiadás nem változtatott. A szabályok (a közigénynek megfelelően) inkább a betűrendes összeállításokban tájékozódni kívánóknak, a keresőknek (tehát a nagyközönségnek), nem pedig az ilyenek készítőinek (szótáríróknak stb.) nézőpontjából vannak megfogalmazva. A szokásos magyar betűrendbe sorolástól eltérő egyéb besorolási módoknak bizonyos esetekben indokolt voltát külön pont ismeri el (vö. 16.).

A z a l a p e l v e k. Helyesírási alapelveken azokat az eljárásokat értjük, amelyek szerint szavainkat és szóalakjainkat leírjuk. Hogy a magyar helyesírás hány alapelvhez igazodik, és hogy ezek melyek, sok vita tárgya volt régebben, az napjainkban is. A 10. kiadás a korábbiakkal szemben három alapelvet sorol fel (a kiejtést, a szóelemzést és a hagyományt); a 11. kiadás — az 1954 utáni szakirodalom egyöntetű álláspontjának megfelelően — ismét négy alapelvet ismer el: a kiejtést, a szóelemzést, a hagyományt és az egyszerűsítést.

A magyar helyesírást az alapelveknek célszerű és rugalmas kölcsönhatásban való érvényesülése jellemzi: sokszor együtt hatnak, nemegyszer azonban az egyik (legyőzve a többit) csak magában határozza meg az írásmódot.

A *kézben* szóalak leírási módja megfelel mind a kiejtés szerinti, mind a szóelemző írás elvének. — A *kéztől* szóalak leírásakor a szóelemek föltüntetése kedvéért lemondunk a „késztől” kiejtés rögzítéséről; a *kesztyű* szó esetében viszont a kiejtést követjük, figyelmen kívül hagyva, hogy a szóban eredetileg a „kéz” rejlik. — A *rögtön* esetében a szófejtésen (vö. *rögvést*) alapuló hagyomány érvényesül a kiejtéssel (e.: „röktön”) szemben. — A *szebb* + *ből* írásmóddal szemben. — Stb.

Korábbi kiadásoktól eltérően a 11. kiadás nem óhajtott állást foglalni abban a sokat vitatott kérdésben, hogy mekkora az egyes alapelvek részese-dési aránya és fontossága mai helyesírásunkban. Mert ha igaz is, hogy írásunk általában híven tükrözi mai köznyelvi kiejtésünket, a szóelemek lehetőleg pontos feltüntetésére való törekvés az előbbinél nem kevésbé fontos számunkra. A két nagy hatókörű alapelvet rangsorolni, egymással szembeállítani helytelen lenne: a valóságban egymást kiegészítve működnek. A 11. kiadás kidolgozása során pedig arról győződött meg a bizottság, hogy a hagyomány ereje és szerepe erősödőben van helyesírásunkban. És végül: az egyszerűsítés, ha kisebb hatókörű is a másik háromnál, valójában oly nagy tömegben jelentkezik, hogy már csak ezért sem elhanyagolható tényezője írásunknak.

A kiejtés szerinti írásmód. Az 1954-i kiadásban a fejezet címe: A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód. Mivel az általános használatban (így a közoktatásban is) a *kiejtés szerinti* megjelölés vált általánossá, a vele azonos értelmű szinonimát (a *fonetikus* szót) el lehetett hagyni.

Az utóbbi években számos vitacikk jelent meg a magyar köznyelvi kiejtésről, annak egységéről, illetőleg a benne élő változatokról, szóbeli és írásbeli használatuk lehetőségeiről. Szabályzatunk azt az álláspontot képviseli, hogy szavaink legnagyobb részének köznyelvi kiejtése (az ingadozások ellenére) megállapítható, helyesírásunk ezt rögzíti. A köznyelvi formák írásbeli használatának ajánlása köznyelvünk további megszilárdulását célozza. Ez a felfogás azonban nem jelenti a nyelvjárási, régies vagy más jellegű alakváltozatok

művészi vagy tudományos célú használatának korlátozását (vö. 17.). És még kevésbé lehet az iskolákban a területi nyelvváltozatokkal szemben néhol tapasztalható türelmetlenség hivatkozási alapja.

Közismerten sok vitára ad alkalmat, hogy mikor írunk rövid *i*, *u*, *ü*-t és mikor hosszú *í*, *ú*, *ű*-t. Azokat a szélsőséges javaslatokat, amelyek a hosszú *i*, *ú*, *ű*-nek írásunkból való kiiktatásával megoldhatónak vélik az ügyet, a Helyesírási Bizottság mindig ellenezte, most is elvetette őket.

Kétségtelen ugyanis, hogy nem csupán az *a—á*, *e—é*, *o—ó*, *ö—ő* rövid-hosszú magánhangzópároknak van értelemmegkülönböztető szerepe, hanem az *i—í*-nek, az *u—ú*-nak és az *ü—ű*-nek is: *irtok—írtok*, *zug—zúg*, *fűzet—fűzet* stb. (vö. 6.). Ez utóbbiaknak rövide „egyszerűsített” írásmódja a hosszú *i*, *ú*, *ű* elsorvadásához vezetne, ez pedig távlatilag egész magánhangzórendszerünk megbomlásához. Az egységesítés súlyos kárt okozna nyelvünk esztétikájának is: hangjaink egymásutánjának változatossága jelentősen csökkenne. Mindezt megakadályozandó tartja meg a 11. kiadás is változatlanul az *i*, *u*, *ü* és az *í*, *ú*, *ű* megkülönböztetését mind a szótövekben (vö. 20—24.), mind a tőváltozatokban (vö. 27—31.), mind pedig a toldalékokban (vö. 34—35.). Egyébként néhány év óta már az írógépeken is van a szabvány értelmében (legalább kis) *i*, *ú*, *ű*, ami e hangjaink pontos jelölését gépirásban is lehetővé fogja tenni.

Irodalmi nyelvünknek egyik jellegzetessége, hogy évszázadok óta tartó egységesedése ellenére, még ma is élnek benne alakváltozatok. Ezeket természetesen helyesírásunk is tudomásul veszi mind a tövekben (vö. 25.), mind pedig a toldalékoláskor (vö. 45.).

A 11. kiadás a 10.-beli *levő*, *tied*, *mienk* mellé felveszi a *lévő*-t, *tiéd*-et, *miénk*-et is; viszont már csak a *hív*, *szív*, *vív* alakokat szerepelteti szójegyzékében, a *hi*, *szí*, *vi* elavult formákat már nem. Az alakváltozatok közti stilisztikai különbségekre (pl. a *látniok*, *szeretniök*-félék kissé régies hangulatára) a szabályzat szűkített szedésű bekezdésekben figyelmeztet.

A *t* végű igék műveltető képzős alakjainak eddigi szabálya (néhány javaslat ellenére) továbbra is érvényben maradt: ha a szóvégi *t*-t mássalhangzó előzi meg (pl. *bont*), akkor *-at*, *-et*, ha a *t*-t magánhangzó előzi meg (pl. *arat*), akkor *-tat*, *-tet* a képző (*bontat*, de *arattat*; vö. 41.). Tehát *sejtet*, *festet* stb. (nem pedig: „sejttet”, „festtet” stb.).

A múlt idejű alakok (*sejtettem*, *festette* stb.) kettős értelme a valóságos beszédhelyzetekben igen ritkán okozhat félreértést. Ennek lehetősége írott szövegekben is rendkívül csekély, úgyhogy kár lenne az egyértelmű szabályt egy kis szócsoport miatt megbontani és a jelenleginél bonyolultabbá tenni.

A s z ó e l e m z ő í r á s m ó d. Az 1954-i kiadásban a fejezet címe: A szóelemző (etimologikus) írásmód. A zárójelbe tett *etimologikus* szó elmaradásának itt nem stilisztikai, hanem mélyebb oka van. Etimológián ma szószármaztatást, szófejtést (vagyis történeti szóeredet-nyomozást) értünk, nem pedig azt, ami ennek az írásmódnak a lényege: a toldalékos és az összetett szavak legnagyobb részében a szóelemeket olyan alakjukban sorakoztatjuk egymás mellé, ahogyan mai nyelvünkben külön-külön ejtve hangzanak, és nem vesszük figyelembe a szóalakok kiejtésékor alkalmilag bekövetkező hangváltásokat. Eppen nem történeti-etimológiai, hanem leíró alaktani elemzésen alapul ez az írásmód, amelyet akkor vált fel a kiejtés szerinti írás, ha a történeti változások az eredeti szóelemeket már elhomályosították.

Ezen a kialakult és közismert elven természetesen sem változtat a 11. kiadás, de az egyes típusok közti könnyebb eligazodást több belső cím segíti, és bővebb, korszerűbb a pontok példaanyaga.

Az *l* és *ll* végű ígék írásmódját már a 10. kiadás rendezte, a kialakult gyakorlatot a 11. változatlanul fenntartja (vö. 64–66.).

A szókép állandóságára, valamint egyszerűségére törekedve (egyes javaslatok ellenére) a 11. kiadás nem változtatja meg sem a *lesz* (e.: lessz), sem az *egy* (e.: eggy) írásmódját (vö. 69., ill. 70.).

A *h* végű névszók (*dűh, juh, méh* stb.) toldalékolási szabályának alkalmazása során kiejtésbeli ingadozások miatt valószínűleg lesznek viták. Ez azonban nem a helyesírási szabály hibája, mert az egyértelmű: a szóvégi *h-t* (akár kiejtjük, akár nem) mindig feltüntetjük. [Vö. 75., 83. e.]

Nem lényegtelen szemléleti váltást fejez ki a 10. kiadásbelihez képest az, hogy szabályzatunk a *fűts, fuss, mossa, igyunk, kézzel, vízzé* stb. alakok esetében (vagyis amikor a szóelemekben a régiségben erős hangváltozások mentek végbe, s ezért nem tudjuk híven feltüntetni mai alapalakjukat) nem a szóelemek fonetikus írásáról beszél, hanem nyelvtudományunk mai szemléletének megfelelően a szóelemek módosult alakjait feltüntető írásmódról. (Vö. 76.)

Ennek értelmében pl. a *fűts* (e.: fűces) a *fűt* tőből és a *-j* módjelnek *-s* változatából, a *kézzel* a *kéz* tőből és a *-vel* ragnak *-zel* változatából áll, s a többi szóalakot is hasonlóan elemezzük (vö. 77–85.). A szabálypontok megfogalmazása ezért (bár a szabályok tartalma, az írásmód nem változott) a 10. kiadásbelitől sokszor kisebb-nagyobb mértékben eltér.

A h a g y o m á n y o s í r á s m ó d. A fejezet bevezető pontjának (a 86.-nak) első szakasza szerint ez az alapelv voltaképpen csak abban a néhány esetben érvényesül helyesírásunkban, amelyekben az egykor kialakult és megtartott írásmód szemben áll a mai hangjelölési rendszerrel, illetőleg a kiejtést követő írással, és nem következik a leíró szóelemzés elvéből sem. A pont szűkített tükrű szakasza szerint az alapvelv körébe vonható esetektől meg kell különböztetni a már megszokott írásmódhoz való ragaszkodásnak egyéb megnyilvánulásait.

A magyar családnevekben megtartott régies betűk használatáról megemlékező pont 1832 óta megtalálható szabályzatainkban. (Vö. 87.)

Szintén régi az *ly* megtartásáról intézkedő szabály, de jóval bővebb a korábbi kiadások azonos pontjainál: a 11. kiadás három alpontba szedve csoportosítja az *ly-t* tartalmazó szavak típusait, hogy elsajátításukat megkönnyítse. (Vö. 89.)

Visszakerült a 11. kiadásba a zárt *ë* hang nyelvünkbeli létezését elismerő, de egyszersmind írásbeli jelöletlenségét is kimondó valamikori pont. (Vö. 90.)

A *dz-t* és a *dzs-t* tartalmazó szavakról a Helyesírási Bizottságban (sőt azon kívül is) sok vita folyt a 11. kiadás előkészítő szakaszában. (Vö. 88.)

Két nézet küzdött egymással. — Az egyik szerint a *dz-s, dzs-s* szavak írásmódja megreformálandó lenne. Az alapformájukban hosszú *dz-vel, dzs-vel* hangzó szavakban és toldalékos alakjaikban *ddz-t, ill. dđz-t* kellene írni: *boddza, eddz, edđzhet, meneddzser, briddzs, briddzsel* stb. A rövid *dz-vel, djs-vel* ejtett szavakban megmaradna a jelenlegi *dz, ill. djs* írásmód: *brindza, kamikadze, lándzsa, tinédzser* stb. És lenne egy olyan szócsoport is, amelyben a vaglyagos írásmód tükrözné azt, hogy a *dz, djs* hosszúsága-rövidsége tekintetében a nyelvhasználat erősen megoszlik: *csókolóddzik v. csókolódzik, lopóddzik v. lopódzik* stb. És következőképpen a toldalékos alakokban is: *csókolóddznak v. csókolódznak, lopóddz-*

tak v. *lopódtak* stb. (Van z-s változatuk is: *csókolózik*, *lopózik* stb.) Ezek a formák felelnek meg a kiejtés szerinti, ill. a szóelemző írásmód elvének, ezek tükröznék híven a nyelvi valóságot. — A másik álláspont szerint a múltban mindig és a jelenleg is egységes írásgyakorlat a hagyomány elve alapján továbbra is fenntartható, reformja egyelőre elkerülhető.

A Helyesírási Bizottság kérdőíves közvélemény-kutatás és a kérdés sokoldalú megvizsgálása után nagy többséggel az eddigi, a hagyományos írásmód fenntartása mellett döntött, több okból. Társadalmunknak jelentős része — az iskolai oktatás régi beidegzettségei miatt — még a *dz* és a *dzs* létezésének sincs kellően tudatában, hosszúságuk-rövidségük megkülönböztetésére meg éppen csak igen kevesen képesek. A közönség, amelynek körében a reformnak pártolói, kívánói kis számban vannak, bizonyosan kedvezőtlenül fogadta volna a vázolt, csak egy szűkebb szakmai körtől kívánt módosításokat. A *dz*, *dzs* időtartamát egyébként még szakemberek is (sokszor szavanként) eltérően ítélik meg, tehát egyrészt nehéz lenne az ajánlott írásmódokat kialakítani, másrészt ezeknek pontos alkalmazását elvárni. A toldalékos szóalakok írása a jelenleginél bonyolultabbá, nehezkesebbé válna, ami ellene mond annak az általános óhajnak, hogy a helyesírás minél egyszerűbb legyen. — A *dz*-t, *dzs*-t tartalmazó szavaknak a hagyományos írásmód körébe való utalása fontos elvi döntés a 11. kiadásban: egyrészt annak az elismerése, hogy itt az ejtés és az írás közt ellentmondás van; másrészt viszont annak a jele, hogy az írásnak a kiejtéshez való igazítása egyes részterületeken nem olyan nagy hatású és sürgető tényezője helyesírásunknak, mint korábban volt.

A z egyszerűsítő írásmód. Az egyszerűsítés a korábbi helyesírási szabályzatok némelyikében már szerepelt alapelveként, de a 10. kiadás nem tekintette annak. Most a 11.-be visszakerült, mert az újabb szakirodalom igazolta alapelv rangját.

Az egyszerűsítés kedvéért ugyanis (mint már érintettük) bizonyos esetekben lemondunk a szóelemeknek egyébként szokásos feltüntetéséről: *jobban* (= jobb + ban), *jobból* (= jobb + ból), *hallak* (= hall + lak), *vádlottól* (= vádlott + tól), *Mariannál* (= Mariann + nál), *tettel* (= tett + tel), *Marcellal* (= Marcell + lel) stb. (Vö. 94.) Ezeket a szóalakokat eddig is így írtuk, a többjegyű betűket eddig is csonkítva kettőztük (*locsan*). Az egyszerűsítő írásmódnak alapelveként való elismerése olyan elvi jelentőségű módosítás a korábbi felfogáshoz képest, melynek nincs gyakorlati következménye az írásgyakorlatra nézve.

A különírás és az egybeírás. Ezt a kérdéskört szokás — bizonyos túlzással — a magyar helyesírás legkevésbé szabályozható kérdéskörének tartani. Ennek sok oka van, a legfőbbek nyelvi természetűek, miként erre a fejezet első pontja (vö. 95.) rámutat. Ezeket megszüntetni, kiküszöbölni természetesen nem lehet; s ebből az is következik, hogy különírási-egybeírási eljárásaink gyökeres megreformálása, minden gondot egy csapásra megoldó „egyszerűsítése” is lehetetlen. (Ilyesmire egyébként más helyesírások is képtelenek.) A 11. kiadás csupán a különírási-egybeírási szabályrendszer ésszerűbb, áttekinthetőbb és elsajátíthatóbb elrendezésére tehetett kísérletet.

A szóismétlések, valamint a mellérendelő szókapcsolatok és összetételek írására a 10. kiadásban sikerült jól alkalmazható szabályrendszert kialakítani. Ezt a 11. (a pontok számát kissé csökkentve) szintén fenntartotta.

A szóismétlések írásának szabályait a 10. kiadás 9 szabályban részletezte, a 11. a típusokon és írásmódjukon (*fiam*, *fiam*; *már-már*, *nono*; *háztól házig*, *körös-körül*; *leges-legjobb*) nem változtatott, de sikerült 4 pontba összevonni a tudnivalókat. (Vö. 96–99.)

A mellérendelő szókapcsolatok és összetételek írásának világos rendszerét már a 10. kiadás kialakította. E szerint: az alkalmi mellérendelések tagjait vesszővel különítjük el egymástól (*apja, anyja eljött*); a laza, s ezért mindkét tagjukon toldalékolt összetételek tagjait kötőjellel fűzzük össze (*sütött-főzött*); a teljesen összeforrott, s ezért csak a második tagon toldalékolt összetételeket viszont egybeírjuk (*rugkapáló*). (Vö. 100.) — Az ikerszók írása a mellérendelő összetett szavakéval azonos szabályokhoz igazodik (*izegnek-mozognak*; de: *tereferél*; vö. 102.). — A főszabályokba be nem illeszthető ritkább típusokkal mindkét szócsoportban egy-egy pont foglalkozik. (Vö. 101., ill. 103.)

Az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írásában a 11. kiadás fenntartja a 10.-nek az alapállását, amit a fejezet címe is kifejez: a szavakat általában különírjuk egymástól, egybeírásukra (vagy kötőjeles összekapcsolásukra) csak akkor szokott sor kerülni, ha összetétellé válnak.

A 11. kiadás nem törekedett a különírás-egybeírás kialakult szokásainak módosítására. Lényegesen megváltozott viszont a szabályok rendszerezése. — A 10. kiadás az összetételi utótagok szófaja szerint csoportosította a pontokat, és csak ezen belül volt tekintettel az előtag és az utótag közötti viszonyra. A 11. kiadás ezzel szemben a szókapcsolatok és az összetételek tagjainak viszonyai szerint rendszerez. Ezt szemlélteti — a részletekre nem térve ki — a mellékelt táblázat.

Ez a rendszerezés — bár szabályzatainkban alig van előzménye — remélhetőleg be fog válni: leíró nyelvtanaink (köztük az iskolaiak is) így tárgyalják az alárendelő szókapcsolatokat és összetételeket. A jó alkalmazást a szabályzat azzal igyekszik segíteni, hogy a nagy szabálycsoportokat bevezető elvi pontokban (vö. 105., 122., 129.) elemzési mintákat ad.

Az egyéb típusú szókapcsolatokat és összetételeket tárgyaló pontok közül csak a szóösszetétel révén keletkezett hosszú szavakról szóló szabálypontra (a 138.-ra) kell a figyelmet külön is felhívni. A szabályzat ebben, egyszerűsítve a Helyesírási tanácsadó szótár gyakorlatát, azt a tanácsot adja, hogy csak a három vagy annál több szóból álló összetételeket, és ezeket is csak hat szótagon túl ajánlatos kötőjellel tagolni, hogy a szókép olvashatóbbá váljék.

A kis és a nagy kezdőbetűk. Jóllehet a szabályok lényegében nem változtak az 1954-i szabályzathoz képest, megfogalmazásukból és példanyagukból az tűnik ki, hogy a 11. kiadás a 10.-nél határozottabban ellenzi a nagy kezdőbetűk felesleges használatát.

Az összes többi hasonlót (*karácsony, népek csatája, a szabadságharc stb.*) követve kisbetűvel írandó ezentúl az eddig kivételes írású két eseménynév, a *nagy októberi szocialista forradalom* és a *nagy honvédő háború* is. (Vö. 145.) A szöveg belsejében levő megszólításokra nézve is inkább a kisbetűs írást tanácsolja a szabályzat, hogy a hajbókoló nagybetűk terjedező járványát visszaszorítsa. (Vö. 149.)

A tulajdonnevek írása. Sajátos módon ez a nagy és fontos kérdéskör csak a 10. kiadásban kapott először önálló fejezetet a szabályzatban. Bár ezt jelentős előrelépésként értékelhetjük, a szabályozás nem volt elég széles körű. Most a fejezetet ki kellett bővíteni, és több szabályát pontosabbá kellett tenni.

A személynevekkel foglalkozó fejezetrésznek a történelmi családnevekkel foglalkozó pontja (a 157.) a korábbi azonos pontnál bővebben is, pontosabban is tárgyalja a kérdést, hogy az irodalomtudománynak (a textológiának) és a történettudománynak segítsen a helyes névformák megállapításában.

Az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írása

	raggal nem jelölhető viszonyok (vö. 105.)	egybeírjuk	a hagyományos eseteket c) <i>szűzette</i>
alányosak (vö. 106.)	különírjuk az alkalmi kapcsolatokot a) <i>traktór szántottá</i> (föld)	a jelentésváltozások összetételeket b) <i>agya-fürt</i> (= ravasz)	
minőségjelzősek (vö. 107.)	a) <i>kedves mosoly</i>	b) <i>mélegágy</i> (a kertészetenben)	c) <i>jóélt</i>
memységjelzősek (vö. 117.)	a) <i>nyolc óra</i>	b) <i>latőkör</i> (= buta)	c) <i>ötéves</i>
	raggal jelölhető viszonyok (vö. 122.)	egybeírjuk	a hagyományos eseteket d) —
tárgyasak (vö. 123.)	különírjuk az alkalmi, régos kapcsolatokat a) <i>kezet fog</i>	a jelentésváltozások régos összetételeket b) <i>jótáll</i> (= szavatol)	a ragtalan összetételeket c) <i>kéményseprő</i>
határozósak (vö. 125.)	a) <i>mankába lép</i>	b) <i>napraforgó</i> (növény)	d) <i>bérbetűzés</i>
birtoκος jelzősek (vö. 128.)	a) <i>a folyó vize</i>	b) <i>barátfüle</i> (tésztaféle)	c) <i>ablaküveg</i> d) <i>napkele</i>
	jelentéstömörítő összetételek (vö. 129.)		
közelebbről meg nem határozható nyelvtani viszony a tagok között			mindig egybeírjuk <i>motorosónak,</i> <i>hofehér</i>

Bár személynevek igen gyakran állnak köznevek minőségjelzőjeként (*Bánk bán* stb.), a 11. kiadás rögzíti először szabályzatban az ilyen szerkezetek tagjainak különírását (vö. 167.); megkülönböztetve ezt a típust a valamilyen jelöletlen összetételnek tekinthető kapcsolatoktól (*Kossuth-díj* stb.), amelyeknek tagjait kötőjellel fűzzük össze (vö. 168.).

Az állatnevek pontjának a (172.-nek) kibővítésére nem volt szükség.

A földrajzi nevek rendkívül változatos nyelvi szerkezete már az 1954-es szabályozáskor is sok gondot okozott, de végül is kialakultak azok az alapszabályok, amelyekre a későbbi tüzetes szabályozást (A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Bp., 1965.) építeni lehetett. Bár ezt a földrajzi-név-írási rendszert több kritika érte, nem sikerült nála jobbat kidolgozni, ezért a 11. kiadás is megtartotta az immár hagyományosnak tekinthető írásmódokat.

Csak két kis módosításról kell számot adni. Ezentúl a régi járások és az újabb városkörnyékek, körzetek nevét is nagybetűvel kezdjük, mint a többi államrésznevet: *Budai járás*, *Veszprémi városkörnyék* stb. (vö. 181.), és a *hid* szót a közterületi nevekben ugyanúgy különírjuk, mint az *utca*, *tér* stb. szót: *Erzsébet hid* stb. (vö. 182.), de: *Tisza-híd* stb. (uo.). — A történelmi államnevek írásával a 11. kiadás foglalkozik először: a maiak mintájára, alkotóelemeiket nagybetűvel kezdve írjuk őket.

A földrajzi névi szabályokban való eligazodást a névtípusoknak írásmódjuk szerinti csoportosítása segíti. Az alapformákat és az -i képzős formákat két, egymás melletti oszlopban szemlélteti a szabályzat.

A csillagnevek — most először — külön részfejezetet kaptak. (Vö. 185.)

A példák közt szerepeltetett *Merkúr*, *Plútó*, *Vénusz* azt mutatják, hogy a naprendszer bolygóinak nevét magyarosan írjuk. A csillagnevek pontjának beljebbezett megjegyzése gyakori viták eldöntését célozza: a *föld*, a *hold* és a *nap* szót nagy kezdőbetűvel kezdjük, ha naprendszerünk tagjaként, csillagászati értelemben használjuk őket.

Az intézménynevek írásában a sok névtípus, a hivatali alá- és fölérendeltségi viszonyok bonyolultsága, a hivatalos és a nem hivatalos megnevezések keveredése stb. miatt manapság sok a zavar. A 11. kiadás ezen azzal próbál segíteni, hogy a 10.-nél határozottabban foglal állást a legtöbbet vitatott kérdésekben.

Az intézménynevekben a 10. kiadásbeli főszabály szerint „minden lényeges szót” nagy kezdőbetűvel írunk. Ez az útbaigazítás nem bizonyult elég pontosnak, mert hogy a névben melyik szót tekintjük lényegesnek, melyiket nem, vitás lehet. (Amint ezt tömérdek eset mutatta is!) A 11. kiadás az ingadozások kiküszöbölése végett azt az egyszerű és könnyen követhető szabályt tartalmazza, hogy az intézmények hivatalos nevében „minden tagot nagybetűvel kezdünk” (kivéve az *és* kötőszót, valamint a névelőket): *Madách Színház*, *Géza Király Téri Egészségügyi Szakközépiskola* stb. (Vö. 187.)

A mindennapi írásgyakorlatban sok gondot okoztak a teljes és cégszerű intézménynevek mellett vagy helyett használt egyéb formák. Ezekről most külön pont (a 188.) szól. Ennek d) pontja különösen fontos tanácsot tartalmaz: az intézmény-név-típusokat jelentő szavakat (*minisztérium*, *egyetem*, *hivatal*, *intézet*, *vállalat* stb.) olyankor is kisbetűvel írjuk, amikor valamely szövegben egy bizonyos intézményre utalnak.

Az intézmények alárendelt egységei nevének írásával foglalkozó pont (a 189.) csökkenteni fogja ugyan az e téren tapasztalható sok bizonytalanságot, de az átmeneti típusok, esetek nagy száma miatt ezt megszüntetni nem lesz képes. A szabály szándéka azonban világos: ha csak nem feltétlenül szükséges, az intézmények alegységei nevének tagjait írjuk kis kezdőbetűvel.

Az intézménynévszerű megnevezésekkel (*Keleti pályaudvar*, *Vén Diák eszpresszó* stb.) külön új pont foglalkozik. (Vö. 190.)

A márkanevek eddig még nem szerepeltek helyesírási szabályzatban, most egy külön fejezetrész két pontja határozza meg írásmódjukat. (Vö. 193—194.)

A kitüntetések és a díjak nevének írásával szintén külön fejezetrész foglalkozik a tulajdonnevek írásának rendszerén belül. Ez (mint a csillagnevekről és a márkanevekről szóló) szintén először olvasható magyar helyesírási szabályzatban. (Vö. 195.)

A címek írásával foglalkozó pontok a 10. kiadásban a kis és a nagy kezdőbetűkkel foglalkozó szabályok között szerepeltek, de a címek tulajdonnévi jellege miatt ide kellett őket áthozni. (Vö. 196—200.)

A 11. kiadás (a 10. ezt még nem teszi) állandó és egyedi címeket különböztet meg. Ez utóbbiak példái között már nemcsak költői művek, könyvek, értekezések, cikkek címeit találjuk (ahogy eddigi szabályzatainkban szokásban volt), hanem képek, szobrok, zeneművek, műsorszámok címeit is.

A tulajdonnevek köznevesülésével foglalkozó új pont (a 201.) zárja a fejezetet. A már ismert esetekhez a 11. kiadás újként csatolja a *dizelmotor*-t, a *dizelolaj*-at, a *dizelesítés*-t stb.

Itt említjük meg, hogy a 10. kiadásbeli *cirillbetű*, *cirillírás* helyett a 11. -ben *cirill betű*, *cirill írás* van; egyrészt a *görög betű*, *latin írás* párhuzamának hatására, másrészt a *cirill* szónak itt már melléknévi szófaja miatt.

A z i d e g e n k ö z s z a v a k é s t u l a j d o n n e v e k. Az idegen közsavak írásmódjának alapszabálya 1832 óta változatlan: a más nyelvekből átvett, még meg nem honosult szavakat idegen írásmód szerint, a meghonosultakat viszont magyarosan írjuk. A 11. kiadás a mai nyelvallapotnak megfelelő formákat rögzítette, ami természetesen a magyaros írás körének újabb kiterjesztését jelenti.

Az idegen tulajdonnevek körében ellentétes irányú folyamat figyelhető meg: az idegen formák pontos megtartása egyre erősödő kíváncsi elsősorban a tudományos művekben, de a szépirodalomban, sőt még a sajtóban is. A szabályzat ezt a tendenciát határozottan erősíti, ám ugyanakkor kellő védelemben részesíti a hagyományos magyar vagy megmagyarosodott névanyagot, különösen régi földrajzi neveinket (vö. 208.).

Az idegen vagy magyaros írásmód ügyei — ez köztudomású — nemcsak helyesírási, hanem nyelvművelő-nyelvhasználati kérdések is. Az 1832-es első kiadástól tartó hagyomány azonban, hogy szabályzataink nem kerülik meg őket, hanem a közönséget, amely joggal vár teljes értékű tájékoztatást, nem hagyják kielégítetlenül. Nyelvhasználat, nyelvművelés és helyesírás egyébként más esetekben is szétválaszthatatlanul összefonódik, még ha ez olykor vitákat okoz is.

A nem latin betűs nyelvekből átvett szavak és nevek magyarra való átírásának sok gondot okozó kérdéskörével a 11. kiadás csak elvi síkon foglalkozik. Gyakorlati vonatkozásokban két akadémiai kiadványhoz utasít: a Kéleti nevek magyar helyesírásához, ill. A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírásához (csatolva Az úgörög nevek magyar helyesírása). Ezekben ui. a 10. kiadásban közölt orosz és a röviden érintett kínai átírás is sokkal bővebben és alaposabban kifejtve található meg, mint amennyire a szabályzat keretei a velük való foglalkozást lehetővé tették volna. (Vö. 220.)

A szabályzat a szépirodalomban, a sajtóban, a közoktatásban stb. használt magyar átírási mód mellett a tudományos átírások, a könyvtári átírási módok, a postai forgalomban szokásos átírások használatát is elismeri, ill. megengedi. (Vö. 221.)

A z e l v á l a s z t á s . A sor végi elválasztás két régi alapelvének megváltoztatására nem volt szükség: egyszerű szavainkat és a toldalékos szóalakokat szótagolás szerint, összetett szavainkat az alkotóelemek határán választjuk el.

A változatlan elvek ellenére az elválasztás terén következett be a 11. kiadás egyetlen komoly, a rendszert is érintő reformlépése: a *dz* és a *dzs* betűk jegyei szétválaszthatatlanságának kimondása (vö. 227. pont).

Az eddigi szabály felemás volt: a magánhanhangzók közti *dz* és *dzs* jegyeire bontott, mintha *d+z*, ill. *d+zs* lenne (*bod-za*, *mened-zser*), mássalhangzó után viszont a *dz*, *dzs* együtt maradt (*brin-dza*, *lán-dzsa*).

Az új szabály értelmében, mivel a *dz* és a *dzs* egy-egy önálló hangot jelölő egységes betű (vö. *cs*, *ty* stb.), mindig együtt marad a sor végi elválasztáskor: *bo-dza*, *gyűrű-dzik*, *lopó-dzik*, *kamika-dze*, *brin-dza*; *mene-dzser*, *tiné-dzser* *Ma-dzsar*, *lán-dzsa* stb.

Ennek az elválasztási módnak a bevezetése hosszú helyesírástörténeti folyamatnak fontos állomása. Az ellentmondásos régi helyzet megszüntetése oktatási érdek is.

A klasszikus nyelvekből és a modern idegen nyelvekből számos olyan szó került a magyarba, amely az átadó nyelvben összetétel, ám a mi átlagos nyelvi tudatunk nem annak értékeli. Ilyenkor az egyszerű magyar szavakra érvényes elválasztási szabályok szerint szoktunk eljárni. Vannak azonban olyan esetek is, amikor az idegen szóelemek már a magyarban is önálló értelemmel bírnak, vagy legalábbis e felé közelednek. A 11. kiadás az ilyen esetekben (különösen a tudományos művekben) a szó használójára bízva a döntést, hogy sor végére érve hol választja el a szót (vö. 231., 237. pont).

A 11. kiadásnak ez a rugalmas álláspontja egyrészt nyelvfejlődési mozzanatok elismerése és tükrözése, másrészt az értelmiségi körök általános óhajának kielégítése. Az is bizonyos azonban, hogy a nyomdai és kiadói gyakorlat szempontjából előnytelen a kétféle elválasztás lehetőségének megadása, s hogy az idegen nyelveket nem ismerő tömegek az árnyalt szabályokat aligha fogják tudni helyesen alkalmazni. Mindezekről azonban majd csak a jövőben lehet ítéletet mondani. A szabályok ingadozó alkalmazását egyik oldalról sem szabad helyteleníteni.

A z í r á s j e l e k . Változást az írásjelek használatának szabályaiban a 11. kiadás nem hoz, a fejezet mégis lényegesen különbözik a 10. kiadásbelitől. Az 1954-i szabályzat írásjelenként csoportosította a szabályokat, s az írásjelek különféle szerepét ezeken a csoportokon belül ismertette. A 11. kiadás a szövegépítkezés helyzetei szerint rendszerezi az anyagát: mondatok végén, mondatok között, közbevetés esetén stb. mely írásjelek használhatók. Ez a funkcionális elrendezés jobbnak látszik a korábbi formálisnál. A fejezetben sok figyelem fordul a stilisztikai szempontokra is.

A r ö v i d í t é s e k é s a m o z a i k s z ó k . A néhány pontból álló fejezet anyaga csupán egy tekintetben hoz kisebb módosítást a 10. kiadáshoz

képe: a szóösszevonásokat — a már élő gyakorlatot szentesítve — nagy kezdőbetűvel, de kisbetűs szótesttel írjuk (vö. 284.): *Gelka, Röltex* stb. (A betűszók: *MÁV, SZTK*) írásmódja változatlan marad.)

E g y é b t u d n i v a l ó k. A rövid fejezet lényegében megegyezik a 10. kiadásbelivel.

A s z ó t á r. Aki különféle helyesírási problémáira lehetőleg gyorsan kíván választ kapni, az a szabályzatban először nem az írásmód alapjául szolgáló szabályokat keresi, hanem a gondot okozó szó, szóalak vagy szókapcsolat helyes írásformáját. A tájékozódásnak ezt a gyors lehetőségét a szabálykönyv szójegyzéke kínálja számára.

Szabályzatainknak 1901 óta van szójegyzékük. Az 1901-i, 436 címszóból álló szerény mutató a további kiadásokban fokról fokra bővült: az 1946-i már kb. 5000, az 1950-i és az 1954-i pedig egyenként kb. 20 000 egységet tartalmaz. Aligha vonható kétségbe, hogy az utóbbi tekintélyes mennyiség sem foglalhatja magában mindazokat a szavakat és szókapcsolatokat, amelyek társadalmunk különböző anyanyelvi kultúrájú tagjai számára helyesírási szempontból problematikusak lehetnek. Fogós problémát okozott a szótárát úgy megszerkeszteni, hogy a megszabott terjedelmen belül a lehető legtöbb eligazítással szolgáljon mindenkinek, aki birtokában van az anyanyelvi alapműveltségnek.

A feladat megoldásában két előzményre lehetett támaszkodni.

Az egyik a Helyesírási tanácsadó szótár. Arról természetesen nem lehetett szó, hogy jelenlegi szabályzatunk szótárát felduzzasztva, az említett mű terjedelméhez közelítsünk. Ehelyett a szerkesztésnek ott sikerrel alkalmazott módszerét, az ún. bokrosítást alkalmaztuk. Ez az eljárás abban áll, hogy sok címszó mellé olyan összetételeket és kapcsolatokat is felsorakoztatunk, amelyekben az illető szó egybe- vagy különírandó elő- vagy utótagként fordul elő. Mivel a bokrok anyaga külön címszóként már nem szerepel a szógyűjteményben, gyakran előfordul, hogy a keresett alakulatot nem a maga betűrendi helyén, hanem az utótag bokrában találjuk meg. Az sem ritka eset, hogy a keresett alakulat nem fordul elő sem az elő-, sem az utótagnál. Ezek bokrának szóanyaga azonban — és ebben áll a bokrosítás nagy értéke — ilyenkor is útbaigazíthat az azonos típusú alakulat írásmódjának bemutatásával.

A másik előzmény az iskolák számára készült segédkönyv, a Helyesírássunk, melynek szójegyzékében már megvalósult a bokrosító szerkesztésmód. Ennek a munkának az „újdonsága” szabályzataink egy régebbi gyakorlatának fölelevenítése volt, nevezetesen az, hogy a szavak és szókapcsolatok mellett — ahol célszerűnek mutatkozott — szerepel annak a szabálypontnak a sorszáma, amely az illető egység írásmódjára (kezdőbetűjére, hangjelölésére, kapcsolásmódjára) vonatkozik. Bővebb fejtegetés nélkül is belátható, hogy nem lebecsülendő haszon származik ebből (az 1950-i és 1954-i kiadásban sajnálatosan mellőzött) eljárásból.

Mindennél fontosabb azonban az, hogy a jegyzékbe felvett szavak és szókapcsolatok — bokrokon belül és kívül — valóban „élők” legyenek, vagyis olyanok, amelyek a köznyelv mai állományába tartoznak. Szókincsünk gyors változása, mozgása miatt ugyanis a 10. kiadás szóanyaga — bár túlnyomó többségében megfelel ennek a kívánalomnak — két tekintetben felülvizsgálatra szorult. Egyrészt — az esetek kisebb részében — elhagyandónak mutat-

koztak azok az elemei, amelyek különféle okokból idejétmúltak tekinthetők (csak a betűrend elejéről véve néhány szemléltető példát: *aeroplán, állkapca, ámbitus, appetitus, asztalfia, automobil, bakacsin, basaparaszt, bedőrendszer, béli-tázás, birge, bolsevizál* stb.), másrészt — és sokkal nagyobb számban — felveendőnek minősültek azok a lexikális elemek, amelyek az utóbbi 30 évben gyökereztek meg a köznyelvi használatban: *ABC-áruház, adapter, aeroszol, aggregátor, akceleráció, anesztézia, animáció, anion, anód, anorák, antracit, audiovizuális, automatizálás, autóstop, számítógép, televízió, képernyő, úrhajó, műhold* stb., stb.

A szótár anyagának felfrissítésében a társalgási nyelv szavain kívül nagy figyelem fordult a szaktudományok — mindenekelőtt a természettudományok — szókészletére is. Ezenkívül helyet kaptak a gyűjteményben az olyan különféle típusú tulajdonnevek is, amelyek többé-kevésbé köznyelvi használatúnak tekinthetők.

A szabályzat szójegyzéke természetesen nem szaknyelvi vagy nyelv-helyességi szótár, hanem az olyan szavaknak és szókapcsolatoknak a gyűjteménye, amelyek helyesírási szempontból eligazítást kívánnak. Összeállításában ezért nem lehetett egyetlen szempont a használat gyakorisága. Fel kellett venni az olyan ritkábban előforduló szavakat is, amelyeknek egyedi helyesírási problémájuk is van. Ezért került be a jegyzékbe — egyebek között — néhány ritkább *ly*-os szó is.

Az 1954-i kiadáshoz képest kevés szó írásmódja változott meg; ezekben az esetekben többnyire már amúgy is elterjedt, helyeselhető írásformák váltották fel a korábbiakat.

A szójegyzék célszerű használatáról bevezetés ad kellő tájékoztatást.

Budapest, 1984. január 30-án

Benkő Loránd
a Nyelvtudományi Bizottság
elnöke

Keresztury Dezső
a Helyesírási Bizottság
elnöke

*

Az MTA elnökének engedélyével közzétett fenti dokumentumokat sajtó alá rendezte:

Fábián Pál
a Helyesírási Bizottság
társelnöke

FÜGGELÉK

A megváltozott írásmódú szavak és szókapcsolatok jegyzéke

Az alábbiakban a 10. kiadás szójegyzékének azokat a szavait és szókapcsolatait soroljuk fel, amelyek a 11. kiadás szótárában is megtalálhatók, de amelyeknek írásmódja az új kiadás hatálybalépésével megváltozik.

10. kiadás:

adys
 ágasbúza
 agavé
 akkumulátor-telep
 alkotó erő
 alligátor
 áloé
 áloévirág
 Alpok *v.* Alpések
 alumínium edény
 alumínium lemez
 Amazon (*folyó*)
 amerikai barát
 amerikaellenes
 arrább
 Attila
 az ám (*isz.*)
 Bacsnányi János
 Balassa *v.* Balassi Bálint
 Balassa-strófa
 Balkán félsziget
 Balkán hegység
 bandzsál
 Báthori István
 bejelentő lap
 bekötő út
 biblia
 bimbózik
 bizalmi testület
 chanti nyelv
 cirillbetű
 cirillbetűs írás
 csapat, papot otthagya
 csendesség
 csoda *v.* csuda (*fn.*)
 csordogál
 dalmát *v.* dalmata
 diftéria *v.* difteritisz
 dohányos bolt
 dohányzó szakasz

11. kiadás:

adys *v.* adyas
 ágas búza
 agavé
 akkumulátortelep
 alkotóerő
 alligátor
 aloé
 aloévirág
 Alpok
 alumíniumedény
 alumíniumlemez
 Amazonas
 Amerika-barát
 Amerika-ellenes
 arrább *v.* arrébb
 Attila és Atilla
 azám ! (*isz.*)
 Bacsányi János
 Balassi Bálint
 Balassi-strófa
 Balkán-félsziget
 Balkán-hegység
 bandzsa
 Báthory István (*fejedelem*)
 bejelentőlap
 bekötőút
 biblia; *de könyvcímként:* Biblia
 bimbózik *v.* bimbózik
 bizalmitestület
 hanti nyelv
 cirill betű
 cirill betűs írás
 csapat-papot otthagya
 csendesség *v.* csöndesség
 csoda (*fn.*)
 csordogál *v.* csurdogál
 dalmát
 diftéria
 dohányosbolt
 dohányzószakasz

duzzasztó gát	duzzasztógát
Dvorák v. Dvořák	Dvořák
egyenlítő	egyenlítő; <i>de tulajdonnévként: az</i> Egyenlítő
egy irányú	egyirányú
egyistenhívő	egyistenhívő
egyszersmind; <i>elv.: egy-szer-smind</i>	egyszersmind; <i>elv.: egy-szer-s-mind</i>
éjt, napot eggyé téve	éjt-napot eggyé téve
elül v. elől (<i>hol?</i>)	elől (<i>hol?; hsz.</i>)
elül v. elől megy	elől megy
előlről nézi	előlről nézi
érzékfölötti	érzékfölötti v. érzékfeletti
esszencia	esszencia (<i>sűrített ízestítő</i>); <i>de: essen-</i> <i>cia (a lényege valaminek)</i>
Eurázia	Eurázsia
fedez v. fődöz	fedez
fedő	fedő v. fődő
fehér bor	fehérbor
fenség v. föntség	fenség
fent v. fönt nevezett	fentnevezett
ferencrendi	Ferenc-rendi
fertőtlenítő intézet	fertőtlenítőintézet
fia(d)zik	fiadzik
flanell	flanel
fogyókér-gyulladás	fogyókérgyulladás
folyóvíz	folyóvíz (= <i>a folyó vize</i>); <i>de: folyó</i> <i>víz (amely folyik)</i>
földmunkás-mozgalom	földmunkásmozgalom
földművesszövetkezet	földműves-szövetkezet
főtelen v. főtlen v. fövetlen	főtlen v. fövetlen
főveny	főveny v. fővény
frissesség	frissesség
fröccsen	fröccsen v. freccsen
fütyöl v. fütyül	fütyül
gall v. gallus	gall
Galyatető	Galyatető (<i>üdülőhely</i>); <i>de: Galya-</i> <i>-tető (hegytető)</i>
ganaj	ganaj v. ganéj
Gellérthegy	Gellérthegy (<i>városrész Bp.-en</i>); <i>de:</i> Gellért-hegy (<i>hegy</i>)
gellérthegyi	gellérthegyi (<i>a Gellérthegy származéka</i>); <i>de: Gellért-hegyi (a Gellért-hegy származéka)</i>
glóbus	glóbus v. glóbusz
gomblyuk	gomblyuk v. gombluk
gyengéll	gyengéll v. gyöngéll
gyengített	gyengített v. gyöngített

hátrább tesz	hátrább v. hátrébb tesz
havasi gyopár	havasigyopár
helyiérdekű vasút	Helyiérdekű Vasút (<i>intézménynév</i>)
hidegvizes borogatás	hideg vizes borogatás
hieroglif	hieroglif v. hieroglifa
híradó mozi	híradómozi
hív v. hí (<i>ige</i>)	hív (<i>ige</i>)
hívó	hívó
hollandus	holland
húzó(d)zkodik	húzódkodik
hű v. hív (<i>mn.</i>)	hű (<i>mn.</i>)
időjárásjelentés	időjárás-jelentés
igazhívó	igazhívó
igazolól bizottság	igazolóbizottság
illó olaj	illóolaj
internacionálé	internacionálé; <i>de</i> : az Internacionálé (<i>a proletariátus himnusza</i>)
Irtisz	Irtis
istenhívő	istenhívő
ittlevők (<i>fn.</i>)	ittlevők v. ittlévők (<i>fn.</i>)
jelenlevő (<i>fn.</i>)	jelenlevő v. jelenlévő (<i>fn.</i>)
jelölő bizottság	jelölőbizottság
kábítószercsempész	kábítószercsempész
Kaspi-tenger	Kaszpi-tenger
kazah	kazah v. kazak
kékruhás	kék ruhás
kére(d)zkedik	kéredzkedik
keskeny vágányú vasút	keskenyvágányú vasút
kijelentő lap	kijelentőlap
kikirics	kikerics
Kisázsia	Kis-Ázsia
kisázsiai	kis-ázsiai
klozett	klozet
Kolumbus	Kolumbus v. Kolumbusz
komszomol (<i>a Komszomol tagja</i>)	komszomolista v. Komszomol-tag
konkurrál	konkurál
konkurencia	konkurencia
KÖZÉRT (<i>vállalatnév</i>)	Közért (<i>vállalatnév</i>)
közgazdaságtudomány	közgazdaság-tudomány
köztársaságellenes	köztársaság-ellenes
kvinteszencia	kvintesszencia
levő	levő v. lévő
lyuggat	lyuggat v. luggat
lyuk	lyuk v. luk
lyukacska	lyukacska v. lukacska
lyukacsos v. likacsos	lyukacsos v. lukacsos
lyukad	lyukad v. lukad
lyukas	lyukas v. lukas

lyukaszt	lyukaszt v. lukaszt
mammut	mamut
Margit-híd	Margit híd
Margitsziget	Margitsziget (<i>városrész Bp.-en</i>); <i>de:</i> Margit-sziget (<i>sziget</i>)
margitszigeti	margitszigeti (<i>a Margitsziget származéka</i>); <i>de:</i> Margit-szigeti (<i>a Margit-sziget származéka</i>)
marslakó	Mars-lakó
matring	motring
meglevő	meglevő v. meglévő
merinó juh	merinó v. merinói juh
mezeiegér	mezei egér
mienk	mienk v. miénk
minőségellenőrzés	minőség-ellenőrzés
monarcho-fasiszta	monarchofasiszta
munkaérdemrend	Munka Érdemrend
munakerő-hiány	munkaerőhiány
muslinca	muslica v. muslinca
műbútor-asztalos	műbútorasztalos
Nagy Honvédő Háború	nagy honvédő háború
Nagy Októberi Szocialista Forradalom	nagy októberi szocialista forradalom
nahát	nahát v. nohát
novellás kötet	novelláskötet
nylon harisnya	nejlonharisnya
odább	odább v. odébb
országgyűlés	országgyűlés; <i>de intézménynévként:</i> az Országgyűlés
paralel	paralel v. parallel
pereg v. pörög	pereg (= <i>szemekben hull</i>); pörög (= <i>gyorsan forog</i>)
petőfies	petőfies v. petőfis
póni ló	póniló
porcelán edény	porcelánedény
rabszolgakereskedelem	rabszolga-kereskedelem
reálbér-emelés	reálbéremelés
rendező bizottság	rendezőbizottság
sarja(d)zik	sarjadzik
sarkcsillag	Sarkcsillag
sikáló kefe	sikálókefe
sonon levő	sonon levő v. sonon lévő
steppe v. sztyepp	sztyep v. sztyepp
stereotip v. sztereotip	sztereotip
súgólyuk	súgólyuk v. súgóluk
szaharin	szacharin
szakmunkás-hiány	szakmunkáshiány

szakmunkás-képzés	szakmunkásképzés
szerb-horvát	szerbhorvát
szerkesztő bizottság	szerkesztőbizottság
szervező munka	szervezőmunka
színes fém	színesfém
szív <i>v.</i> szí (<i>ige</i>)	szív (<i>ige</i>)
szűgy	szűgy
takarékbetét-könyv	takarékbetétkönyv
távollevő (<i>fn.</i>)	távollevő <i>v.</i> távollévő (<i>fn.</i>)
teljesítő képesség	teljesítőképeség
tied	tied <i>v.</i> tiéd
tietek	tietek <i>v.</i> tiétek
tudat alatti	tudat alatti (<i>mn.</i>); <i>de.</i> : tudatalatti (<i>fn.</i>)
tudvalevő	tudvalevő <i>v.</i> tudvalévő
üdvözlég	üdvözlég (<i>ima</i>); <i>de.</i> : üdvöz légy! (<i>köszöntés</i>)
üdvözlő beszéd	üdvözlőbeszéd
üszög <i>v.</i> üszök (<i>a gabonán</i>)	üszög (<i>növénybetegség</i>)
valószínűségszámítás	valószínűség-számítás
vele született betegség	veleszületett betegség
ventillátor	ventilátor
Venus (<i>bolygó és istennő</i>)	Vénusz (<i>bolygó és istennő neve; latino-san: Venus</i>)
verejték	verejték <i>v.</i> veríték
vetített képes előadás	vetített képes előadás
vív <i>v.</i> ví	vív
vörös <i>v.</i> veres	vörös
vörös bor	vörösbor
vöröslik <i>v.</i> vereslik	vöröslik
wolfram	wolfrám
zsoldos hadsereg	zsoldos (= <i>fizetett</i>) hadsereg; <i>de.</i> : zsoldoshadsereg (= <i>zsoldosok hadserege</i>)
zsüri	zsúri
zsüritag	zsúritag

Összeállította:
Szemere Gyula

Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?*

Nem kerülhetem el, hogy ne válaszoljak Kálmán Endrének szerkesztőségünket elmarasztaló megjegyzéseire is. Ezt írja cikke befejezéséül: „Végül, ha kínos is, meg kell mondanom, hogy véleményem szerint a Nyelvőr szerkesztősége is felelős a cikk gyengeségeiért. A szerkesztői átfésülés segíthetett volna valamit, a cikk közlése pedig — ha vitacikknek szánták is — a kritikai érzék fogyatékoságára utal” (Nyr. 105: 39).

Kálmán Endre szemrehányása a „szerkesztőség”-nek szól ugyan, de — mint felelős szerkesztő — én vagyok a felelős a közlésért.

Nos, érdemes volna eszmét cserélni arról is, milyen mértékben joga és kötelessége a szerkesztőségnek, hogy a kapott kézirat on **é r d e m b e n** változtasson. De erre itt és most nincs lehetőség. A lényeg: a mi gyakorlatunk se az, hogy belső kritika, szerkesztőségi véleményezés — s ha szükséges: korrigálás — nélkül adjuk nyomdába a kéziratokat. (Természetesen: a lényeges, a nem formai változtatást minden esetben a szerzővel megbeszélve!) De nyilvánvaló, hogy a beavatkozásnak határai és veszélyei vannak. A messze-menő stílári beavatkozás szürkíti, meghamisítja az író stílusát. A szerkesztő vagy a szerkesztőség felfogásától eltérő vélemény megváltoztatása hamis képet ad a cikkíró tudományos ismereteiről, felfogásáról, a más vélemény elutasítása pedig lehetetlenné teszi, hogy viták alakuljanak ki; hogy a vitázó felek jobban elmélyüljenek a felvetett kérdésben, s így megnyugtató módon közelebb kerüljünk az igazsághoz. A mai szerkesztő sem mondhat és tehet mást, mint Arany János: „Az, ki úgy akar lapot szerkeszteni, hogy csak a magáéval teljesen egybehangzó véleményt közöljön, kénytelen lesz mindent maga írni, mert, kivált oly dologra nézve, mint az izlés, a hány munkatársa, ugyanannyi eltérést fog tapasztalni” (Lev. 2: 347).

Van persze olyan cikk is, amelyet valóban kár volna közölni, mert semmi újat nem mond, vagy pedig mondanivalója nyilvánvalóan téves, fejtegetése tudománytalan. De itt nem erről van szó: Szepesy Gyula egy valóban élő nyelvi, nyelvhasználati kérdést vett elő, s a cikke nyomán keletkezett színvonalas vitában — szilárdan hiszem — sok új szempont, adat, gondolat merült fel (s merülhet még fel a továbbiakban), mindez pedig lehetőséget ad arra, hogy a szóban forgó nyelvi jelenség állapotát jobban lássuk, s megítélésének kérdésében helyesebben dönthessünk.

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának **b i z o n y o s e s e t e i t** mai nyelvújulásunk egyöntetűen elítéli. (Az egyöntetűséget az elítélés, helytelenítés **t é n y é r e** értem, nem a **m é r t é k é r e**.) Általában

* L. Nyr. 108: 35–48, 273–88.

egyétértünk abban, hogy ezek igen sok esetben szokatlanok, eltérnek az általános ismert, megszokott formáktól; idegenszerűek; stílusalatlanok, modorosak, „hivatali zsargon”-ként terjednek. Szepesy Gyula példái jelentős részét a vitázók többsége se tartotta kifogástalannak, illetőleg ők is jobbnak tartották a Szepesy által javasolt formát. „Egyébként — írja vitacikkében Kálmán Endre — Szepesy általában jogosan kifogásolja és helyesen javítja ki példamondatait” (i. h. 38). Hasonló nyilatkozatokat más hozzászólásokból is idézhetek.

Molnár Zoltán Miklós: „szó sincs róla, hogy engedékeny lennék a »tötö« megítélésében. Magam is igyekszem kerülni, oktatómunkámban is megpróbálom a megfelelő helyre tenni. Csak amellett vagyok, hogy megfontoltan mérlegeljük helyzetét” (105: 184). Rácz Endre: „... a *-t/-tt* képzős igenévek állítmányként való szerepeltetésétől kissé magam is idegenkedem, korábban bíráltam is” (107: 397).

Szepesy tehát nem tévedett témája megválasztásában, de a rányt tévesztett a befejezett melléknévi igenév szerepének, állapotának megítélésében, ennek a nyelvi formának értékelésében s ennek következtében a feladatok kitűzésében. Tekintsük át röviden ezeket a kérdéseket.

1. Ami a tárgyalt jelenség ismert voltának, használati körének mértékét illeti, láttuk, hogy erősen különbözik a Szepesy által vázolt helyzettől. Bevallom, a vita előtt én magam sem gondoltam rá, hogy ez a jelenség ilyen széles körben elterjedt. Mint már említettem, nem foglalkoztam vele behatóbban, nem végeztem tüzetes anyaggyűjtést. De úgy gondolom, a vitában részt vevők többségének valószínűleg az enyémhez hasonló tapasztalata volt — Tompa József kivételével. S minthogy adataim tömege lényegében egy rendszertelen, sokszor a véletlen irányította olvasgatás eredményeként jött létre, állandóan kétségeim voltak, elég-e a véleményformáláshoz az általam ismert tényanyag. Valóban a nyelvhasználati valóságot, az egészet tükrözik-e a kezemben levő adatok? Ha más szerzőket olvasgatnék (vagy pláne tüzetesebben tanulmányoznák a kérdés szempontjából), nem változnék-e jelentősen a kép?

A magam megnyugtatóására még a cikk írása közben elővettem néhány olyan művet, amelyből eddig nem volt adatom. Ezek között volt Kaffka Margit Színek és évek című könyve. Kaffka Margit a stílus elismert művésze; nem újságíró, nem is mai városi író, szavazata tehát nem egy a sok közül.

Íme, a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának példái — egyben típusai — Kaffka Margit Színek és évek című regényéből (Szépirodalmi Kiadó, 1980.):

a) „Eszembe jutott sokszor az anyósom, aki csakugyan legkülönb volt köztük: *olvasott, világot látott* és belsőleg kedves, könnyed, természetes” (104); „És hát idegen férfi volt és kellemes külsejű, minden társaságban *elfogadott és kedvelt*” (162); „Az arca szabályos volt, a keze *ápoltt*” (120); „Összemosódó, nehéz és szívós, elsötétült színű szövete az időnek, egy hosszú, hanyatló, tompán nehezülő életszakasz; . . . senyvedő és lekopató nyomorúságok csatározásaival *átlyuggatott, szétrongyolt*” (240); „Majdnem két évtizednyi volt a távolság már attól az időtől; a megélhetés azóta csak nehezebb lett, én pedig *holt-fáradt és elcsigázott*” (291).

b) „... az asszonyok . . . szépek, *gondozottak* és kedvesek” (119).

c) „Hisz ő is ivott pezsgőt, és sárgás, bajusztalan arca *duzzadt volt*, láttam, az ital mérgetől” (49); „... egyszer komolyan *ijedt volt* és szomorú

néhány napig” (50); „Aztán meg a túlzott, nagy tisztaság valami úri, finom, kiváltságos szint adott az életünknek, a kis lakásom hangulatának, ahol új, *megkímélt volt* minden . . .” (76); „*Hevült volt* kicsit néhány pohár homoki bortól, de Jenő józan és nyugodt, mint rendesen” (108); „. . . kicsit *túlzott volna*, de borzasztóan hatásos” (119); „Félénk és *elfogódott voltam* már . . .” (160); „. . . *felhangoltak voltak*, nagykedvűek és bizakodók . . .” (160); „Nagyon *ki-merült vagyok!*” (162); „*Levert és zavarodott voltam*” (189); „Lassanként *undorítani kezdtek* azok a szórakozások, amikbe Marika olyan naivan *elégedett volt*” (193); „A Cifrasor kiskertes, formás udvarai csakugyan *védettek voltak* és sötétek” (232).

d) „És bennem is feszültek néha ezerféle húrok, . . . és az egész nagy étellel *telítettnék* érzem magam” (191); „Milyen *betanultnak*, automatásnak *éreztem* ezt abban a percben” (191); „Sokszor bolyongtam egyedül a réteket, és ha találkára elindultam . . . , *megfrissültnek, összeszedettnék*, városinak *éreztem magam* újra” (227); „Menjen békén, ne *érezze megalázottnak* magát” (237).

e) „Éreztem néha a furcsa szorongást: ha megszoknák végképp a lényem, a különösségem, ha elkopna, ha *unottá válna*, ha más foglalná el egyszer a helyem!” (55).

Nem tartozik ugyan szorosan ebbe a sorba, de témánk szempontjából tanulságos lesz megemlíteni, milyen gyakori Kaffka idézett könyvében a befejezett melléknévi igenév határozóragos alakja.

„Mindenki *elcsendesülten* és *megfogottan* nézett maga elé” (48); „Összefogódnak és ugrálnak, hogy *megengedten* ölelhessék egymást” (49); „Grósz legjobban tudja! gondoltam végül is *megenyhülten*” (52); „Ott voltam *magamra hagyottan*, tehetetlenül és összetörve” (166); „Nagyon, igazán elememben voltam ilyenkor, sok ember közt, szemek előtt, cselekvőn és szereplőn, *ragyogva*, tisztelettől és irigységtől *környezetten*” (132); „Most pedig jövök *magamra hagyottan*, szegényen és bizonytalanul, özvegy életemmel, mindenből kihúzva magam, mindent messze hagyva mögöttem” (183); „Itthon maradtak, *körülbástyázottan* vadizek, zsombékos erek, náderdők gyűrűjétől a lapvidék e dús, kicsiny félszigetén” (219).

Azt hiszem, a mostani vitában nem szükséges kommentálni, értékelni az idézett adatokat. Nem érdemes részletezni, melyik formával élt többször, mikor használhatott volna más nyelvi formát is stb. Úgy használta fel a befejezett melléknévi igenév különböző formáit művében, ahogy ízlése, stílusérzéke diktálta. S hogy vajon gyakrabban vagy ritkábban használta állítmányul a kérdéses formát, mint más írók, talán nem is fontos itt, s — vitánk is erre figyelmeztet — nem célszerű alapos vizsgálat nélkül kijelenteni, hogy ez vagy az az író „le nem írta ilyesmit”. Tanulságos lehet ezzel kapcsolatban a vita egyik résztvevőjének szerkesztőségünkhöz írott levele. Mint írja, Zsigray Juliannának Távoli fény című kötetét lapozgatva (Móra Kiadó, 1982.) meglehetősen sok állítmányként használt igenévre bukkant. Például: „hogy lássa, rendben megy-e a felszolgálás, *teltek-e* a poharak” (31); „Egy fiatal asszony jött eléjük, csinos arcú, városiasan *öltözött*” (82); „Eszes nép ez, jó nép ez, csak *elhagyatott, magára maradt*” (87); „Bécsnek úgy jó, ha Magyarország parasztszország marad, jobbágyország, tudatlan, *agyondolgozott, megfélemlített*” (95); „Az udvar *kövezett*, a közepén kút van” (109); „Különben *zsúfolt* a város” (114, de: „A város *zsúfolva van*” 194); „Tejeskávé színű posztóruhája finom és szép, a mellfodra és a kezelője is fehér, csipkésen *habzott*” (123); „Igazi francia munka volt, elragadóan szép, finom ízlésről tanúskodó, csak éppen a szerke-

zete nem eléggé szilárdan *megalkotott*” (189); „Most a férfi kezdett úgy le-föl járni a szobában, mint az előbb Encella, *izgatott* volt, *zavart*” (232).

Zsigray Julianna régebbi műveiben előfordul-e ez a jelenség? — kérdi a levélíró. Valószínű, de a művek tanulmányozása nélkül még ezt sem állíthatom. A vita szempontjából ez nem is különlegesen lényeges. Az — gondolom — mindenki számára úgyis kiderült az eddigiekből is, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatára nem kell kínos-keservesen felkutatott, nyelvbötlésből, gyenge nyelvtudásból, bizonytalan nyelvérzékből vagy éppen különködésből eredőnek vélt példákat felmutatnunk.

Helytállónak látszik viszont Szepesynek az a megállapítása, hogy nyelvjárásaink nem ismerik, nem használják állítmányként a befejezett melléknévi igenevet. É r z é s e m s z e r i n t is így van a dolog. Miért fogalmazok ilyen óvatosan? Mert én még nem tanulmányoztam nyelvjárásainkat, nem néztem át egyetlen régi és újabb nyelvjárási szöveggyűjteményt se i l y e n s z e m p o n t b ó l. Azt mondhatná valaki, mire való ez a filozopter fontoskodás, miért van szüksége még „cédulákra” annak, aki ismeri, beszél a saját nyelvjárását, évtizedeket töltött nyelvjárási gyűjtéssel és anyagfeldolgozással. Igazán tudhatná a választ emlékezetből is.

Nos, én a Tragédiát is olvastam, színpadon is láttam nem is egyszer. Mégsem emlékeztem rá, hogy Madách is „tötözik”. S ez nemcsak az én gyarló emlékezőtehetségemre mutat, hanem talán arra is, hogy — úgy látszik — nem éreztem olyan feltűnőnek ezt a nyelvi formát.

Amennyire sejtésekre, érzésekre lehet hagyatkozni a mi munkánkban, úgy vélem, bizonyos — ma divatos — szavak, kifejezések valóban aligha lehetnek gyakoriak a nyelvjárásokban. A *köztudott* például nagyon nem illik nyelvjárást (is) beszélő ember ajkára. De — hogy Illyés Gyula példáját idézem — a „melózz maszek, nincs mese” is stílustalanul hat ugyanebben a környezetben. Bizonyosra veszem viszont, hogy az *elégedett* (*vagyok*) kifejezés nem idegen a nyelvjárást beszélők között sem. De állítani csak akkor állíthatom, ha jónéhány adatom van rá. Egy ormánysági beszámolóban, Déry Tibor írásában találkoztam a *megengedett* igenév állítmányi használatával: „Egy gyerek az sömmi gyerek — mondják itt az asszonyok. Két ivadék, az *megengedett*, sőt kívánatos” (Hazáról, emberekről 214). Ez azonban nyilván már az író szóhasználata.

Egyetlen kiadványt forgattam át vitánkkal kapcsolatosan: H. Németh Gyulának Az észbeli gyarlóság kifejezései a magyarban című munkáját, melynek anyagát a szerző jórészt nyelvjárási közlésekből állította össze. (MNyTK. 60.)

Természetesen szép számmal vannak ebben képviselve az ilyen szerkezetek, mint *agyafurt*, *agyalágyult*, *elmeháborodott*, *ügyefogyott*, *szélelbélelt*, *tökkelütött* stb. Az idézett összetételek egy része mai köznyelvünkben nem ismeretesek: *elmébódult*, *elmeháborodott*, *elmetompult*, *eszeficamodott*, *eszefogyott*, *eszefordult*, *eszehagyott*, *eszement*, *eszezavart*, *fejefordult*, *fejefűrott*, *szájahült* stb. Ugyancsak gyakoriak az észbeli gyarlóság kifejezésére bizonyos igeközös igenevek (melléknemek): *meqbódult*, *megszédült*, *megszelesedett*, *megzavarodott* stb.; valamint a már rég melléknemesült, köznyelvi *korlátolt*, *őrült* mellett ezek: *bódult*, *bószült*, *kábult*, *szédült*, *tibolodott* ('tébolyodott'), *tompult*, *ütött* stb. Az utóbbira egy Nyr.-beli példát is idézhetek, Bácsföldvárról: „De *ütött* vagy! — Olyan *csapott* ez a gyerek, akárhogy is mondom neki, nem érti” (52: 99). (Az *ütött*, *csapott* után azon se lepődnék meg, ha a Budapesten ma gyakran hallott hasonló jelentésű *lökött*-ről kiderülne, hogy —

tájnyelvi eredetű. De H. Németh Gyula könyvében nem találtam, csak a *taszitott eszű-t.*)

A fentiekből természetesen nem lehet — nincs is szándékomban — messzemenő következtetéseket levonni. Inkább figyelmeztetésül idéztem H. Németh Gyula példáinak egy részét. Még két megjegyzést fűznék a befejezett melléknévi igenév nyelvjárási használatának kérdéséhez.

Az egyik: nehéz elképzelni, hogy a nyelvjárásokban is élő, már melléknévesült befejezett melléknévi igenevek száma idővel természetes úton ne gyarapodnék, ne gyarapodott volna. Igaz, hogy a nyelvjárási beszéd archaikusabb, konzervatívabb, mint a köznyelvi (vagy pláne a fővárosi) nyelvhasználat, de természetesen a nyelvjárások is változnak, különösen napjainkban.

A másik: ha a tárgyilagos, előítélettől mentes vizsgálat azt mutatná ki, hogy a nyelvjárások gyakorlata a kérdéses nyelvi forma használatában alapvetően különbözik a köz- és irodalmi nyelv gyakorlatától, akkor sem lehetne ez í t é l e t Madáchra vagy Kaffka Margitra nézve; nem lehet ennek alapján elmarasztalni azokat az írókat (tudósokat, hírlapírókat stb.), akik eltérnek a nyelvjárási gyakorlattól. Miért? Mert köznyelvünkben, irodalmi nyelvünkben, szaknyelvünkben sok minden van, ami a nyelvjárásokban nincs meg. Persze fordítva is igaz ez: nyelvjárásainkat éppen az egyéb nyelvi rétegektől eltérő sajátosságok jellemzik; nyelvjárásainkban is igen sok olyan jelenség van (szó, szó szerkezet, nyelvtani forma stb.), amely a köznyelvből hiányzik. Példákra — azt hiszem — nincs szükség.

2. R é s z i g a z s á g o t tartalmaz Szepesynek a vitatott nyelvi forma terjedésének okáról vallott felfogása is. Erről részletesebben beszéltem cikkem II. fejezetében.

3. Érdeemes viszont még foglalkoznunk azokkal az érvekkel, amelyek — Szepesy szerint — használata ellen szólnak. Miért kellene útját állnunk ennek a „járvány”-nak, miért kell kiiktatnunk nyelvünkéből ezt a „parazitát”, miért kell kioperálnunk ezt a „fertőző góc”-ot?

a) Legfőbb érve az, hogy félreértést okozhat az igenév állítmányi használata, minthogy az olvasó vagy a hallgató bizonyos esetekben igének is érezheti. (Ezt a kérdést már érintettük a II. fejezet c) pontjában.) Szepesy nem tárgyalja részletesebben ezt a veszélyt, csak utal rá néhány példával. Idézi a Népszabadságnak ezt a mondatát: „Lehetséges, hogy Szegeden a költészet ennyire a hímnemhez kötött?” Majd hozzáfűzi: „Ez a mondat így magyartalan és értelmetlen. Az olvasó joggal kérdezheti: „Vajon mit kötött a költészet a hímnemhez?” (Nyr. 104: 20). Majd: „Magyarországon ez a kérdés *megoldott*” (Új Tükör). Kérdése ismét: „Vajon *mit oldott meg* a kérdés” (uo.). Idézi aztán a Magyar Hírlapból ezt a cíkcímét: „*Keresett* a paprika külföldön”. S hozzáteszi: „Vajon *mit keresett* a paprika? Kiderül, hogy a paprikát *keresik*” (uo.23). „*Keresett* a magyar geológus” — szűrja ki a Népszabadságból. „Persze, hogy nem a magyar geológus *keresett valamit*, hanem *őt keresik*” (uo. 24).

A példa ugyan egy kissé — keresett, már csak azért is, mert az idézett szók igei funkcióban itt kötelezően tárgyas vonzatúak, a félreértés lehetősége tehát igen csekély, de való igaz: a nyelvi közlés legfőbb követelménye a v i l á g o s s á g, az e g y é r t e l m ű s é g; legfőbb baja, hiányossága tehát az, ha az olvasó vagy a hallgató nem érti, félreérti vagy másként érti a közlést, mint az író vagy a beszélő gondolta. A nyelvi hibák tekintélyes része a „téves kapcsolás” fogalma alá sorolható, ezzel foglalkozik lényegében a nyelvhasználat kérdéseit tárgyaló cikkek, tanulmányok többsége. De a világoosság, az egy-

értelműség fontosságát mutatja a nyelvi eszközök változásának, fejlődésének története is: nagyon valószínű, hogy az egymás mellett élő, azonos funkciójú nyelvi formák, nyelvi változatok közül igen sok esetben az győzött, amelyik a közlés világosságát, egyértelműségét jobban biztosította, vagy (más oldalról nézve) a fennálló — kisebb vagy nagyobb — bizonytalanságot megszüntette. A régi (az ő) *kezek*, *fejek* birtokos személyjeles forma például valószínűleg azért nem vált köznyelvvé, mert egybeesik a *kéz*, *fej* többes számú alakjával.

A *kötének*, *kérdezőnek* stb. igealakok egykori tárgyas ragozású formái: *kötők*, *kérdezők* (Madách: „Mi a tudvágyat szakhoz nem *kötők*”; Arany: Széchenyi emlékezete: „Élünk-e hát mi: búsan *kérdezők*”) nyilván azért szorult vissza, mert egybeesett a *köt*, *kérdez* folyamatos melléknévi igenévnek többes számú alakjával.

A *halász*, *vadász* stb. egykori nomenverbumok igei funkcióban való általános ikesedéséhez is nyilván hozzásegített az az ösztönös törekvés, hogy alakilag megkülönböztessük a főnevet az igétől. S az ikes ragozás sokat emlegetett változásának sem a nyelvi tudatlanság az oka, hanem a nyelvnek (a nyelvet beszélő embernek) világosságra való ösz t ö n ö s törekvése: pontosan megkülönböztetni az alanyi és a tárgyas ragozást, megszüntetni a zavart az azonos alakú, de több funkciójú formák között, pl. *innék*: én innék vagy ő innék?

A mi témánkat illetően: bizonyosra veszem, hogy a melléknévi igenév állítmányként való használatát azért tartjuk (nyilván nem kevesen) természetesnek olyan esetben, amikor az igenév többes jellel vagy fokozott formában fordul elő, mert ilyenkor fel sem merülhet tudatunkban a kérdés, hogy névszóról vagy igeről van-e szó. Ugyanezért természetesebbnek érezzük az igenév és a létige kapcsolatát is. (L. cikkem II. fejezetének *h*) és *i*) pontját.)

A melléknévi igenév *-n* határozóragos formáját is azért használjuk igen sok esetben a hagyományosabb határozói igenév helyett — mint Tompa József több cikkében is rámutatott —, mert ebben az esetben kiküszöbölődik a félreértés lehetősége, meg tudjuk különböztetni a cselekvő és a szenvedő jelentést. A *bántva*, *sértve* helyett használt *bántóan* ill. *bántottan*, *sértően*, ill. *sértetlen* egyértelművé teszi a közlést. (L. Tompa: Pais-Eml. 248—57.)

Bizony gyakran megállít, bosszant, rövidebb-hosszabb ideig bizonytalanságban tart bennünket a befejezett melléknévi igenév félrevezető használatá.

Sporthíreket hallgatok a rádióban. A versenyzőről, akinek nem jól sikerült a verseny, azt mondja a riporter: „Téved, aki azt hiszi, hogy X. Y. *csalódott*.” Ma sem világos előttem: sejtette-e a versenyző, hogy úgyis veszteni fog, ezért nem *csalódott* (ige), vagy a történetek után sincs kétségbe esve, nem érzi magát vesztesnek, *csalódott*-nak. Kevésbé talányos, de azért bizonyos fokig „félrekapcsoló” mondatok ezek: „Már dühös sem volt, inkább mélységesen *csalódott*” (ÉS. 1983. dec. 2.); „Kedvenc drogériám jól *ellátott* és eddig semmi bajunk nem volt egymással” (Nők Lapja 1981. jún. 27.). Sokféle variációs lehetőséget ad a töprengésre hajlamos olvasónak ez a mondat: „[a kisfiúnk] rég *felnőtt*, *elhagyott volna azóta*” (ÉS. 1984. aug. 3.). Kisfiúnk *felnőtt* (ige) és *elhagyott volna* (engem)? Kisfiúnk *felnőtt volna* (ige) és *elhagyott volna* (engem)? Kisfiúnk *felnőtt volna* (igenév főnévként) és *elhagyott* (igenév: magános, elhagyatott) *volna* — stb.

Joggal idézzük, idézhetjük ezekkel kapcsolatban is Kosztolányinak immár klasszikussá vált, többször is megfogalmazott intelmét: „Az olvasót

egy másodperc ezredrészéig sem szabad bizonytalanságban tartanunk” (Erős várunk 54); „Az olvasót tilos — csak egy másodpercig is — bizonytalanságban hagynunk” (uo. 62).

Az eddigiekből nyilván kiderült, hogy nem általában a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata ellen szóltam most, csak a mondanivalót homályosan, félrevezető módon közvetítő használata ellen. Még az sem baj önmagában, ha az olvasó, a hallgató nem tudja eldönteni (vagy egyáltalán nem lehet eldönteni), hogy a kérdéses forma igenév vagy ige-e. Erre már utaltam cikkem II. fejezetének b) pontjában, most idézek néhány példát is:

„... kitűnően érti a szakmáját, logikusan gondolkodik, szereti a gépet. Műszakilag kitűnően felkészült” (Magyar Nemzet 1984. júl. 29.); „A nők közül a lelegegánsabban öltözött a szobrász felesége, ugyanó viseli a legtöbb ékszeret is, mindkét csuklóján arany karperec, fülcimpáján drágaköves függő, ujjain drága gyűrűk aranya és köve villog” (Dobai Péter: Háromszög 97); „Az emésztés melegével teli, lomha délutánokat tette meg a szerelem időszakának. Ilyenkor a lányok is mások, *pihentek, aludtak*, jobb kedvük van az enyelgéshez. Nem is látszanak egészen annak, amik” (Hunyadi Sándor: A vöröslámpás ház. In: Aranyifjú 1983. 106).

Szerintem még az se valódi hiba, ha az olvasó egy ideig (a mondat elején) azt hiszi, hogy igei állítmánnyal találkozott, de aztán — a mondat további részében — kétségtelenné válik, hogy tévedett: „Ez a város mindig *izgatott*, mindig *felajzott*, mintha egy könnyű nőszeméllyel lenne találkám” (Baróti Géza: Magyarország 1984. júl. 22.).

Vajon Kosztolányi elmarasztalná-e ezt a mondatot: „A ház, amelyben a család lakik, téglából épült és korszerűen berendezett” (Magyarország 1980. jan. 13.)? Azt gondolom, nem. Déry Tiborhoz írt levelében ezt olvasom: „Ez a teljes l’art pour l’art, melyet évekkkel ezelőtt egyesek önök közül azzal támadtak, hogy *»elavult«*. Azt hiszem, az igazság sohase *elavult*” (Kortárs, 1984. szept. 1465).

Mint hogy a nyelvhasználat megítélésében hajlandók vagyunk az egyoldalúságra, a szélsőségekre, úgy gondolom, célszerű lesz az eddigiekhez még hozzáfűzni, pontosabban: még egyszer hangsúlyozni, hogy a l e h e t ő s é g a téves kapcsolásra nyelvünkben (s valószínűleg minden más nyelvben) szinte megszámlálhatatlan. Tele van nyelvünk különféle eredetű homonimákkal. Az *ér* lehet főnév és ige, de főnévként is, igeiként is több jelentése van. Főnév és ige lehet a *nyom*, *csap*, *les*, *öl*, *hal* stb. A *mert* lehet kötőszó, s a *mer* ’folyadékot kanállal, vödörrel kiemel’ és a *mer* ’merészkedik’ ige múlt idejű alakja. Az *adja*, *tudja* kijelentő és felszólító forma egyben. A *hozzátok* a *hoz* ige kijelentő és felszólító módú alakja, s egyben többes szám második személyű személyes névmási határozószó. A *festettem* jelentése is legalább háromféle lehet: cselekvő: én *festettem*; szenvedő: valaki által *lefestettem*; megfestettem magamat; műveltető: a szobát a szobafestővel *kifestettem*. S ha valaki hajlamos rá, akár ezt az Ady versrészt is félremagyarázhatja, háromféleképpen is értheti: „Látjátok, feleim, ti búsak, | Vigádók, harcosok, *levertetek*?” (A nagy kéz törvénye.)

A példákat, típusokat vég nélkül lehetne folytatni. Ezek a homonimák l e h e t ő s é g e t adnak félreértésre, téves kapcsolásra. De mégsem okoznak bábeli zűrzavart, mert az elemi logika és a szövegkörnyezet a legtöbb esetben azonnal világossá teszi, melyik jelentésről is van szó. Tény viszont, hogy a nyelvet kevésbé ismerőknek kedvenc játékuk (amit ők persze halálos komolyan csinálnak) az ilyenfajta „logicizáló” nyelvészkedés. Szép számú leveleim közül

idéztek egyet. Egy gödöllői hallgató figyelmeztetett nemrég: „A járműveken mindenütt ilyen felírás olvasható: *Az ajtónak támaszkodni tilos*. Mi lenne vele és velünk is, ha a szegény ajtó nem támaszkodna?”

Az ilyen okoskodás, belemagyarázás néha nem is valami jóindulatú, s nem is veszélytelen. Az ötvenes években az egyik — nyelvtudói babérokra pályázó — minisztériumi tisztviselő jól szervezett támadást, kampányt indított az új helyesírási szabályzat ellen. Főként a munkaterületéhez tartozó iskolák tanárait és tanulóit mozgósította — frenetikus sikerrel. A legtöbbet hangoztatott kifogás ez volt: a *vajon* írásforma helytelen, meg kellett volna hagyni a *vajjon* írást, a *vajon* forma ugyanis félrevezető, a *vaj* főnév *-n* ragos alakja. Évekig nem volt nyelvhelyességi ankét, ahol ezt a gyermetezséget valaki fel ne hozta volna. Én is „naiv” levelek tucatját kaptam — főként tanulóktól, magyaráznom meg, miért döntött az Akadémia a *vajon* mellett, talán azt akarja kérdezni: *mi van a vajon?* (Érdeemes tudni: ezzel a babonával már Arany János is küzdött, aki lapjában a sok lehetséges forma közül — *vajon*, *vajjon*, *valjon* stb. — szintén a *vajon*-t választotta.)

A téves kapcsolás homonimák adta lehetőségein azonban nemcsak negatív, hanem pozitív vonatkozása, nemcsak kára, hanem haszna is van néha. A nyelvi rejtvények, a szójátékok, tréfák, alapja igen sok esetben éppen a kétfelé való értés lehetősége: így is, úgy is lehet értelmezni a több jelentésű, több funkciójú szót, kifejezést. De íróink, költőink is élnek a homonimák adta lehetőséggel, felhasználják játékoságát, sejtelmességét a mondani-való árnyaltabb, művészebb kifejezésére. (L. Rácz Endre: A homonimák szépirodalmi előfordulásairól. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlet-tana és jelentéstana köréből 157—206.)

b) Másik érve Szepesy Gyulának a befejezett melléknévi igenév visszazsorítása, kiszorítása mellett az, hogy ezzel nyelvünk jó hangzását védénénk. A cél — nyelvünk jó hangzásának megőrzése — valóban fontos. Vigyáznunk kell rá, hogy nyelvünk, beszédünk ne legyen unalmasan egyhangú, fülsértően kattogó, nevetségesen hápogó („*pávává válván*”). Nyelvművelésünk nem hanyagolta, nem hanyagolja el ezt a kérdést, nyelvművelő cikkeink, könyveink, előadásaink rendszeresen szóvá teszik a jó hangzás elleni vétkeket.

Szepesy érvelését idézve, ez a veszedelmesen terjedő járvány nagy veszteséget okoz a magyar nyelvnek, mert „Rontja a magyar nyelv esztétikáját. Tudjuk, hogy nyelvünkben túlteng az *e* magánhangzó. De talán kevesen tudják, hogy ugyanúgy, sőt méginkább túlteng a *t* mássalhangzó is. Nem csak mint hang, hanem mint nyelvi elem is . . .” (104: 19).

Nos, az igaz, hogy a *t* gyakorisági szempontból előkelő helyet foglal el a magyar hangok között. Minden száz hangból 7,7 a *t* (MMNyR. 1: 85). Az *e* persze ennél is gyakoribb (uo. 74), de a mássalhangzók között a *t* vezet.

De vajon nyelvünk esztétikája nyer-e igazán akkor, ha a kérdéses melléknévi igenevet határozói igeneves szerkezet váltja fel? Valóban szebben hangzik a *zárva van*, a *nagyra van hivatva* mint a *zárt*, *nagyra hivatott*? Vajon lényegesen csökken-e a *t* hangok által okozott zakatolás, ha a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatban visszazsorul? Hiszen melléknévként vagy ígéként használva egyaránt megmarad a *t*.

Ha valóban van nyelvünkben *t*-túltengés, abban a fő szerepet inkább a tárgy ragja, a múlt idő jele, a szenvedő, a műveltető ígék képzője és egyéb

-t, -tt hangot tartalmazó nyelvi elemek játsszák. (A fölöltözködtek, a felemelkedhetnek hangzása sem kellemes, hanem bántó, fülsértő. De a megoldás mégsem az, hogy a *fel* vagy a *föl* igekötőt üldözzük . . .)

Valóban vannak befejezett melléknévi igenevet tartalmazó rossz hangzású mondatok. Például ez is: „Konyhái *automatizáltak*, étkei *standardizáltak*, minden gramm hagyma tudományosan *beprogramozott*, és ugyanúgy *kiadagolt* a burgonyától a sóig minden a McDonald's konyháján” (Magyarország 984. 19. sz. 12). De vajon szebb lett volna, ha az *automatizáltak*, *standardizáltak* stb. helyén ez van: *automatizálva vannak*, *standardizálva vannak*? Másként kellett volna az egészet fogalmazni.

A következő mondat is rossz — hangzás szempontjából is: „A szóban forgó cikk sok pozitívumot ismertetett, holott *köztudott*, hogy temetőink többsége *elhanyagolt*” (Magyarország 1984. jan. 8.). De a rossz hangzás nemcsak a két befejezett melléknévi igenévnek „köszönhető”, hanem az *ismertetett*, *holott*, sőt a *pozitívumot* szavak *t* hangjainak is. A *köztudott* tehát már csak azért is helyettesítendő ebben a mondatban *köztudomású*-val, mert ezzel a hagyományosabb formával enyhítjük a megelőző szavak kattogását. De még így is sok a *t* hang. Ezekkel viszont: a város *kihalt*, a nadrág *viselt*, a szoba *zsúfolt*, az ég *derült*, a fiú *elégedett*, a pad *foglalt* stb. — semmi ilyen baj nincs. Nincs bennük „tötö”, csak egy-egy „tö”.

Nem nagy lelkesedéssel, de — minthogy a vita során és a vitán kívül is sok szó esett róla — elmondom a véleményemet röviden Szepesy Gyula találmányáról, a „tötö”-ről is. Ő alkotta, a „*suksük*” mintájára: „Simonyin kívül egészen a legújabb időkig egyetlen nyelvművelő se foglalkozott evvel a magyartalan »tötö« nyelvvvel, hogy a »suksük« nyelv mintájára most már nevén nevezzük a gyereket” (104: 18). (A filológiára hajlamos olvasó ugyan nem egészen érti, hogy miért nevezi csak most nevén a gyereket, amikor cikke elején már *ú g y n e v e z e t t* „tötö” nyelvről beszél, ami arra látszik utalni, hogy egy már ismert, használt műszórolól van szó.)

A vitázók nem fogadták szívesen az új találmányt. Tompa József jogtalanul használt gúnynévnek tartja. Kálmán Endre így nyilatkozik róla: „. . . remélem, hogy nem válik közhasználatúvá ez a pontatlan és elmésnek sem mondható elnevezés” (105: 37).

Hogy gúnynév, afelől semmi kétségem nincs, bár Szepesy visszautasítja ezt (Édes Anyanyelvünk II. évf. 4. sz. 4). Pedig a dolog természeténél fogva az! Ahogy csúfnév, gúnynév a „*suksük*” és több társa is, amellyel — tréfás csipkelődéssel, csúfolódással — fel akarjuk hívni a figyelmet a kerülendő nyelvi hibára. Nem szakkifejezés, nem becenév: tartalmazza, kifejezi használójának elítélő véleményét. Én is csipkelődő szándékkal adtam egyik cikkemnek, amely ugyancsak a nyelvi monotoriáról szólt, a „Csacsacsacs” címet, minthogy néhány olyan újságnyelvi és irodalmi szövegrészletet is kipécéztem benne, amelyben túlságosan sok *cs* hang van. Pl. „*csapatát állítsa csatasorba*” (Édes anyanyelvünk 93).

P o n t a t l a n lenne a „tötö” megnevezés? Kétségtelenül nem egészen pontos, hiszen a befejezett melléknévi igenév végződését nem pontosan utánozza, ott — a kiejtésben — csak egy *t* van. Ha valaki — reméljük, nincs ilyen — a határozói igeneves szerkezet használóit akarná csúfolni, erre a célra jogosabban használhatná a „*vavázás*”, „*vava nyelv*” gúnyneveket, mert az *átva van*, *zárva van* és minden mélyhangrendű ige határozói igeneve és a létige (*vagyok*, *vagy*, *van* stb.) kapcsolatában benne van a *vava*. Gallasy Magdolna

így teszi fel a kérdést: „Ha az *ez adott* szerkesztésmód elriasztásul a »tötö« nyelv címét kapta, mondjuk rá erre meg [az *adva van*-ra] azt, hogy »vava« nyelv, s ne használjuk, válogatás nélkül kezdjük irtani?»

Hogy e l m és vagy nem, azt én nem tudom eldönteni. De nem is ez a lényeg az ilyen neveknél. Egy bizonyos: célbataláló. Mert végül is a megbélyegzett nyelvi jelenségnek az a formai jellegzetessége, hogy minden egyede *t* hangra végződik. A szó rövid, meg lehet jegyezni, alkalmas a gyors elterjesztésre, mozgósításra, kampányszervezésre. A pontos, szakszerű megfogalmazás (a befejezett melléknévi igenév állítmányként való használata) nehézkes, és nem is válhat így jelszóvá. S a „tötö”-be bele lehet érezni azt is, hogy ezek az emberek, a „tötözők” tulajdonképpen nyelvileg műveletlenek, értelmetlen makogók.

És hogy fennmarad vagy sem? Szívből csatlakozom Kálmán Endre óhajához: bár felednénk el minél hamarabb ezt a gúnynevet. De nem vagyok túlságosan optimista, éppen a fentebb elmondottak alapján. Pedig jó volna, ha — bizonyos járulékaival együtt — elfelejthetnénk, mert nevezzük végre nevén: kártékony, igazságtalan, méltánytalan. Féligazságot (vagy ennél is kevesebbet) abszolutizál, nyelvünk értékes elemét segítene gyökerestől kiirtani, túlbuzgó, differenciálni nem tudó és nem akaró, vulgarizálásra hajlamos „harcos nyelvvédők” fegyvere lenne írónk, tudósaink jogtalan megsegényítésében, pellengérré állításában.

cd Nem látom világosan, mennyire reális Szepesynek az az aggodalma, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának terjedése *m e g r o n t j a a z e m b e r e k n y e l v é r z é k é t* (104: 19). Általában nyilván igaz, hogy aki igénytelen, lompos, zavaros, magyartalan nyelvi közegben él (= ilyen nyelvi megnyilatkozásokat hall, olvas), az ezt tanulja, ezt szokja meg, ezt érzi természetesnek. Tehát a rossz példa valóban rontja a nyelvet, s a nyelvérzéket is. Persze más oldalról nézve az is igaz, hogy olyanok vesznek át, fogadnak el könnyen rossz nyelvi formákat, akiknek bizonytalan a nyelvérzékük.

Csak azt nem szabad elfelejtenünk, hogy a most tárgyalt jelenség nem egyértelműen káros. Maga a jelenség egyáltalán nem káros, ezt a vitázók többségének hozzászólása is mutatta, csak felhasználási módja ellen lehet, van kifogásunk. De sokszor csak annyi, hogy egy kissé szokatlan, mert új. Eddig nem használtam, tehát berzenkedik ellene a nyelvérzékem, s ha türelmetlen természetű vagyok, s nem ismerem a nyelvi változás, bővülés, gazdagodás folyamatának természetét, hajlamos vagyok „nyelvérzékem” alapján kiátkozni, üldözni ezt a szokatlanabb formát.

Margócsy József nemrég megjelent könyvében (A pedagógus és az élet) azt olvasom, hogy a korszerű iskola, a jó tanár mindig, minden szinten *nyitottá* neveli diákjait. „Ez a fura kifejezés azt jelenti — fűzi hozzá Margócsy —, hogy nem hitetjük el diákjainkkal, hogy nekik mindent megtanítottunk, a jelesek már mindent tudnak . . .” (56—7). Egyszóval: „fura” ez a kifejezés, mesterétől, Horváth Jánostól bizonyosan nem olvasta; de elfogadja, mert nyilván belátja, hogy más melléknévnél, körülírásnál jobban kifejezi a mondanivaló lényegét. Romlik a nyelvérzéke? Nem hiszem, még az ilyenek olvas-tán sem: „Az természetes és megszokott . . .” (32); „Ha valaki tiszta, rendes és gondozott . . .” (73) stb.

Gallasy Magdolna ezt fűzi a befejezett melléknévi igenév nyelvérzék-rontó hatásának kérdéséhez: „Nem ez lenne az első jelenség a nyelvek és

nyelvünk történetében, amikor jelek és funkcióik kapcsolata fellazul, a használat változik, és ingadozások, bizonytalanságok következnek — majd pedig ezt a nyelvérzék észreveszi, kihasználja, felhasználja: s új funkciók kapcsolódnak a régi jelhez stb. stb.” (105: 32).

d) Számomra leginkább meghökkentő, mellbevágó az a drámai jóslat, intelem, amelyet így fogalmaz meg Szepesy Gyula: „Ha a »tötö« nyelv járványa nem ér véget, és a *-va, -ve* igeneves szerkezet nem szabadul meg ettől a parazitától, akkor legnagyobb íróink, költőink művei néhány évtized múlva olvashatatlanná válnak a *-va, -ve* igeneves szerkezet gyakorisága miatt. Tötözőinket ez szemelláthatólag egy csöppet se nyugtalanítja!” (104: 19.) Ezt később is megismétli: „A magyar frók és költők alkotásainak diszkreditálását akadályozzuk meg . . . , ha kioperáljuk ezt az idegen képződményt nyelvünkéből” (28).

Meglepő számomra, hogy erre az aggodalomra, feltevésre senki se tért ki a vitázók közül. Egyetértettek vele? Nehezen hiszem. Inkább az lehet, hogy nem találták elég komolynak. Vagy amire én gondolok: ezt a kérdést nem lehet egy-két mondattal elintézni.

Az bizonyos, hogy „tötözőink” valóban nem éreznek, nem éreztek lelkiismeretfurdalást, hogy ilyen „katasztrófát” készítenek elő. Különbön aligha élnének, éltek volna ezzel a nyelvi formulával.

A magam részéről nehezen tudom elképzelni, hogy akár több száz év alatt is bekövetkezne ilyen mérvű változás köznyelvünkben s a tájnyelvekben, s ha valóban ennyire visszaszorulna a *va — ve + létige* szerkezet, ennek az lenne a következménye, hogy nem értenénk meg klasszikusainkat.

Először is némi túlzás van abban, ahogy Szepesy a befejezett melléknévi igenév és a határozói igenév egymáshoz való viszonyát régtől kezdve látja. Nem mindig a *-va, -ve* rováására használjuk a kérdéses melléknévi igenévi formát. Az *ismert, közismert, tudott, köztudott* és nyilván még sok társuk például nem is helyettesíthető (a köznyelvi szokás szerint) ezzel: *ismerve van, tudva van . . .* Aztán: nemcsak pusztítják, hanem ki is egészítik egymást. Mind a kettő él(het) egymás mellett, akár mint viszonylag azonos funkciójú szinonimák, de méginkább úgy, hogy valamilyen jelentéskülönbség alakul ki köztük.

Idővel persze változhat, nyilván változik is a két forma közti arány, ahogy különböző időkben más és más volt az arány a múlt idő kifejezésére alkalmas igealakok közt. S ezek egyike-másika valóban érthetetlen ma már a magyarul beszélők többsége előtt. Például a már említett *kérdezők, kötők*, amelyet a *kérdézéink, köténk*, illetőleg a *kérdeztük, kötöttük* váltott fel. De talán nem is kell mondanom, mennyire nem lehet ezt párhuzamba állítani a mi vitatott esetünkkel. Tegyük fel mégis, hogy nyelvjárásainkból eltűnik a ma még szinte egyeduralkodó *-va, -ve + létigés* szerkezet (hány ezer év alatt?), megritkul, visszaszorul a köznyelvi használatban is: akkor is változatlanul megmaradna irodalmunkban, klasszikusainkban. Mégpedig lépten-nyomon, nem itt-ott elvétve. S ez az irodalom nem lesz elzárva a jövő emberétől sem, olvassák, tanulják klasszikusainkat az iskolákban, a családban, előadják, hallgadják a rádióban, televízióban, művelődési otthonokban. Ezek a klasszikusok — remélhetőleg — állandó részesei lesznek a jövő magyarja életének, alakítói nyelvi tudatának, ismeretének, ízlésének. Ez a hatás csak akkor szűnne meg, ha eltűnnének (néhány évszázadra) a könyvek. Majdnem azt mondhatom, hogy akkor nem értenénk meg klasszikusainkat, ha nem lennének már klasz-

szikusok. Aztán: azt se felejtjük el, hogy az *írva van* olyan világos szerkezet, hogy ezt akkor is megérti valaki, ha életében sohasem látta, sohasem hallotta-használta. Hiszen a létige életét már aligha lehetne félteni a befejezett melléknévi igenévtől, és a *-va*, *-ve* is fennmaradna más nyelvi formákban: ezt vizsgálva, innen nézve stb.

Ha azonban mégis, mindennek ellenére valóra válna ez az új Herder-óslat, nyelvünk valószínűleg akkor is nagyon pontosan megfelelné az akkori ember igényeinek, a gondolatközlés akkori követelményeinek. Mai ismereteinkkel, tudatunkkal, nyelvérzékünkkel, előítéleteinkkel ebben értékelő véleményt, ítéletet mondani: vaskos anakronizmus.

V. A vitának eddig két fontos részletével foglalkoztunk. Számba vettük a nyelvhasználat, a nyelvszokás kérdését: mennyire ismert ez a vitás nyelvi forma a mai nyelv különféle rétegeiben, a közeli és a távolabbi múlt nyelvében; mérlegeltük a használata ellen és mellett szóló érveket. A felmérés és értékelés után szükségszerűen következik az a kérdés: mi most már a teendő, mi a nyelvművelés feladata, s ezt hogyan kell elvégezni?

A beavatkozás mértékéről és módjáról is meglehetősen eltértek egymástól a vélemények a vitában. Szepesy Gyula javaslata, hogy indítsunk országos mozgalmat, kampányt a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata ellen, logikusan következik abból, hogy ezt a jelenséget fertőző gócnak, ragálnak, kiagyalt modoros idegen-szerűségnek tartja (vö. 104: 28), s azt mondja, hogy a *-t*, *-tt* képzős igenév állítmányi használatának visszaszorítása, illetőleg megszüntetése „lenne az utóbbi évtizedek nyelvművelő mozgalmának leglátványosabb fegyverténye” (Nyr. 107: 271). Ezért szólítja fel, hívja harcra a nyelvművelőket: „Én a magyar nyelv ügyéért folytatott harcban a magyar nyelv művelését szívükön viselő nyelvészek támogatására számítottam a múltban, és számítok továbbra is. Jól tudom, hogy egymagamban keveset érhetek el. Az egész magyar nyelvművelő mozgalom segítségével sokat” (uo.).

De miért nem jelentkeznek a harcra, miért nem akarnak a zászló alá állni a vita résztvevői? Miért látszik kétesnek, hogy az egész magyar nyelvművelő mozgalom csatlakozik a meghirdetett kampányhoz? Talán nem viselik szívükön a magyar nyelv ügyét? Vagy megalkuvók, gyávák, kényelem-szeretők? A vita azt mutatja, hogy nem erről van szó. A nyelvészek többsége nem tartja mai magyar nyelvünk legégetőbb kérdésének a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatát, nem tartja olyan jellegű és mérvű hibának, amely ellen országos méretű mozgalmat kellene szervezni. Nem tudja a kampányt, az irtóhadjáratot helyeselni azért sem, mert lényegesen összetettebbnek, bonyolultabbnak látja a kérdést, a vitás nyelvi jelenség állapotát, mint a kampány meghirdetője. Szepesy szerint egy bizonyos, nem jelentős mennyiségű, felsorolható, megszámlálható, már melléknevesült igenéven kívül minden állítmányként használt befejezett melléknévi igenév rossz, magyartalan, tehát megbélyegzendő, kiirtandó. Csakhogy: attól függ, ki állítaná össze az elfogadhatók listáját!

„Én is bizonyos fokig stílusalannak, de nem magyartalannak ítélem ... a Szepesytől megrótt *beágyazottak*, *beilleszkedettek*, *beépítettek*, *formált*, *megengedett* stb. igenévi állítmányt nemzeti nyelvünk mai fokán — írja Tompa József. Túlzásnak tartom viszont az *ismert*, *közismert*, *keresett*, *elégedett*, *hivatott*-félék hibáztatását; immár reménytelennek az *adott*, *tudott*, *köztudott* típus

elleni keresztes hadjáratot, bármennyire nem kedvelem ezt magam sem” (105: 177).

A többi vitázó is hasonló szellemben nyilatkozik, hangsúlyozva, hogy lényegesen több színű a nyelvi valóság, mint Szepesy látja. Gallasy Magdolna ezt így fogalmazta meg: „A z a d a t o k n e m k e z e l h e t ő k e g y n e m ű h a l m a z k é n t, tagolt anyagon végzett árnyalt elemzés segíthet elkülöníteni a káros jelenséget a szokásossá válótól, meg a finomabb megkülönböztetést lehetővé tevőtől. Már most, az eddigiekből is körvonalazható a három csoport, elhatárolódnak egymástól azok az esetek, amelyekben ez az igenév szokatlan vagy a megértést is zavarja, amelyekben (stilisztikai) funkciója van vagy lehet, és amelyekben nem is igen mondhatnánk másképp, ahol ez a forma a megszokott” (Nyr. 105: 33).

Ebből a szemléleti különbségből következik, hogy a nyelvészek, a mai nyelv művelők többsége nem szívesen venné át ennek a kampánynak az ajánlott s bemutatott h a n g n e m é t, a „hibának” s elkövetőjének igazságtalan, méltánytalan, esetenként durva és ízléstelen megbélyegzését, s inkább megmarad a nyelvi tények tárgyilagos, alapos feltárásánál, bemutatásánál, a hibákra való figyelmeztetésnél, a türelmes nyelvi nevelésnél. Ami persze a másik oldalról „ejnye—ejnyezés”-nek látszik, illetőleg ítéltetik (l. Szepesy: Ny. 104: 25).

Félreértés ne essék, úgy gondolom, velem együtt minden nyelv művelő vallja, hogy igenis szükség van taktika és stratégia kialakítására és összehangolására a nyelv művelő munkában is. Szükség van arra, hogy e g y s é g e s e n lépjünk fel a leginkább terjedő nyelvi helytelenségekkel szemben, hogy s o k o l d a l ú a n szervezzük ellenük a támadást, írjunk a célba veendő témáról, nyelvi jelenségről nyelvészeti folyóiratainkban, a lapok nyelv művelő rovatában, beszéljünk róla a rádióban, televízióban, az iskolákban stb. Ezt megelőzi, hogy kijelöljük, melyek az időszerű gondok; ilyen a h i v a t a l i nyelvi kérdése, a nyelvi divatok, divatszavak-kifejezések, a nyelvi ízléstelenségek, durvaságok terjedése vagy akár az i d e g e n s z a v a k használatának állandóan időszerű, de esetenként új meg új oldalról mutakozó kérdése.

Persze a felsoroltak ellen indított „kampány”-nak is megvannak a maga szabályai, határai. Az idegen szavaknál maradva tisztelni kell azt az alapvető szabályt, hogy a már meghonosult, közhasználatú idegen eredetű szót nem kell, nem is szabad üldözni. (Laikus nyelv művelők — de nemcsak laikusok! — felfedezik, hogy a *summa*, a *forma* meg a *voksol* latin eredetű, s tiszteletre méltó buzgalmukban, nyelvünk védelmében aztán harcot hirdetnek ellenük, megalkuvással vádolván azt, aki csitítani próbálja őket . . .) Azt is tudni kell, hogy nem mindegy, milyen nyelvi környezetben használunk idegen szót. Hogy másként kell megítélni a tudományos nyelvet, mint a szépirodalom vagy az ismeretterjesztés nyelvét. Hogy egy-egy költő nyelvében (pl. Babitséban, Áprilyéban, Adyéban) sajátos funkciója lehet az éppen használt idegen szónak. Hogy nem jogos, nem méltányos az idegen szót „mocsok”-nak, „szenny”-nek stb. nevezni s használóját becsmélni, hazaárulónak titulálni. Mert ez virágjában volt a két háború közti nyelv művelés gyakorlatában, de bizony előfordul ilyesmi manapság is.

Egy példát idézek is rá, bizonyításul és intő, figyelmeztető tanulságul, nemcsak a mostani vitára gondolva.

A példa — vagy antipélda — Tiszamarti Antalnak egy régebbi műve,

vállalkozása, az 1943-ban kiadott Pellengér. Tudjuk, hogy Tiszamarti, aki a polgári életben orvos volt, igen hasznos munkát végzett az orvosi nyelv tisztogatása, magyarítása terén. De — főként a bennük előforduló idegen szavak miatt — más (irodalmi, tudományos) műveket is megbírált, megros-tált. A negyvenes évek elején a „Mi a magyar?” című kötet szerzőit tűzte tolla hegyére, vagy inkább — idézte saját vértörvényskére elé: „Nem tűrjük tovább, hogy a magyar tudomány és művészet hímes mezében páváskodók a magyarság legfőbb értékét, nyelvünket tovább pusztítsák! Nem tűrjük, hogy egyetemeink . . . a magyar nyelv temetőjévé váljanak. Nem tűrjük, hogy a magyarságot csak félig vállalók oktassák azokat magyarságra, akik ennek a sorsnak minden következményét vállalják!” (Pellengér, 64).

Néhány név „a magyarságot csak félig válláló nyelvpusztítók” sorából: Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Keresztury Dezső, Kodály Zoltán, Ravasz László, Szekfű Gyula, Zolnai Béla . . .

De miért ne lehetne a felsoroltakat bírálni? — kérdezhetné valaki. Aki ír, annak el kell viselnie írása kritikáját is, főként ha a magyar nyelv ellen vétkezik. S ha a szelíd figyelmeztetés nem használ, jogos a kemény igazmondás is. Tiszamarti is így vélekedett: nem szabad kíméletesen, tapintatosan, antilop-kesztyűsen bírálni, a Mi a magyar? nyelvét.

„Vajon megtörhetném-e vele a tömjénezéstől homálygó szemű Babits elefántcsonttoronybeli kényuraságát, Eckhardt elvi és nyelvi következetlenségét, Zolnai Béla merész állításokkal párnázott kávéházi fölényét . . .? Kötve hiszem” (63).

Ez a „bátor igazmondás” álarca alá bújt pocskondiázás, otrombaság, ízléstelenség jellemzi az egész kritikát, az egész könyvet. Mert Babitsnak — „nem használt a lecke”, nem a régebbi művének nyelvéről írt s most részben megismételt bírálat a prózaíró Babits „erőtlen, hanyag, idegenszerű” stílusáról, nyelvi bűneiről, „melyek az elemi iskolás nyelvtanba ütköznek, s a nyelv gyökerét rágják” (9—11).

Szekfű Gyula is megkapja a magáét: „Nem adnám egy vak lóért, ha megokolná Szekfű Gyula, mi oknál fogva becsüli többre ezeket a kihasznált, ványadt, szulladt nemzetközi szólotyókat a tisztos, csak a mi számunkra teremtett és szépellő magyar kifejezéseknél?” A „szulladt (?) nemzetközi szólotyók” a *struktúra*, a *morális*, a *kultúrállam*, a *diagnózis* stb. A két utóbbi helyett a szerző a „művelt állam” és „a betegség vagy kór neme, kórhatározás, kórjelzés” kifejezést, szót ajánlja.

Bocsánatos elfogultság — mondják sokan az ilyen túlzásra. Nyelvünk izzó szeretetéből fakad. S meg kell becsülnünk azt az erkölcsi bátorságot is, amely nem riad vissza a legnagyobb tekintélyek megbírálásától sem . . .

Nos, nyelvünk szeretetét Tiszamarti Antal esetében sincs jogunk kétségbe vonni. De ez nagyfokú egyoldalúsággal, szűklátókörűséggel jár együtt; a többet megérteni, befogadni tudó, nyitottabb szellem iránti ellenszenvvel, stílári érzéketlenséggel, differenciálásra való képtelenséggel. „Nyelvi ideálunk a prózában — vallja — inkább Pintér, mint Babits” (36). S ami az erkölcsi bátorságot illeti, az is csak látszólagos: tudjuk, hogy 1943-ban semmiféle kockázattal nem járt Babits, Szekfű, Kodály bírálata. Sőt! S ugyanebben az időben Füst Milánt *Füstpement* Milánnak gúnyolni nem szellemesség, hanem legalábbis embertelenség.

Ezzel a szélsőséges purizmussal és demagóg hangvétellel — jegyezzük meg mindjárt — nem azonosította magát a korabeli hivatalos nyelvművelés,

amelynek olyan kiváló nyelvész képviselői is voltak, mint Nagy J. Béla vagy Zsirai Miklós. Figyelemre méltó a Nyelvművelő Bizottság állásfoglalása egy javaslattal kapcsolatban. Idézem a bizottság jegyzőkönyvéből: „Elek Károly szakiskolai igazgató szervezett hadjáratot sürget a napilapok hasábjain éktelenkedő felesleges idegen szavak ellen. Ebbe a küzdelembe szerinte az ifjúságot is bele lehetne vonni. A diákok a lapok szerkesztőségét folytonosan figyelmeztessék, és kérjék, hogy a magyar nyelv tisztasága érdekében a jövőben kerüljék az ilyen szavak használatát. Ha a napilapok százával kapnák naponként az ilyen figyelmeztető leveleket, ha azt látnák, hogy a magyar diákság komolyan küzd a sajtó nyelvének megmagyarosításáért, akkor ez a mozgalom előbb vagy utóbb sikerrel járna. A Bizottság ebben a kérdésben arra az álláspontra helyezkedik, hogy ilyen szervezésben nem vehet részt” (Magyarosan 7: 228).

Érthető, hogy a bizottság kockázatosnak és céltalannak tartotta az ilyen módon szervezendő hadjáratot. De a tanulók bevonása a nyelvművelő munkába igenis szükséges. Olyan módon is, hogy figyelik a rádiót, televíziót, olvassák a lapokat, gyűjtik a szerintük helytelen nyelvi jelenségeket, s az összegyűlt anyagot a magyartanár irányításával megbeszélik, megrostálják. Ez a tevékenység javítja nyelvérzéküket, szélesíti nyelvi ismereteiket, gazdagítja anyanyelvi műveltségüket. A megbeszélések eredményét esetenként — megfelelő formában — el is lehetne (kellene) juttatni az illetékesekhez, figyelmeztetésül.

A gyalázkodó, gyűlölködő nyelvművelő nem lehet követendő példánk, de nem várhatunk eredményt az indulat nélkül, fáradtan, fásultan végzett nyelvművelő munkától sem. Lényegében tehát egyetérthetünk a Bárcki Gézára hivatkozó Szepesyvel: „Akadnak olyanok is—sajnos, nyelvészek is—, akik hiábavalónak tartják a tötözés elleni küzdelmet. Én ebben a tekintetben Bárcki Géza véleményét vallom, mely szerint: »Aki fáradt lemondással áll be a nyelvművelők hadrendjébe, az magával hozza a kudarcot. Rendületlen bizalommal a lehetetlent is meg kell kísérelni«” (Nyr. 107: 270).

Az a kérdés persze, hogy ki mire gondol akkor, amikor vallja, hogy „a lehetetlent is meg kell kísérelni”.

Néhány évtizedes tapasztalataim alapján s a nyelvművelő viták irodalmának ismeretében szép listáját tudnám felsorolni a lehetetlenség határát súroló javaslatoknak, hozzátevé, hogy a javaslattevők javaslatuk megvalósíthatóságát a világ legtermészetesebb dolgának gondolták, gondolják. Pl.: állítsuk vissza az ikes igék szabályos ragozását; tisztítsuk meg nyelvünket minden idegen szótól; terjesszük el, tegyük kötelezővé az ő-zó nyelvjárást; élesszük föl igeragozásunk egykori gazdagságát, a különféle múlt idejű igealakokat; szüntessük meg a névragozásban mutatkozó „logikátlanságot”, tegyük „észszerűvé” nyelvünket. (Ne nyugodjunk bele, hogy majdnem azonos hangalakú szavak — *sár, vár, kár* — tárgyragos alakját egymásétól eltérően — *sarat, várat, kárt* — kelljen képeznünk — mondta Nékám orvosprofesszor; sőt már Tánicsics Mihálynak is volt hasonló javaslata.)

De magának Bárcki Gézának a gyakorlata sem vág mindig egybe az előbb idézett, Nyelvművelésünk című könyvecskéjéből való elvi állásfoglalással. Az ikes igékről való véleményét alighanem sokan kifogásolnák, mert hiányolnák belőle a szenvedélyes harcokészséget: „Már nem ragaszkodunk az ikes ragozás szabályainak megtartásához, mert bár e ragozás megbomlása formai szegényedést jelent, az ikes alakoknak funkciójuk, megkülönböztető

jelentésük néhány különleges esetet . . . nem számítva már régen nincs, s ezért valószínűleg nem is lehet megakadályozni a pusztulásukat” (79). Más esetekben meg sokan túlzónak tartanánk, például abban, hogy a *látnök*, *néznők* igealakot tartja az egyedüli helyes formának (79). De nem tudnám jó lélekkel támogatni azt a javaslatát sem, hogy ne engedjünk színpadra olyan színészt, „aki a zárt *e* használatát nem tanulta meg” (33).

Hogy ezekről mi a véleménye Szepesynek, nem tudom. De tudom, hogy például az *őket* – *azokat* használatának szabályát (78) nem egyformán fogalmazzák meg, a *kőrut* ejtést (34) sem ítélné nyelvi műveletlenségnek, a megengedő *is* kötőszó helyének kijelölésében sem olyan szigorú, mint Bárczi (77):

S vajon a vitatott kérdésben, a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának dolgában „engedékeny” volna-e Bárczi, vagy azt javallná, hogy harcoljunk ellene, kíséreljük meg a lehetetlent is?

Nelvművelésünk című könyvéből ez nem derül ki, mert egy szót se szól róla. (Ami persze mégis jelenthet valamit.) Egyetemi tankönyvükben ír róla, mint már idéztem, de abból sem derül ki, hogy részt vállalna-e az ellene indított kampányban: „. . . nyelvújítóink gyakran hibáztatják ezeket az idegenszerűnek érzett kifejezésmódokat, ennek ellenére meglehetősen elterjedtek.” Még azt is el tudom képzelni — bár nem állítom —, hogy azt mondaná rá: „Szélmalomharcokba nem jó bocsátkozni, mert minden részletkudarccal, bár ilyesmi sokszor nem kerülhető el, gyöngíti a mozgalom hatékonyságát” (29). Vagy esetleg így nyilatkozna: „A túlzó purizmus, mely minden idegen elemet ki akar irtani a nyelvből s ezáltal a nyelvet szegényebbé nyomorítani, véleményem szerint jóval károsabb, mint akár a nemtörődöm-ség” (134).

(Folytatjuk.)

Lőrincze Lajos

A groteszk Szép Ernő drámáiban

I. A groteszk ősi jelensége a művészetnek. Nevét az antik Róma „grottaiban” talált falfestmények stílusáról kapta. Igazából a romantika hozta divatba, Victor Hugo írja a Cromwell című dráma előszavában: „A modernnek gondolkodásában a groteszknak hatalmas szerepe van. Mindenhol megtalálható, egyrészt a torzat és borzalmasat, másrészt a komikusot és vidámat teremti meg” (Szabó György: Századunk olasz irodalmának kistükré. Bp., 1979. 164.).

A *groteszk* szó jelentése tehát összetett, szemléletmódot, stílust, műfajt jelöl. Lényege a különmemű jelenségek meghökkentő párosítása, a tragikus és komikus, a fenséges és kisszerű, a borzalmas és nevetséges szokatlan összekapcsolása. Bonyolult hatásmechanizmusa éppen kimeríthetetlen kontraszt-lehetőségében rejlik. Bár számos külső jegyében hasonlít az abszurdhoz, mégis szemléletmódjában alapvetően különbözik tőle: „... az abszurd és a groteszk szorosan kapcsolódik egymáshoz, de viszonyukat máig sem tisztázta egészen a szakirodalom. A groteszkben is jócskán van abszurd elem. Mindkettő »a tragikumból táplálkozik«, és a tragikumot — Dürrenmatt kifejezésével élve — »már csak a komédia felől lehet megközelíteni«, ami akár az abszurd, akár a groteszk esetében, hátborzongató »fekete« kacagást vált ki. Különbséget mégis csak tartalmi vonatkozásban tehetünk közöttük... A groteszkben is tragikus abszurdítás lapul, de feltételezi, hogy az ember és a világ egyensúlyvesztésének konkrét társadalmi okai vannak” (Kocsis Rózsa: Örkeny István dramaturgiája. Kortárs, 1978/5).

A groteszk drámának huszadik századi magyar előzményei alig vannak; Karinthy Frigyes írásai, Déry Tibor avantgarde kísérletei tekinthetők e műfaj első csiráinak. És mindenekelőtt Szép Ernő drámái életműve. „Szép Ernő csaknem valamennyi maradandó értékű színpadi munkája... a pesti kabaré és a korabeli francia líra különös elegyítésével, kivált a nyelvi ismétlések pokoli humorával teremti meg az abszurdumnak azt a hangulatát, amelyet évtizedek múlva Ionesco, Adamov vagy a legnagyobb, Beckett teljesít majd ki” (Színház, Réz Pál utószava. Bp., 1975. 565). Az elemzés alapjául szolgáló művek a Színház című kötetben találhatóak (Bp., 1975. Szépirodalmi).

Örkeny István szerint a groteszk szatíra és líra ötvözeté. Szép Ernő formailag a líra felől közelít a komikumhoz. E kettő változó aránya és összetétele adja sajátos stílusát: „Van itt Ladányban valakinek díjtalan miniszteri segédfogalma arról, hogy mi az élet” (Patika, 286); „A Gyöngytyúk utcában laktam, nagyságos asszony kérem, ott könnyeztem” (uo. 259); „egyedül van az ember a világon, hiába tagja az ember a Gyógyszerészsegédek Országos Szövetségének...” (uo. 263). A líra gyakran fordul önnön paródiájába: „Ah,

anda délután, a hattyú múlt a kék tavon, a híd alá, bomló üdv csendjében átosan” (uo. 294). A groteszk két összetevője közül a humor változatai egészen szélsőségesek lehetnek, a keserű szarkazmustól: „Szvoboda vagyok. Vagyis voltam” (Május, 150) az abszurd, fekete humorig: „Ápád micsoda? — Papám . . . fejfa!” (Lila ákác, 321). Tartalmilag a groteszk Szép Ernőnél mindig valamilyen filozófiai igazságot, jobbító szándékot hordoz, úgy is fogalmazhatnánk, csendes lázadást. „Én nem tudom, én még nem éltem, nagyságos asszony, kérem, hisz én most vagyok először a világon, én nem tudom, hogy kell . . .” (Patika, 264); „Mondja, mér öngyilkolja meg mindig magát? — Miért? A halálért. — Nem akar élni? — Nem is élek. Csak itt tartózkodom még” (Május, 145); „Miért hal meg mindig? Az borzasztó lehet. — Csak az élet lehet borzasztó” (Május, 152). Egy íróra igen jellemző, milyen szavakat kedvel legjobban. A három leggyakrabban előforduló Szép Ernő-i szó: *én, boldogság, élet*. Ezek az alapfogalmai e sajátos életműnek.

2. Helyzet és jellem komikum. — A Szép Ernő-drámák közös jellemzője a helyzetkomikum, e régi vígjátéki elem, amely itt az abszurdig éleződik. A Májusban (a további jelölésben: M) az alaphelyzet szinte abszurd: az öngyilkos fel akarja kötni magát a ligetben, de mindig közbejön valami, először a szerelmespár, később a rendőr, majd a lány, aki visszacipeli őt az annyira megvetett (áhitott?) életbe. A helyzet groteszk komikumát a fiú fogalmazza meg: „A legszebben ülök itt a nővel, én már hangulatban vagyok, a nő is már hangulatba jön . . . Akkor tolja ide a blattját. Ilyenkor kell neki magát itt felkötni. Nem hagyják élvezni az embert” (M. 144).

A hasbeszélő (a továbbiakban: H) monodráma, amelynek egyetlen szereplője, Antoni egy egész családot képzel maga köré bábok segítségével.

A Kávécarnok (K) groteszk komikumát két öregedő ember egymásra találása adja egy tál kuglóf fölött.

A Lila ákác (L) groteszk románc Tóth Mancsi, a ligeti tündérből bártancosnővé „avanzsált” leányzó és Csacsinszky Pál, a szép reményű bankfiú között. Igazi pesti mese, sok humorral, lírával, happy end nélkül.

A Vőlegény (V) helyzetkomikumát az adja, hogy a házasságra áhítózó felek mindketten másnak mutatják magukat. A tisztességes kispolgári család gazdagnak, a szélhámos hozományvadász pedig jól kereső fogásznak. Paradox módon a szerelem és a házasság mégis összejön, csak előbb Kornélia megjárja a Szép Ernő-i hősnők szokásos útját: éjszakai hölgy lesz.

Talán a legjobb dráma, a Patika (P) sűríti leginkább Szép Ernő drámaírói erőnyeit. Nemcsak a vidéki magyar élet szatirikus ábrázolásában remekel, hanem a líra és humor ötvözésében is. Jó példa erre a második felvonás nagyjelenete: a fogfájós patikusnénak a szerelmes segéd a szívfájdalmáról vall. A hazatérő részeg férj semmit sem ért a szituációból, így a boldogtalan ifjúnak még a tragédia lehetősége sem adatik meg. Groteszk fintor a befejezés: Kálmán, a főhős csodálatos félvilági nőkről álmodik, de a valóságban csak a lompos kis cselédlány jut neki. Az áhitott, nagybetűs Élet helyett — a laposlányi sár. Álom és valóság ellentéte talán sehol sem ilyen tragikomikus a század eleji magyar irodalomban.

Visszatérő hóstípus e művekben az álmodozó, érzékeny, életidegen fiatalember, aki a realitással való találkozásában mindig alulmarad. Ilyen Csacsinszky Pál, a Lila ákác főszereplője (akinek a neve is árulkodik a jelleméről), Balogh Kálmán, a Patika boldogságra áhító ifjú segédje. Ez a vágy még az

olyan szélhámos típusokban is munkál, mint amilyen a Vőlegény Fox Rudija. A drámák nőtípusai mindig életképesebbek a férfiaknál. A klasszikus Szép Ernő-i nőalak a szegény sorsú, ártatlan fiatal lány, aki elzüllésében is őrzi a szerelmet. Minden hősnőben egy Tóth Mancsi rejtőzik; ilyen a Május leányalakja és ilyen Csuszik Kornél is a Vőlegényben. A szereplőket már a nevük is jellemzi, gyakoriak a beszélő nevek: Csuszik Zsiga (Vőlegény), Bizonyosné (Lila ákác), Nemadok néni, gróf Gyakorlathy, Házbéry báró, Komiszné, Szájné (Vőlegény). A Május szereplőinek nincs is nevük: A fiú, A leány, Az öngyilkos, A rendőr stb. A Patikában a helyszín neve beszédes: Laposladány a magyar Ugar Szép Ernő-i megfelelője.

E drámákban a szerzői instrukciókon is érezni, hogy költő írta őket: „Rudi (leoltja a lámpát, dül csókolni . . . A szék nyiszorog)” (V. 524); „Két karra rajong” (V. 521). Íme a Lila ákác helyszín- és időmeghatározása: „Játsszódik Pesten, a vízözön előtt” (L. 311). Tóth Mancsi leírása így fest: „Fehér cérnakesztyű van a kezén, fehér blúz, sötétkéék alja, fil d'Écosse harisnya, félcipő, bágyadt kis szalmakalap. Minden a legolcsóbb vacak persze” (L. 314).

3. A szereplők beszédstílusa. — A Szép Ernő-hősöket nemcsak a nevük jellemzi, hanem a beszédstílusuk is. A figurák nyelve a drámák stílárús hatásának egyik legfontosabb alkotóeleme. Ha e stílus kulcsszavait keressük, a század eleji pesti kispolgár kifejezésmódjában találjuk meg. Ez a pesti zsargonra épülő, félműveltséget fitogtató, a bennfentesség látszatát keltő szószátyár nyitottság jellemzi leginkább a drámák hőseit. Mintapéldája Csuszik Zsiga, akinek mondataiban hemzsegnek az eltorzított idegen szavak, a németes kifejezések, a pesti utca szlenge és a kabaré viccelei.

Az idegen szavak gyakori használata egy affektáló, félművelt magatartást leplez le: „*Fet vo zsó, eviva . . . Money! Lóvé!*” (V. 521); „Mondja, jár sokat Pesten *szoáréra?* Jaj, imádom a *szoárékat!*” (P. 218); „*Cosi fan tutte per maladetto!*” (L. 414); *Finita lá komédia, passara la festa!*” (V. 554). Az idegen szavak sokszor eltorzított formában jelennek meg, leleplezve használójuk tudatlanságát: „*ávek plezur!*” (M. 137); „Ezekkel *lézont* folytattam. — *Liziform?*” (P. 287). Az idegen szavak gyakran divatszók, s így korszakjellemezők: „milyen *nett* itten” (P. 294); „. . . egy *demimonde* nem is pillanthat oda, igaz van, én mondom, mint *gentleman*. Dögölj meg, rongy proletár, *álábonőr!* . . . *Sámpányér, fény és pompadur!*” (V. 530).

A drámákban meglevenedő század eleji pesti zsargonban is hemzsegnek az idegen szavak: *tuséroz* (K. 173); *smakkol* (K. 176); *svindlízik* (K. 179); *gigerli* (K. 187). De az igazi argóelemek azok az állandósult szókapcsolatok, amelyeket máig megőrzött a nyelv: *jó bőr* (V. 496); *tűnj el a balfenéken* (L. 322); *adja a bankot* (V. 515); *eljátszottam kiseded játékaimat* (V. 519). A két elem — argó és idegen szó — gyakran keveredik: „*Rajtam lóg egyfelől egy nyugdíjas fater, másfelől egy maródi mutter, le kell rázni őket!*” (V. 521). A pesti utca humorát idézik a darabokban elhangzó szólások is: „Ég veled és a gyöngyharmat” (P. 292); „Annyi baj legyen, csak a negyvenhatos menjen” (V. 551); „Csend az alsó parlamentbe!” (V. 546); „Vigyázz, el ne gázold a villamost” (V. 496); „Ég veletek és a Bórkereskedők Szaklapja” (V. 486); „Akkor lépjen a távozás hímes mezejére” (V. 508). Ezek közül sajátosan Szép Ernő-i: „Hidegvér és tiszta gallér, mondá Mózes, midőn lejött a sinai hegyről” (V. 477).

A szójátékok felbontják, továbbértelmezik a szavak jelentését. Ezek az értelmezések Szép Ernőnél mindig filozofikusak: „Akárhányszor

végezni akarok magammal, mindig *életveszélyben vagyok. Abban a veszélyben, hogy élni fogok tovább*” (M. 144); „*Én 51 éves vagyok. Én nem eshetek el . . . Nekem nincs világháború. Nekem csak a világ, az volt háború. Én magamtól estem el*” (M. 150). J á t s z i s z ó k é p z é s s e l j ö t t e k l é t r e a z a l á b b i s z a v a k : „Nem fogná be már a *pambuláját?*” (V. 530); „Hallja, *dinsztelt úr*, saját ligetje ez talán” (L. 317). És ez már halandzsa: „*Paperlapap. — Papapapa . . . mit tesz az, segéd úr? — Nem tudom. Az ember blazírt lesz*” (P. 289). A játsszi szóképzés nevekre is kiterjedhet: „*Gül Mama*, a rózsák anyja” (L. 340); „Hogy hínak! — *Ix Nix*” (M. 138). A korabeli zsargonra igen jellemzőek az egyes szavak eltorzított, játékos változatai. A *korona* szónak például az alábbi variációi szerepelnek: *kroncsi* (M. 134), *krón*, *krondorfi*, *krondox*, *komorna* (V. 496—534); a *bankárnak bankfi*, *bankonc* (L. 323); a *tangónak tangocki*, *tangjuk* (L. 350). Ilyen játékos szóképzés eredménye a *kezeiticsokkoládé* (V. 486), *méztatik* (K. 177), *méltányoztasson* (V. 472).

Ezek a példák már átvezetnek az *a r c h a i z m u s o k*, vagyis a régies szavak, magyartalan kifejezések kérdésköréhez. Az eltelt évtizedek során az az érdekes stilisztikai változás következett be, hogy azok az elavult szavak, ragok vagy képzők, amelyek a drámák keletkezésének idején leginkább kifejezték a kor stílusát, mára éppen régies ízük miatt váltak groteszk humorforrássá: „*Csalódva lettem a tisztelt úr által*” (K. 186); „*tekintse magát felpofozottnak*” (V. 543); „*Hadd élvezzek itt a társadalommal*” (P. 231); „*Én mámoros életet akarok, én ezt elővettem magamnak*” (M. 152); „*Adok egy enyveshátat majd neked*” (M. 140); „*Minden héten felküldi a Tolnai Világlapnak a potyográfiáját a magyar szépségek közé*” (P. 221). Az alábbi példa komplexen mutatja a magyartalan nyelvtani formák stílárís hatását: „*Én a Casinóba akarok jönni. Vagy a kabarethez jönnék egyelőre . . . Én a parketthez akarok jönni. Ha maga tud imponálni a Casinóba, behoz. Ha maga tényleg olyan barát a balettmesterrel, behoz*” (M. 140).

A pesti utca nyelve, a zsargon, a vicek, vagyis a kabaréelemek csak egyik összetevője a drámai oeuvre-nek. A másik a Szép Ernő-i líra, ez a kicsit szentimentális, kicsit szürrealista, fájdalmas-borongó költészet, amely nem nélkülözi a groteszket. A költő szokatlan jelzős szerkezetei tragikumot és komikumot ötvöznek: *hőnnyomorult fogász* (V. 529); *locsolt nyári délután* (P. 260); *császárszakállas veterán fogkefém* (V. 519); *nagy lump hajad* (V. 513); *finom ópiumos garzon élet* (L. 320); *özvegy légy* (V. 512); *intelligens cüppő* (P. 208); *buta vizes fogad* (V. 512); *stramm idők* (V. 489).

E groteszk költészet eszközei a s z ó k é p e k is. Íme egy tipikus Szép Ernő-i m e t a f o r a : „*Óh, itt a két ölelő karom . . . Zárójel, amelyben semmi sincsen*” (L. 376). A játékos megszólítások tobzólnak a metaforákban: „*Te, te kis vak kutya. Aranyhalacska. Húsvéti tojás Te fűmag . . . Te forró limonádé. Te erdei számóca . . . Te kókuszszappan. . . te habocska. Te kis legendás*” (L. 394); „*Egyetlen legszebb pondróm. Ünőkém. Hercegnőcském. . . Fácánmadarom*” (V. 477). Valóságos metaforahalmaz az alábbi példa: „*Az én kalendáriummom a menetrend, az én otthonom a vonat kupéja, az én kutyám a koffer, az én akácfáim a telegráfoszlopok*” (H. 11). A s z i m b ó l u m o k legtöbbször lírai töltésűek: „. . . hogy a palotákba nem szabad beszólni, ha fáj ez a nyomorult élet: adjatok egy ital szépséget, ízé, egy korty örömet, öö, ünnepet, fényt adjatok!” (P. 261). A groteszk humor azonban itt is érvényesül: „*zenés temető*” (a Casinó); „*Egy cigarettapapír a sárba esett*” (Tóth Mancsi elzüllése) (L. 342). A két ellentétes hatás együtt is jelentkezik: „*Boldogság. Az a tündöklő ko-*

rona, akit a trónkövetelő egész életében a fejére vár, aztán kalapban hal meg” (L. 385).

A hasonlatok legtöbbje köznapi képekkel él. Groteszk hatásukat az adja, hogy emelkedett dolgokat kisszerű képekkel társítanak: „Megyen az ember a világon egy helyről a másikra, *mint a szaggatás az öreg asszony térdéből a vállába*” (P. 205); „akkor szokok úgy elkeseredni, *mint a lipitai túró*” (L. 379); „Csak utálom az életet . . ., *mintha csukamájolajat ittam volna*” (L. 377); „olyan szőke volt az egész nő, *mint az emmentáli*” (V. 520); „Megyek a szerelem elé, *mint . . . szombat a vasárnap elé*” (L. 325). Némelyik hasonlat a maga frappánságával olyan, mintha korabeli szólás lenne: „Felőlem olyan szép lehet, *mint a Vajdahunyad*” (V. 505); „Bevezetném a pénzt hozzád, *mint a gázt*” (L. 389); „Csak úgy jártam veled, *mint a beteg a bottal*” (L. 395).

A groteszk stílushatás két legfontosabb összetevője az ellentét és a váratlan. A humor különböző irodalmi és filozófiai elméletei mind megegyeznek abban, hogy a komikum alapja mindig valamilyen ellentét. „A komikum mindegyik esetében található valamilyen kontrasztot, szembeállítást, például valami komoly és triviális, valami racionális felnőttes és gyerekes dolog között, és gyakran ellentétet önmagunkról alkotott benyomásaink és másról alkotott véleményünk között” (Séra László: A nevetés és humor pszichológiája. Bp., 1980. 72). A váratlanság fogalmát már az ókori humorelméletek is ismerik, többek között a cicerói is, amely szerint semmi sem neveltet annyira, mint a váratlan. Hazlitt múlt századi véleménye szerint a groteszk „akkor keletkezik, ha előzetes várakozásainkat becsapja valami formátlan vagy oda nem illő, tehát valami olyan, ami ellenkezik a megszokottal és a kívánatossal” (Séra i. m. 53). A váratlanság ezért közvetlen homikumforrás. „Legyen szíves, mondja meg Gyengus néninek, hogy jöjjön fel holnap délután ide a rendelőmbé. — Minek? — Hogy kiverjem a fogát” (V. 500); „Tudja, édesem, hogy nem vagyok független nő. Egyelőre még pofoz a mutter, ha későn jövök” (M. 137). Az ellentét hatásos módja, ha két fogalom kizárja egymást: „Francia parfüm. Nem lássa: rá van írva, Hamburg” (L. 318); „Csokolódtunk kérem, mint a vadállatok . . . Kérem öt hétig a legszolidabb viszony” (V. 547). Az ellentét lehet látszólagos is: „Nagyon tisztességes lányok, a mamájuk nélkül sose mennek szeparéba” (H. 10); Nem azért vettek el, hogy hű legyél” (V. 484). A legösszetettebb hatást a hangulati ellentéttel bíró stílári eszközök érik el. Szép Ernőnél mindig valamilyen filozofikus tartalom keveredik alantas hétköznapi fogalommal: „Engem vár a halál, én meg itt füstölök” (M. 160); „Nagyságos asszonynak a foga fáj, nekem meg a szívem fáj” (P. 258); „Vöröspecsenyét játszom egy éjszakai hölgygel a chambre szeparéban” (L. 345). A kispolgár nagyképűségét leplezi le az alábbi mondat stílusának és tartalmának ellentéte: „Szupéra hazajövök, remélem meglesz a rántottám három tojásból” (V. 478).

4. A dialógustechnika. — A Szép Ernő-i stílus igazi meghatározói a mondat szerkezetek. Ez az a stílári eszköz, amely leginkább egyéníti a hősök beszédmódját. A parallelizmus (mondatpárhuzam) nyomatékostó hatású: „A menházba jó. Nem kell nézni a hatyúkat után. Nem kell az ágyasokat nézni. Nem kell sétálni. A menházba ülni lehet egész nap. Szunyókálni lehet. A menházba bekerülni . . . Az isten verje meg a hatyúkat” (M. 135); „Osztt van flört. Az olyan, tudod, hogy az semmi, de azért van benne valami. Tudod, még semmi sincs, de tán még jobb, mintha volna, oszt esetleg

vége van, oszt pedig közepe nem is volt” (P. 291). A kihagyás, elhallgatás, félbeszakítás erőteljes humorforrás lehet: „Hogy mer engem tegezni? — Köszönöm jól”; „Te hány éves vagy? — Elmúltam” (L. 315); „Boldogság... nem értem... Senkivel se beszéltem ilyesmíról... Mi itt vidéken... — igazán maga olyan furcsa...” (P. 267); „Hitvesem és két felnőtt lányom... — Oh! Eljönnek a bálra, óh, nagyon kíváncsi vagyok igazán... — Hitvesem és két felnőtt leányom a helybeli evangélikus református sírkertben nyugszanak...” (P. 213).

Az ismétlés egyhangú gépiessége groteszk hatást válthat ki: „Nagy valami a Svájcba lenni! Csak ki kell menni a Svájcba, oszt a Svájcba van az ember. Én mentem vóna, én lettem vóna a Svájcba” (P. 222); „Tíz éve egyebet se teszek, mint hogy öngyilkos vagyok. Tíz éve húzom fel úgy az órámat, hogy még huszonnégy óráig járjon. Tíz éve járok Pesten a hidakra. Sétálok, nézegetek, és néha leugrok a Dunába” (M. 153); „Várjanak! A postán várni kell! A postán mindig várnak. Mindenki vár a postán” (P. 244). Az ismétlés lehet kifejezetten játékos is: „Bizony isten, de bizony isten, hogy bizony isten, segéd úr” (P. 284); „tisztelem tisztelt urat” (K. 181); „Asszonyom, asszonyom. — Mit mondja nekem: asszonyom, asszonyom? — Asszonyom, asszonyom. — Megháborodott? — Megháborodtam” (P. 256).

Az ismétléssel rokon stiláris eszköz a halmozás. Nyomatékosító hatásával fokozza a mondanivaló humorát: „De mi az koplalni, mi az fázni, egyáltalán mi az snassznak lenni ahhoz képest, hogy az ember boldogtalan” (P. 259); „én egész nap boldogtalan vagyok, még este is, még éjszaka is, mikor alszom, csak akkor nem tudom” (P. 277).

Szép Ernő legnagyobb nyelvi leleménye az elcsúsztatott dialógus. A párbeszéd-technika lényege a többszólamúság: minden szereplő mondja a magáét — a megértés és megértetés reménye nélkül —, és a mondatok valahol mégis egymásra felelnek. Ilyen groteszk kakofónia a Patika nyitójelenete, amelyben minden szereplőnek állandó szólama van. Kálmán: „Principális úr, hát hol itt a bál?” Jóvér Jani: „Hun vannak innen a lapták?” Pap Ferke: „Bürkabát? Bürkabát?” Patikusné: „Miért jöttünk el...”; Tanító: „... a könyvtár eszméje...” (P. 228). Az elcsúsztatott kommunikáció végül is így áll össze: „Jegyző: Hát itt semmi ivászat nem lesz? Ignác! Pap Ferke: Nono. Mennyiért vetted, te? Patikusné: Miért is jöttünk el, én igazán nem értem. Tanító: Sajnos, a könyvtár eszméje... Postamesterné: Szivikém, hisz oly jó itt. Nem? Kálmán: Hölgyeim, hát a bál, hát a bál? Pap Ferke: Mennyiért adták azt a Bürkabátot, te” (P. 228). Valójában ezzel a technikával íródott a teljes első felvonás. Hogy ez a formai bravúr milyen tartalmat tud hordozni, arra jó példa Kálmán bemutatkozása a kaszinóban, amely mintegy előrevetíti arnyékát további helyzetének és közérzetének. „Patikus: Urak, ajánlom Balogh Kálmánt. Új segédem. Kálmán (meghajol). Bordiga úr (felugrik) Ez nem járja! Kimutatta lapját. Kálmán (egy lépést hátrál, ijedten). Postamester úr (felugrik) Én zöldet hívtam, a veres kiesett mellőle. Jegyző úr (felugrik) Igenis kimutatta a lapját! Renonsz! Patikus: Urak, Balogh Kálmán... Postamester úr (felugrik) Nem igaz! Megkérjük a Pesti Hírlaptól!” (P. 210).

Ilyen egymás feje fölött repkedő párbeszédjek jellemzik a Vőlegény első felvonását is, amikor a Csuszik család kapkodva készül a vendéglátásra. „Kornél: Tiszta a blúzom? Felvegyem a Mariskáét? Anya: Fejem. Tiszta, tiszta. Térdeim. Kornél: Itt van. A korc ki van szakadva, tessék. Anya: Hol, hol? Kornél: Itt, itt, fogd meg. Mariska! Mariska: Hány óra vajon? Anya: Itt van,

meg se látszik. Mariska: Várjon, megvarrom. Anya, az abroszt. Szervízt. Kornél: Duci tépte le. Mindenemet felveszi. Anya: Abrosz, kiskulcsok. Szervíz” (V. 446). A látszólagos hangzavar mondatai végső soron mindig rímeknek egymásra, ez adja groteszk humorukat: „Kornél: Nem is ismerlek . . . ki maga? Rudi: Szeretőd vagyok! Papa: Bandázs nélkül, végkimerülésig” (V. 549); „Kornél: Én már huszonöt éves vagyok, el is múltam. Rudi: Szép magától. Kornél: Már csak egy percem van. Rudi: Nekem még csak kezét kell mosni” (V. 501). A legszebb példa erre a dialógustechnikára olyan, mint egy vers: hatalmas lírai-groteszk crescendo életről, halálról, vágyakról, amelyet a rendőr — a valóság — megjelenése zár le. „A leány: Az élet, az élet, az élet. Az öngyilkos: Meghalni, meghalni, meghalni. A fiú: Gyémántgyűrűt veszek. A leány: A nyakamba colliert. Az öngyilkos: Mindennél tovább. A fiú: Automobil, sofőr. A leány: Táncolni, táncolni. Az öngyilkos: Túl a nagy világon. A fiú: Arany cigarettát szívok. A leány: A kosztüümömhöz csincsilla. Az öngyilkos: Végtelen nyugalom. A fiú: Színházba, páholyba. A leány: A grófok imádnak. Az öngyilkos: Tiszta fehér csend. A fiú: A bárba, a klubba, a Ritzbe vacsorázni. A lány: A Rivierára tavasszal. Az öngyilkos: A szív elhallgat örökre. A fiú: Nők, nők, nők. A leány: Pénz, pénz, pénz. Az öngyilkos: Minden emlék elalszik. A fiú: Gerbeaud, bécsi Derby, Bristol. A leány: Pezsgő, selyem, parfüm. Az öngyilkos: Semmi, mint a hó, mint a hó. A rendőr: Kik lármáznak itt? Az öngyilkos: Egyetlen örök végtelen” (M. 147).

Ezt az elcsúsztatott dialógustechnikát az abszurd dráma fejleszti tovább. Erre épül Beckett, Ionesco, Mrożek színpadi újítása. A magyar irodalomban is számos groteszk játék használja fel ezt az erős stiláris hatású dramaturgiai eszközt. (Gondoljunk csak Szakonyi Károly Adáshibájának szerkesztésmódjára vagy Gyurkovics Tibor darabjainak pinpongszerű párbeszédeire.) A most száz éve született Szép Ernő tehát szemléletében és stílusában a groteszk előfutára. Ezért éli igazi színházi reneszánszát napjainkban. A hatvanas—hetvenes évek groteszk és abszurd drámái irányzataira volt szükség újralfedezéséhez. Az, hogy a mai mesterek elődjére ismerünk benne, nemcsak azt jelenti, hogy drámái nem avultak el az eltelt több mint fél évszázad során, hanem azt is, hogy valójában megelőzték korukat. „Vannak párbeszédei, amikor az ember elbizonytalanodik és hirtelenjében nem is tudja ,ki beszél a vonal túlsó végén: Szép Ernő-e vagy Ionesco, Szép Ernő-e vagy Beckett? Ezek az egymás mellett futó, egymásba nem kapcsolódó dialógusok, ez a kihagyásos technika szerkesztésben, a mondatokba tűzdelt bla-blák, halandzsabetétek mintha valami nagyon zaklatott, nagyon modern dologról dadognának” (Mátrai-Betegh Béla, Színház, 421).

Ézsiás Erzsébet

Weöres Sándor gyermekverseinek szerepe az óvodai nyelvművelésben

Az óvodába már kommunikáló, a nyelvet tudatosan használó gyermek kerül. „Hároméves korára a legtöbb gyerek megismerkedik anyanyelve elemi szókincsével, a mondat szerkesztés alaptörvényeivel, megtanulja az anyanyelv ritmusát, sajátos intonációját” — írja Petrolay Margit *Gondolatok a gyermekirodalomról* (Tankönyvkiadó, 1978.) című munkájában (44). Az alapvető nyelvkészség, egyben a nyelvi és esztétikai képesség fejlesztésére az óvodákban mindegyik korosztály számára „irodalomfoglalkozásokat” tartanak. Ezek a percek mese- és vershallgatással, -tanulással telnek. Igen nagy tehát a fontossága a gyermekirodalomnak, annak a művészetnek, amely a kisgyerekek beszédképességét, nyelvérzékét, nyelvestétika igényét kívánja gyarapítani. Elek-László *Gyermekversek elemzése* című dolgozatában (Óvónők Modern Kiskönyvtára, 4. szám 4) a nevelés — és nemcsak a nyelvi nevelés — fontos eszközének tekinti a gyermekek számára írt költészetet. A következőket írja: „... az életés, szép gyermekversek valójában az öntudat igaz örömei mind a költők, mind a műélvezők számára. Nem fogalmazhatnak meg tehát szürke sablonokat, fakó érzelmi és ismeretanyagbeli közhelyeket, nem lehetnek a betegesen érzékeny, életúntan finomkodó lelkek csinált virágai” (i. m. 5).

Szerencsére nem csekély azoknak a költőknek a száma, akik fölismerték a gyermekirodalom szerepét a nyelvi nevelés — s ezzel együtt a nemzeti öntudat — fejlesztésében.

Gyermekvers-szerzőink között a legnagyobbak közé tartozik Weöres Sándor, aki sokat és szeretettel írt a gyermekeknek. Kötetei ma már nélkülözhetetlenek az óvodákban. Weöres tökéletesen ismeri a költői mesterség szabályait, mondanivalóját kivételes verbális erővel és képzeletgazdagsággal adja elő; a szabadasszociációs stílus szélsőségeitől sem riad vissza. Az ő tollán zengő muzsikává válik anyanyelvünk. Gyermekverseiben erős a ritmika, a zeneiség szerepe. Gyakran nyúl a hagyományos népi ritmushoz, és szívesen ötvözi a naívat a modernnel; nem idegen tőle a klasszikus ritmizálás sem.

„Nem a hegy és nem a völgy a valódi, hanem a szépség, melyet a képzelet a hegyek-völgyek formáin élvez” — mutat rá Weöres *A vers születése* című bölcsészdoktori disszertációjában (idézi Elek László i. m. 47). Tulajdonképpen kettős irányba indul ezzel a felfogással. Egyrészt tagadja a közvetlen valóságábrázolás kötelező voltát, másrészt fölszabadul a fantáziája, a nyelv nem kaloda a számára, hanem játék, csodálatos örömforrás, amely kitágítja a világot, egyben mindent az érzékletek területére visz: látványvá vagy muzsikává változtat. Egyetlen „szabályt” fogad el csupán: a képzelet csapongó jogát, a szómágiából induló asszociációs erőt.

Ilyen megoldást láthatunk például a Déli felhők című költeményben:

Domb tövén, hol nyúl szalad
S lyukat ás a róka:
Nyári fényben, napsütésben
Felhőt les Katóka.

Fut mögötte a bolond
Szélesen nevetve,
Nagy púpjából szürke kígyó
Nyúlik az egekbe.

Zöld fűszál az ajka közt,
Tenyerén az álla . . .
A vándorló felhő-népet
Álmosan csodálja

Törött kordén utazik
Egy kopasztott kánya
S haját tépve Bogyóvére,
A király leánya.

Elöl úszik Mog király,
Kétágú az orra,
Feje fölött koronája
Mint a habos torta

És utánuk cifra ház
Gördül sok keréken,
Benn a cirkusz hercegnője
Öltözködik éppen.

Száz ruháját, ékszerét,
Odaadná szépen,
Csak egy hétig futkoshatna
Lenn a nyári réten.

Az indító kép mintha a népdalok nyelvéből kölcsönözte volna a szavakat: domb, nyúl, lyukat ásó róka, nyári fény, napsütés, felhők . . . A kislány képe is reálisan perzsolódik elénk: fűszálat rágcsál, a tenyerébe támasztja az állát, álmos is persze, s a tudat széléről már indul is a képzelet, hogy az álomba ringatózó Katóka gondolatvilágát birtokába vegye. A valós látvány helyére az asszociációs sor nyomul. A harmadik strófában minden költői „súgás”, átvezetés nélkül a felhőképek asszociációja következik. De „Nagy púpjából szürke kígyó | Nyúlik az egekbe” —, ez már nem illik a képbe. Egy villanásra a valós világ jelent meg, a púposnak nézett felhőképződmény (amely a „király” udvari bolondjára emlékeztethet) oszladozik, elnyúlik a felhő, kígyóként tekerődik el a bolondnak látott figurából. Keveredik a látvány és a képzelet —, remek nyelvi lelemény segíti ezt. Az ötödik szakasz első két sora viszont nem vizuális, már semmi köze a valósághoz. Gyanítjuk, csupán a költő játékos kedve, alliterációt kívánó zenevágya teremti a törött kordéra a kopasztott kányát. Innen aztán önálló életre kel a képanyag, már nemigen tudjuk, hogy valóban felhőjáték-e az, ami következik, vagy Katóka fejében alakul cirkuszos társulattá a látvány. A vers a valóságból indult, s a mesébe röppent át, a felhőket formálgató fantázia elszabadult, s a való világot egy irracionális világ helyettesíti. Ez a meghökkentő asszociációs mutatvány azonban nem ismeretlen a népköltészetben sem; jó ismerősünk például a népi mondókák-ból: „Cin-cin cinege / Orra hegyén a begye”. Weöres számtalanszor él ezzel a lehetőséggel, erre épül a Volt egy szép ládika kezdetű versikéje is:

Volt egy szép ládika,
Nőtt benne egy almafa,
Én azon az almafán
Dinnyét szedtem délután.

Mintha népi mondókát hallanánk, amelyben igen gyakran nem a mondatok jelentése, hanem a sorok zenéje, ritmusa, a szavak pajkos vidámsága, hangzása az öröm forrása.

Weöres gyermekverseiben a verbális képzeletgazdagság mellett a ritmikanak is óriási a szerepe. A gyermekversek egyik legfőbb követelménye a látás és a zeneiség összekapcsolása. A zeneiség olyan önálló erővé válhat, amely elragadja, „elandalítja” a reális látványt kívánó hallgatót, a kisgyereket pedig visszavarázsolja életének abba a korábbi szakaszába, amelyben altatásához, szórakoztatásához, első mozgásra készítető akaratához szólt a ritmus, a rímek csillogó muzsikája, amikor nem az volt a cél, hogy ő maga ezt vagy azt a tevékenységet kezdeményezze, elegendő volt, hogy a ritmusnak engedelmessé váljanak, és a muzsikáló szövegből megértett egy-két összefüggő kívánalmat sugárzó szó hatására cselekedjenek: tapsolt, fölállt, lépett —, ahogyan korábban éppen ennek, az akkor monoton, zsongító ritmusnak a hatására elaludt. A népi gyermekversek „bőven élnek a vers zenei hatású elemeivel, mint a rím, asszonánc, alliteráció, hangfestő, hangutánzó szavak, olykor értelmetlen szótagok, szavak, mint pl. Ingyom-bingyom táliber, . . . stb. Ezekkel gyakran él a folklór, a gyermekköltészet primér forrása, mely még évek során szolgál anyagnak és mintául a gyermekköltészet számára erőteljes ritmusával, zeneiségével, egyszerű, de dúsan variálható alapformáival, derűs, tarkabarka színeivel, játékosságával, nyelvi humorával” (Petrolay Margit i. m. 37). „Ennek felismerésére elsősorban Weöres gyermekverseinek nagy sikere vezetett rá. Nem mintha Weöres előtt nem írtak volna már jó gyermekverseket, de mindenestre ő volt az, aki verseinek zeneiségével, a ritmus és a rímek játékosságával az érzelmek olyan differenciált változatosságát tudta hozzáférhetővé tenni a kisgyerekek számára, amit előtte alig merészelt volna gyerekköltő” (uo. 45).

Mondtuk, Weöres érzékivé változtatja a világot, most mondjuk ki: elsősorban muzsikává. Ez a legjellemzőbb a verseire. Program is ez, nemcsak vonzóadás. „Az a célja velük, hogy »a gyerekek olyan ritmikai, zenei strukturális anyagot kapjanak, ami a lelkükben osztódni és sarjadzani kezd«. Azért formálja »minél zártabbá és dallamosabbá« őket, hogy »a későbbi felnőtt lelkét megmentse a formátlanságtól»” (Elek i. m. 49; a csúcson idézőjelbe tett részek a költő egyik nyilatkozatából valók).

A zeneiség tehát művészi hitvallása Weöresnek. Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy napjaink fiatalokból verbuválódott zenekarai oly szívesen fordulnak verseihez. A béka- király Sebőék megzenésítette változatában szinte nem is halljuk a szöveget, a ritmikája annyira erős, hogy az köti le figyelmünket:

— u|— —|— u|—
Nád alól és gőz alól
—u|— —|— u|—
Vízi várból nóta szól,
—u|— —|— u|—
Vízi várban zöld kövön,
u u|— u|—
Dalol Ung király.

- u | - u | - u | -
 Hallja kinn a sima rét
 - u | - u | - u | -
 Ung királynak énekét,
 - - | - u | - u | -
 És nótára hajladoz
 - u | - u | -
 Lepke és fűszál.

Érdeemes szemügyre venni a ritmikai képletet. A trochaikus sorok nem ugyanolyan „adagolásban” jelennek meg a két strófában. Az elsőben a sorkezdő tiszta lábat mindhárom sorban spondeus követi, amelynek kifejezett szándéka egy kicsit elnyújtani a pattogást; arra újra tiszta trocheus következik. A második szakaszban meglődül a ritmus, szinte csak trocheusok lüktetnek a sorokban. Ez ragadhatta meg a Sebő-együttest, tagadhatatlanul ezt követik: más dallammal, más ritmizálással éneklük a második szakaszt.

Mutathatunk olyan példát is Weöres Sándor verseiből, amelyben a népdal ritmusa dobban. Hiszen említettük róla azt is, hogy szívesen ötvözi a népit a modernnel. A Ha vihar jó a magasból... kezdetű verse felező ősi nyolcas, olyan szabályosan az, hogy a nyelvünk képtelen volna másképp mondani:

Falu végén		van a házunk,
A bozótból		ki se látszik,
De a cinke,		ha leröppen,
Küszöbünkön		vacsorázik

S hogy igazán igazoljuk benyomásunkat, amely a népdalokkal rokonítja ezt a verset, hadd utaljunk az Állami Népi Együttes egy kedves táncára, a Decsi üvegesre, amelynek még a szövege is belezeng a Weöres-versbe: „Falu végén van a házunk / oda nyílik a garádunk...”

Ugyanilyen a Falu végén is. A vizsgálódáshoz elegendő az első szakaszát idéznünk:

Falu végén		van egy mély kút,
Ottan fürdik		három szép lúd,
Falu végén		van egy mély tó,
Abban gázol		három szép ló.

Ebben a versben még az is növeli a zeneiséget, hogy azt a költő szinte szavak nélkül éri el. A 22 szóból álló szakasz igazából csak 15 fogalmat sorakoztat elénk, s a szószerkezetek (maguk is ismétlődően) a ritmikai egységeket erősítik szép gondolatritmusként. Izgalmas azt is észrevenni, hogy a páros sorokat „megpattintja”. A páratlan sorok így kezdődnek:

| | | |
 Fa - lu vé- gén —;

csupa nyílt szótag eloszló, egyenlő értékű ritmusegységekkel; a páros sorok elejére viszont hosszú mássalhangzót tesz, hogy elbillentse a páratlan sorok egyenlő metrumát. Úgy érezzük, az *ottan*, *abban* szó első szótagja „elszippant”

egy kis időt a második szótagból, ezért mintha mindkettő megrövidülne. Ilyennek halljuk:

|| / || /
 ottan abban.

Talán újszerűek a jelöléseink; azért kísérletezünk velük, hogy vizuálissá tehesük auditív benyomásainkat. Nem vitás, hogy a hosszú mássalhangzók miatt erősebben nyomatékoljuk az első szótagokat, és csak sodorjuk hozzájuk a nyomatékaltalanabb második szótagokat.

Kedvelt módszere ez Weöresnek, rengetegszer él vele. Szívesen szerkeszti verseinek ritmikái „kottáját” úgy, hogy egy versen belül is billegeti a ritmust. Lássuk ennek igazolására a *Megy az úton* című vers első strófáját!

Megy az úton a katona,
 zúg a vihar, fúj a szél,
 zúg-búg, fúj a szél,
 a katona sose fél.

Ha megpróbáljuk kitapsolni a vers ritmikáját, s a szokásos óvodai jelöléseket használjuk, így rajzolhatjuk föl a költemény ritmusát:

```

  □ □ □ □
  □ □ □ |
  | | □ |
  □ □ □ |
  
```

Látjuk, háromféle ritmikai megoldást ötvöz a költő. Az első sor csupa nyolcad, ha így akarjuk tapsolni; a második és a negyedik sor izgalmasan szép, megnyugtató negyedértékkal zárul, ritmikája nagyon emlékeztet a népdalokéra: □ □ □ |. A harmadik sor viszont „kilóg” a képlet: | | □ |. Nyilvánvaló, a harmadik sor utolsó egysége — mivel negyed érték — strukturálisan nem tér el az elsőtől (ott a két nyolcadnyi taps ugyanannyi időt kíván), és igen szépen illeszkedik a páros sorok időmennyiségéhez, amelyekben szintúgy negyed értékű tapsot kell adnunk.

Ritmikai játékanak a mesterművei közé tartozik az *Éren-nádon*... kezdetű vers.

Éren-nádon sikló kúszik,
 kicsi patak-ágyon vizicsibe úszik.

Hajlós nád közt kotlós zizzen,
 vizicsibe népét tereli a vízben;

Ér tükrében látszik az ég is,
 fejetetején a vizicsibe nép is.

Siklók, békák, pókok látják
 vizicsibe-pásztor vizicsibe nyáját.

Az első sor négyütemű, cezúrással nyolcas:

| | | | || | | |

É- ren ná- don || sik- ló kú- szik — négy nyomatékos szótagot találunk benne, amelyet egy-egy nyomatékaltalan követ. A második sorban meg-

változik ez a szerkezet, de nem ütemidőben, csupán kibővülve: a cezúra két hatszótagos részre bontja. Erősen követhető ebben is a kezdősor egysége, mert a második és a negyedik üteme ugyanolyan, mint az első soré, csupán a két félsort nyitó ütem szótagszáma nő a kétszeresére, de csak szótagszámban, időben nem. Csupa nyílt szótag jelenik meg ott olyan megpattanó gyorsasággal, amiként a lassúbb futásba „belegyorsít” aprózó, sebes léptekkel a futó. Ha a teljes kiejtési értéket egyenes vonallal, a fele annyi idővel kimondottakat félkörrel jelöljük, akkor térben is érzékelhetővé tehetjük azt a tényt, hogy az időben lezajló ejtés nem kíván eltolódást, a bővített szótagszámú ütemet a pergetés megrövidítve a szükséges időtartamhoz igazítja:

— — — — || — — — —
 é ren - ná- don || sik- ló kú- szik
 ∪ ∪ ∪ ∪ — — ∪ ∪ ∪ ∪ — —
 kicsi patak- á- gyon || vizi-csibe ú- szik.

A weöresi költészetben külön hely illeti meg a Csiribiri című verset.

Csiribiri csiribiri

Zabszalma —
 Négy csillag közt
 Alsom ma.

Csiribiri csiribiri

Bojtorján —
 Lélek lép a
 Lajtorján.

Csiribiri csiribiri

Szellő-lány —
 Szikrát lobbant,
 Lángot hány.

Csiribiri csiribiri

Fült katlan —
 Szárnyatlan szállj,
 Sült kappan !

Csiribiri csiribiri

Lágy paplan —
 Ágyad forró,
 Lázad van

Csiribiri csiribiri

Zabszalma —
 Engem hívj ma
 Álmodba.

Megjelent ez már Varázsdal címmel is, utalva a vers mágiát idéző szándékára. Egy tőről sarjad azokkal a népi mondókákkal, amelyeket gyermekeink oly jól ismernek és szeretnek. „A néprajzi kutatás számára azok a gyermekmondókák a legértékesebbek, amelyek a régmúlt idők mágikus emlékeit, elfelejtett hiedelmeket és népszokásokat őriznek meg számunkra” — figyelmeztet Küllös Imola a Gyermekmondókáink ősisége című tanulmányában.

Lehet-e négy csillag között aludni? Ne keressünk ezekben a sorokban köznapi nyelvi értelemben vett jelentést! Egy kis fantáziával az elalvó gyermeküket néző szülők szempárja is lehet az a négy csillag. Így az egyes szakaszok képei valóban tartalmassá válnak. A szikrát lobbantó, lángot hányó szellőlány nemcsak a tüzet az egyik házról a másikra átvívó szél képe így, hanem a szerelmes lányé is, aki szerelme hevét akarja átvarázsolni a választott férfibá. „Ágyad forró, / Lázad van” — már gyötri a szerelem a megigézetet, s erre adja az utolsó szakasz a megoldást, meglehetősen „képtelenül”, félreérthetetlenül: „Engem hívj ma / Álmodba” — azaz rólam álmodj, engem kívánj a tudatalattidban is.

Ha a weöresi ritmikát elemezzük, nem mellőzhetjük a Suttog a fenyves című költemény bemutatását. Weöres e művében a látványt és a hangulatot

egyetlen ritmusba ötvözi. A sorok hangsúlyosak, mint egy népdaléi, s időmértékesek is, hogy a hangsúly kemény követelését lágyítsák, líraibbá tegyék a vers ritmikáját:

Suttog a fenyves, zöld erdő,
Télapó is már eljő.

Csendül a fűrge száncsengő,
Véget ér az esztendő.

Tél szele hóval, faggyal jó,
Elkel most a nagykendő.

Libben a tarka nagykendő,
Húzza-rázza hús szellő.

Suttog a fenyves, zöld erdő,
Rászítal a hófelhő.

Végire jár az esztendő,
Cseng a fűrge száncsengő.

A ritmikai igény olyan erős ebben a költeményben, hogy a nyelvi szabályok is meghajolnak előtte. Széttépődik a minősítő jelzős szintagma: „Csendül a fűrge || száncsengő” —, „Libben a tarka || nagykendő” —, „Cseng a fűrge || száncsengő” —, de egyesül is a szerkezet az időmértékes lejtésben:

— ∞ | — ∞ | — | —.

Hintázik, libeg, lobog a trochaikus ritmus a verssorokban, ugyanakkor a népdalok zökkenő hangsúlya is átszővi. Ritmikai mestermű ez a javából. Bizonyára egy szép, havas táj látványa ihlette meg a költőt, talán száncsengős szánt is hallott, látott elsuhanni benne. Nem tudhatjuk, mi az igazság. De halljuk a versben: a külvilág látványa az én belső muzsikájává vált, olyan erős ritmikává, amely egyfélével be sem éri, magyaros és európai egyszerre, hangsúlyos és időmértékes egyben. És játék, játékoság, hogy megnyerje, megragadja a gyermeket; hangutánzó dús használata, hogy muzsikáljon, hogy igényt ébresszen benne a választékos beszéd iránt. Ehhez ad segítséget a weöresi gyermekvers-költészet varázsa.

F. Kovács Ferenc

Gondolatok az új felső tagozatos nyelvtankönyvekről

Az általános iskola felső tagozata igen fontos része a tanulók kiművelésének folyamatában, különösen a humán tantárgyak esetében. Hiszen a diákok legnagyobb hányada — ha tovább tanul is — középfokon már valamilyen szakmai képesítést szerez magának, többnyire nem humán jellegűt, s ekkor az irodalmi, nyelvészeti, történelmi stb. képzés háttérbe szorul. Tehát a nagy diáktömegek számára ez az utolsó korszak, amikor még hatásosan lehet olyan tantárgyakat is tanítani, amelyek nem sokkal később kiesnek érdeklődési körükből. (Itt most nem kívánjuk ezt az egyébként igen sajnálatos és káros

jelenséget kifejtteni és értékelni.) Ilyen szempontok alapján az 5–8. osztályos nyelvtanítást rendkívül fontos, hiszen ekkor még a felnövekvő népesség legnagyobb részét megfelelő nyelvtani ismeretekkel lehet ellátni, a kommunikációs, szövegalkotási és szövegértési képességüket jól lehet fejleszteni.

Vajon megfelelnek-e az új felső tagozatos nyelvtankönyvek¹ ezeknek a követelményeknek, s általában a fejlődő nyelvészetnek, az alakuló nyelv-szemléletnek.

A négy tankönyvet kézbe véve először a kötetek vékonysága tűnik fel. Mindegyik könyvhöz tartozik ugyan egy-egy vastagabb, terjedelmesebb munkafüzet, s a szerzők kezét bizonyosan terjedelmi korlátok és az óraszám meghatározott volta megkötötte, mégis elgondolkodtató, hogy miközben egyre közismertebb lesz az a tény, hogy a beszédnek, a mindennapi nyelvhasználatnak milyen nagy szerepe van a gondolkodásban, a mai társadalmak életében, s a kommunikációs zavarok milyen fennakadást okozhatnak egy társadalom egészséges működésében, ugyanakkor a mindenkit érintő általános iskolai oktatás második négy évében csak ennyi jut az anyanyelvi és kommunikációs oktatásra és nevelésre. (Általában hasznosabb lenne, ha nem a tanulók túlterheléséről, hanem aránytalan, nem megfelelő terheléséről vitatkoznának az erre illetékesek.)

A négyéves időszak alatt a magyar nyelv című tantárgynak több fontos — tulajdonképpen már említett szerepe van. A legfontosabb rész, a törzsanyag természetesen anyanyelvünkre, a magyar nyelvre vonatkozó rendszeres és részletes grammatikai (és fonológiai, nyelvhelyességi, helyesírási stb.) ismeretek sora. Növekszik a jelentősége — s ezért helyet kell kapnia az oktatásban is — az általános kommunikációs képesség, a szövegoktatás és -megértés fejlesztésének. S mindezekkel, valamint az irodalomtanítással összefüggésben szükséges alapfokú stilsztikai és szövegtani ismeretek elsajátítása is. Az általános nyelvészeti és a nyelvtörténeti vonatkozások is szükségesek, különösen egyes témáknál, így pl. a jel fogalmának kifejtésekor.

Hogyan, milyen formában található meg ezek a témakörök a négy könyvben? Vessünk egy pillantást a fejezetcímekre!

5. osztály: Anyanyelvünk a nyelvek világában; A szavak jelentése és szerkezete; Hangok és betűk; A magyar helyesírás alapjai.

6. osztály: Jelek beszéde; Bevezetés a szófajok fejezetébe; A szófajok.

7. osztály: A beszéd és a nyelv; A mondat; A mondat részei.

8. osztály: Kommunikáció, információ; Mondatfajták; Összetett mondatok; Nyelvünk élete; A szóösszetétel és a szóképzés; Szókincsünk rétegei.

E vázlatos tartalomjegyzék is jól megmutatja a négy év anyagának a szerkezetét. Mindegyik könyv egy-egy elméleti jellegű fejezettel kezdődik,

¹ Takács Etel: A magyar nyelv könyve az általános iskola 5. osztálya számára, 4. kiad. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982. Uő: A magyar nyelv könyve az általános iskola 6. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1981. Uő: A magyar nyelv könyve az általános iskolák 7. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1982. Uő: A magyar nyelv könyve az általános iskola 8. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983. Uő: Magyar nyelvi munkafüzet az általános iskola 5. osztálya számára 4. kiad. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983. Uő: Magyar nyelvi munkafüzet az általános iskola 6. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1981. Takács Etel—Török Imre: Magyar nyelvi munkafüzet az általános iskola 7. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1982. Uők: Magyar nyelvi munkafüzet az általános iskola 8. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983.

melyek a többihez képest rövid terjedelműek. A többi fejezet nagyjából követi a klasszikus nyelvtanírás hagyományait: az ötödik osztályban szótani, hangtani és helyesírási, a hatodikban szófajtani, a hetedikben alaktani, a nyolcadikban mondattani tanulmányok állnak az előtérben. A nyolcadik osztály nyújt némi szókészlettani, nyelvtörténeti és szociolingvisztikai ismeretet is. Feltűnő, hogy valamennyi tankönyv milyen nagy teret szentel — nagyon hasznosan — a helyesírási kérdéseknek, ugyanakkor kevés nyelvhelyességi probléma merül fel. Pedig aligha kell bizonyítani, hogy a tíz—tizennégy éves korosztályok nyelvhasználatának manapság nem árt a pallérozás. A munkafüzetekben egyébként ez az arány egészségesebb. Általában a munkafüzetek nemcsak feladatokat tartalmaznak, hanem további ismereteket is közölnek, illetve egyes részeket jobban kifejtenek. Mindez azonban kevésbé hatásos, mert külön kötetben szerepel, s így nehezebben kapcsolódhat a könyvbéli gondolatokhoz.

Éppígy hiánya a könyveknek, hogy a stilisztikumra való utalások elmaradnak. Minden nyelvi megnyilatkozásnak van stilisztikai vetülete, s ezt az egyes részekben vagy önálló fejezetben összefoglalva mindenképpen tárgyalni kellene, szorosabb kapcsolatot teremtve az irodalmi tanulmányokkal is. A könyvekben meg lenne rá a lehetőség, az ötödikesben pl. a hangutánzó és hangfestő szavakról vagy a magas és mély magánhangzókról szóló alfejezetekben csupán néhány mondatnyi utalás a stilisztikumra rögtön előbbé, érdekesebbé tenné a diák számára a hagyományosan száraznak tartott nyelvtani anyagrészt. Éppígy hiányzik a stílus kifejtése a hatodikus könyv elvi fejezetéből, ahol a 16. oldalon éppen arról van szó, hogy „egy nyelven . . . többféleképpen lehet beszélni”. Ezzel kapcsolatban a nyelvi magatartásformáknak, így pl. a köszönés- és megszólításformáknak vagy a durva, alantas nyelvhasználatnak a megfelelő nyelvi elemzése szintén igen fontos lenne e korosztály anyanyelvi nevelésében.

Ugyancsak szükséges volna a mondat feletti nyelvi szintnek, a szövegnek a mégoly rövid tanulmányozása. E hiányérzetet nem a szövegtant felkapó divat diktálja, hanem gyakorlati igények: az általános iskolát elvégző serdülőknek nem csupán nyelvtani tudásra, hanem fejlett nyelvhasználati készségekre is szükségük van. S erre szintén meg lenne a lehetőség, pl. az ötödikes könyv 32. oldalán a szójelentéssel kapcsolatban a szöveg és a kontextus megemlíttetik, de nem a jelentőségének megfelelően, nem kifejtve. E készségek elsajátítására tapasztalható ugyan némi törekvés a többi nyelvi szint tárgyalásakor, főleg a munkafüzet feladataiban, de mindezt kevésnek tartjuk a szövegnek mint nyelvi szintnek a tudatosítása nélkül. E folyamatban segítséget nyújt az irodalomoktatás, melynek keretében ugyanezekben az években a tanulók többek között irodalmi szövegeket dolgoznak fel, de e munkában kevésbé érvényesül a nyelvészeti szempont, s ez nem helyettesítheti az élőnyelvi, a mindennapi életben hallott és elmondott szövegek nyelvtani elemzését, hasonló szövegek alkotását, a kommunikációs helyzetek gyakorlását.

A felsorolt kifogások mind egy irányba mutatnak: az 5—8. osztályos magyar nyelvtankönyvek nem adnak elég teret a nyelvi kommunikációs készségek kifejtésére. A nyolc osztályt elvégző fiatalok nyelvi, anyanyelvi tudatossága így egy kissé egyoldalú marad, elsősorban a természetesen nagyon fontos nyelvtani ismeretek köre épül be műveltségükbe. Általában az a tény, hogy a nyelvvél való foglalkozás a nyelvi tudatosulást segíti elő, nem kap mindig kellő hangsúlyt, az ötödikes könyvben még inkább, később kevésbé.

Ezt a hiányérzetet nemcsak az előbb felsoroltak indokolják. Magyarazza ezt az a tény is, hogy az általános iskola nyolc osztályának nyelvtananyagában sok az átfedés, az ismétlés, sőt a középiskola még sokasítja ezeket (bár az új gimnáziumi tankönyvek e jelenséget számottevően visszaszorították). Ismétlésre, magasabb szintű újrafeldolgozásra, újratanulásra nyilvánvalóan szükség van. De ennek tudatosan, határozottan kell kapcsolódnia a korábban elsajátított anyaghoz. A felső tagozatos nyelvtankönyvek nem építenek eléggé az alsó tagozatban megtanultakra, holott az első négy évben, s különösen a harmadik és negyedik osztályban nagy (a negyedikben túlságosan is nagy) mennyiségű rendszerezett nyelvtani ismeretet sajátítanak el a tanulók. Az új tankönyvek szinte alig vesznek tudomást a korábban megtanultakról, inkább önmagukban alkotnak egy teljes nyelvtani „kurzust”. Így előlről kezdenek mindent, s nem marad elegendő idő újabb ismeretek bevezetésére.² A négyéves anyagon belül is vannak ismétlések, pl. a finnugor nyelvek ágrajza az ötödikes és a nyolcadikos könyvben is szerepel, s így egyszer fölöslegesen foglalja a helyet az amúgy is rövid elméleti-történeti részben. A tájszavak, a nyelvjáráások témaköre szintén megtalálható az ötödikes és nyolcadikos könyvben, s bár ez utóbbiban részletesebben, de részben mégis fölöslegesen.

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a négy évnyi tananyagot másképpen elrendezve a fölemlített hiányosságok kiküszöbölhetőek lennének. A konkrét nyelvtani stúdiumokat folyamatosan, az 5., 6. és 7. osztályban kellene elvégezni, kibővítve a nyelvhelyességi, stilisztikai, szövegalkotási és -megértési vonatkozásokkal. S ha a tételek leíró grammatika és a gyakorlati anyanyelvi tudnivalók egysége ilyen módon megvalósul, akkor lenne érdemes a nyolcadik osztályban rendszeres nyelvelméleti, nyelvtörténeti és szociolingvisztikai ismereteket oktatni — a korábbiakra építve. A most érvényben levő „beadagolás” módszernek — tehát hogy minden évben csak egy-egy rövid szakasz foglalkozik nyelvelméleti jellegű kérdésekkel — megvan az a kétségtelen előnye, hogy nem terheli túl a tanulót. Nagy hátránya viszont, hogy a fontos összetartozó részek elszakadnak egymástól, s nem biztos, hogy a diákokban tudatosodnak az évente egyszer adagolt tételsorok közötti összefüggések. Hiszen ha a tantervi koncepció kialakítói oly kis mértékben bíznak a tanulók emlékezőképességében, hogy újra és újra előlről kezdik a nyelvtan tanítását, vajon miért gondolják, hogy a hatodik osztályban a nyelvi jelről (s általában a jelről) tanultakat ugyanazok a diákok a nyolcadik osztály elején gond nélkül összefüggésbe hozzák a kommunikációról tanulandókkal — ráadásul úgy, hogy ez utóbbi anyagrészben a kommunikációs folyamat leírásában nincsen világosan kifejtve s jelentőségének megfelelően hangsúlyozva kód és jel azonossága és különbsége. A fentebb már kifogásolt terjedelmi szükségesség itt a legszembetűnőbb. A kommunikáció fogalmát pl. aligha lehet teljesen új anyagként négy oldalon megmagyarázni — különösen nem az összefüggéseiből kiragadva. Úgy tűnik, hogy az elvontabb, általánosabb érvényű nyelvi jelenségek közötti, valamint emezek s az élőnyelvi gyakorlat közötti

² Erre a jelenségre hívta fel a figyelmet az 1984. évi nyíregyházi anyanyelvoktatási napokon Fábíán Pál, az általános iskola koncentrikusan ismétlődő tanmenetének megemlítésével, s Rácz Endre előadásával egyetértésben az egyes zárt szakaszok helyett nyitott s mindig az előzőekre építő tanmenetet javasolt. Mindketten szükségesnek látták az általános iskolai tananyagnak a középiskolaival való gondosabb összehangolását is, a folyamatosság megteremtését.

kapcsolatok megismertetésében és megtanításában a tankönyvek nagymértékben a tanárra hagyatkoznak. S bár egyáltalán nem akarjuk a tanár rendkívül fontos és nem pótolható szerepét vitatni, de hangsúlyoznunk kell, hogy a tankönyv az az oktatási eszköz, amely azonos formában és tartalommal jut el minden diákhoz, s amelyet a diák mindig elővehet, fellapozhat, ha valamit keres, valamiben bizonytalan. A tanórai beszélgetés, amelynek során ki lehet fejteni az egyes fogalmakat, a nehezebb kérdéseket, nem helyettesítheti a normatív, tételes, de részletező megfogalmazásokat. Ezért a tankönyv inkább legyen bővebb terjedelmű, tartalmazzon több információt, ill. azokat fejtsse ki részletesebben. A kötelezően megtanulandók még így is könnyűszerrel kijelölhetők maradnak, s a tankönyv normatív jellege sem szenved hiányt ezáltal.

Az általános megjegyzések után néhány apró hibát, pontatlanságot említenék meg; helykímélés végett s az egyhangúság kerülése érdekében csak az ötödikes könyvből.

A 13. oldalon a finnugor nyelvek családfáján a *vót* népnév helett a *vit* áll, nyilvánvalóan sajtóhiba eredményeképpen, de ez rendkívül zavaró, hiszen a tanulók nem tudhatják, hogy ama szóalak úgy hibás. S mindez a negyedik kiadásban.

A 42. oldalon a képzőkről azt olvashatjuk a kiemelt részben: „Ha a képzőt leválasztjuk a szóról, akkor vagy a szó jelentése változik meg, vagy a jelentése és a szófaja is.” A meghatározás természetesen igaz, csak a nézőpontja szokatlan a könyvbeli kontextusban, hiszen az ezt megelőző kifejtő elemző rész nem képzett szavak elemekre bontásával, hanem szótövek továbbképzésével mutatja be a képzőt, a meghatározás első mondata is ilyen szemléletű („A képző a szótöbblől új szót képez”). S általában mind a négy könyv ez utóbbi módszert érvényesíti.

A 46. oldalon a szólásokkal kapcsolatban, miután kifejti, hogy a szólások állandó szókapcsolatok, tehát alakjuk, szerkezetük nem változtatható, ezt írja a könyv: „Jelentését más szavakkal is ki lehet fejezni, . . . a jelentését sokszor el is lehet képzelni.” Ez így zavaró, hiszen a nyelvészetben kevésbé jártas tanuló ellentmondást érezhet (persze látszólagos; e szövegrészhez tanári magyarázat szükséges). S az sem válik világossá, hogy ezek az állítások nem csupán a szólásokra, hanem általában minden nyelvi megnyilatkozásra igazak. A fenti mondatrészlettel nem lett árnyaltabb és pontosabb a szólás meghatározása.

Az 52. oldalon azt olvassuk, hogy „a szájban vannak a legfontosabb beszélőszervek”. Ha már rangsoroljuk őket, a hangszalagot nem hagyhatjuk ki a legfontosabbak közül.

Az 57. oldalon a hangrend bemutatására a következő példa szolgál: „A *sofőr* vagy a *kosztüm* biztosan nem magyar szó.” Túl sommás a megállapítás, hiszen mindkettő erősen a jövevényszóvá (azaz, ha úgy tetszik, a magyar szóvá) válás folyamatában van. A *sofőr*-nek ugyan van magyarabb megfelelője (*gépkocsivezető*), de ez máig hivatalos ízű maradt, a mindennapi beszédben alig használják, a *kosztüm* leginkább alkalmazott 'kétrészes női ruha' jelentésére pedig nincsen magyar szó. Az elnagyoltságot növeli, hogy nem a magyar szóképzés eredetéről vagy az idegen szavak problémaköréről van szó a fejezetben, így az állítás valójában kifejtetlen marad. Ha az idézett mondat helyett — csekély módosítással az volna olvasható, hogy a két szó nem magyar (ill. pontosabban nem finnugor eredetű), úgy e zavar elkerülhető volna.

A 60. oldalon más nyelvek ábécéjének a magyarban használatos betűivel kapcsolatban egy hibás kiejtésjelölést találhatunk: a *München* városnévnek nem [münhen], hanem [münyhen] a kiejtése (l. Magay: Idegen nevek kiejtési szótára 308.).

A 74. oldalon az új melléknév helyesírásának tárgyalásakor nem ártott volna megemlíteni az *ujj* főnév más írásmódját.

Efféle apró pontatlanságokat a másik három könyvben is találhatunk. Helyeslő és elmarasztaló megjegyzéseinket folytathatnánk, e cikkben azonban inkább a fő irányokat, a tananyagban érvényesülő nyelvszemléletet vizsgáltuk.

Az eddig felsorolt kifogások nem állnak ellentétben azzal a mindenképpen kimondandó megállapítással, hogy a négy tankönyv a hozzá tartozó taneszközökkel gondos munka eredménye. Ami a tananyagba tartozik, azt jól közvetíti. Az itt hiányoltaknak nem kis része tulajdonképpen beletartozik a tananyagba — s ez feltétlen érdeme a szerzőknek —, de nem kap elég hangsúlyt, összefüggéseik más részekkel nincsenek kellően kifejtve.

A tankönyvek szűkebben mért anyagát helytel-közzel olvasmányok teszik érdekessé (pl. a hatodikos könyvben a 44–5. oldalon Ki volt Pepita címmel a tulajdonnévi eredetű köznevekről szóló rész). Mind a tankönyvekben, mind a munkafüzetekben szembeötlő az a rokonszenves és hasznos törekvés, hogy a példák, a feladatok érdekesek, izgalmasak, életközeli legyenek. E szándék sikerrel jár a könyvekben is, az ötödikes tankönyvben pl. a Közmondások és szólások fejezetrészben. A munkafüzetek feladatai meg éppen szinte mindenütt valóban színesek, érdekesek. A kisdiákok számára jóval érdekesebbek a feladatok, szemléletesebbek, érthetőbbek a példák, mert azok a tárgyak, fogalmak, cselekedetek, helyzetek stb., amelyek a munkafüzetek lapjain sorra fölbukkannak, hogy nyelvi megfogalmazásukkal a megfelelő tananyagrészt gyakorolható legyen, az ő saját életük mindennapi gyakorlatának is részei. Nem „csinált”, nem papírízű tehát a munkafüzet, s ez azt eredményezi, hogy az egyébként erősen kritikus hajlamú diákság nem a merevre sikerült példákon élcelődik, hanem jobban figyel magára a feladatra. Fontos az is, hogy a szerzőknek sikerült megtalálniuk a kellő mértéket a feladatok humorfokában: sok gyakorlat kedves, sőt néha tréfás hangú, de nem nyíltan vicces, így jó hangulatot teremt, de nem ad alkalmat a viccelődésre, a komoly munkát nem veszélyezteti. E módszert mindenképpen helyesnek és később is alkalmazandónak tartjuk (bár valószínűleg igen munkaigényes), mert lehetővé teszi egyfelől a munkafüzet szerzője és a tanár számára, hogy nem kevés, az éppen tárgyalt tételhez kapcsolódó egyéb tudnivalóra, érdekességre tanítsa meg a diákokat, másfelől a tanuló számára a tananyagra való összpontosítást, a benne való elmélyedést.

Ki kell említeni a tankönyv, a munkafüzet, a tanári segédkönyv és az egyéb taneszközök szerves kapcsolatát, valamint azt a fokozatosságot, amellyel a tankönyvek a diákok fejlettségi szintjének megfelelően a nyolcadik osztály felé haladva egyre árnyaltabban, egyre több és mélyebb ismeretet közölve tárgyalják az egyes témákat. (Bár ennek az építkezésnek is lehetnek hátrányai: a kisebbeknek szóló egyszerűbb megfogalmazások néha túl egyszerűre sikerülnek. Így a hatodikos könyvben a földrajzi név meghatározása is ilyen: „azokat a tulajdonneveket, amelyekkel a térképeken is találkozhatunk, földrajzi névnek nevezzük.” E mondatot meg lehetett volna fogalmazni tudományosabban is, a tizenkét év körüli diákok így is megértenék s határozottabb fogalmuk lenne a földrajzi névről.)

A bírálónak — feladatából adódóan — a bírálendő mű kiválósága mellett az általa hátrányosnak vélt mozzanatokra is rá kell mutatnia a további munka — ez esetben a korrekció — érdekében. A tankönyvírás nagy felelősséget kíván a szerzőtől, a bírálat pedig az azt végzőtől, hiszen a tankönyv nagy tömegek világlátására, műveltségére s azon keresztül mindennapi életükre hat, később már kevésbé befolyásolható módon. Összességül azt állapíthatjuk meg, hogy a ma használatos felső tagozatos nyelvtankönyvek és munkafüzetek jelentős szakaszt képviselnek a hazai nyelvtankönyvírás folyamatában.

Tolcsvai Nagy Gábor

Líceumi magyar nyelvtanítás a reformkorban

Sajátos iskolatípus volt hazánkban a reformkori *liceum*. Az 1806-i Ratio Educationis rendelkezésére hozták létre. A hat osztályos gimnáziumra (amelybe 9—15 éves fiúk jártak) két osztályos „filozófiai” tagozatot illesztettek a 15—17 éves tanulók számára, sokszínű tananyaggal. Történelem és földrajz, természetismeret és fizika éppenúgy szerepelt itt, mint a matematika vagy egy új tantárgy: a magyar nyelvtudomány.

Ez utóbbi tanításában kiemelkedett a szombathelyi liceum, ahol a magyar nyelvet (és a matematikát) Bitnicz Lajos oktatta.

E kiváló tanár a korszak jelentős tudósa volt. Mint szombathelyi egyházmegyés pap 1812-ben lett a szombathelyi liceum tanára, majd 1839—1847 között igazgatója. Részt vett a Magyar Tudományos Akadémia megszervezését előkészítő bizottság munkájában. 1830-tól az MTA rendes, 1847-től tiszteleti tagja. Maradandó műveket alkotott mind a matematikában, mind a magyar nyelvtudományban.

A kor szokása szerint a filozófiai („bölcsekedés”) tagozat növendékeinek vizsgálja mindenütt nagy nyilvánosság előtt folyt le, s a hallgatóság körében — a 18. századból örökölt szokás szerint — szétosztották a vizsgán sorra kerülő hagyományos „főtárgyak” témáinak, tételeinek kinyomtatott kis füzetét. Így tett Bitnicz a matematikai vizsgákon, de ugyanígy szervezte meg tanulóinak „magyar nyelvtudomány”-vizsgáit is.

A szombathelyi liceumban 1824. augusztus 21-én, 1825. augusztus 17-én, valamint 1826. augusztus 17-én tartott magyar vizsgákra készült füzetek maradtak ránk (de bizonyára a további években is kiadtak ilyeneket). E füzeteknek köszönhetjük, hogy bepillanthatunk a reformkor hazai liceumainak magyar nyelvtanításába (más liceumokból ugyanis nem kerültek elő eddig hasonló nyomtatványok). Tanulmányozásuk a magyar nyelvtudomány története — korabeli hatása, hatékonysága — szempontjából éppen olyan érdekes lehet, mint ahogyan a hazai iskolák oktatásának történetét kutató szakemberek tájékozottságát is növeli.

A „magyar nyelvtudomány” oktatásának anyaga

Híradást kapunk e füzetekből az oktatás anyagára és szellemére egyaránt.

Az 1824. augusztus 21-én tartott vizsgára kiadott füzet tizenöt pontban foglalta össze a tanév folyamán feldolgozott tananyagot, illetőleg az oktatás

szempontjait. Olvashatjuk benne a nyelvtudomány korabeli tághatárú megfogalmazását (ez volt a tananyag), álláspontokat bizonyos vitás kérdésekben, elveket ellentétes nézetekkel szemben, iránymutatást a nyelv helyes használatára.

A nyelvtudomány alapvető célja — szögezi le az 1. pont — az, hogy az élő nyelvhasználat szabályait erős, biztos alapokra állítsa, s e szabályokat szabatosan meghatározza. A magyar nyelvtudomány oktatása e szabályokat tudatosítja a növendékekben, hogy magyar beszédük mindig szabatos, választékos és világos legyen.

A szombathelyi líceum e magyar nyelvtudományi vizsgáján szétosztott füzetekben a következő — Bitnicz által megfogalmazott — tizenöt tétel („állítás”) olvasható:

„Állítások a magyar nyelvtudományból.

1. A nyelvtudomány a nyelvnek történetét, szónyomozását, szókötését, íratását és literaturáját adja tudtul. Fő dolga a nyelvvel élésnek szabásait erős talpkőre állítani s elhatározni.

2. A nyelvbéli vetekedések megbírálásában a nyelv természetére és a józan okosságra figyelmezzünk, mely a nyelvszokás, hasonlóság, szónyomozás és hangrend segedelmével a feleseléseket elintézi.

3. Gyökérszavaink, valamint ragasztékaink is mind annyi jelentő nevek. Nincsenek tehát néma gyökérszavaink.

4. A ragasztékokkal megtoldott gyökérszavakból erednek az öszvealkatok, hol a hangrend szabásai különös figyelmet érdemelnek.

5. Nyelvünket új szavakkal bővíthetni a származtatás, öszszetétel és kölcsönzés által. Mind a háromnak szabásait kifejtetgöttük.

6. Nincsenek nyelvünkben a neveknek eseteik olly értelemben, mint akar a római, akar az újabb európai nyelvekben.

7. Különös figyelemmel kifejtettük a személyes névmásokat, mellyeket a nevek birtokos állapotjában és az igék hajlításában használunk.

8. Többféleképen élnek íróink a *magam*, *magad*, *maga* és az öszszetett *ennen magam*, *tennen magad*, *önmön maga* névmással: ezen különbözést a szónyomozás és régiség szerint elhatározzuk.

9. Kifejtven az igeajtogatásban előforduló részeket, nyelvünkben három igeajtogatást állítunk, mellyek közül a másadikat vagyis az *ik*-es igékét a soha meg nem szakadott nyelvszokás által védelmezzük.

10. Némelylek *tól*, *től*; *ből*, *ből*; *ról*, *ról*, mások pedig *túl*, *túl*; *bül*, *bül*; *rül*, *rül* utoljárókkal élnek; mire nézve a szónyomozás és a nyelvszokás által az első véleményt oltalmazzuk.

11. Rútul rongálják nyelvünk nemzetiségét valamint azok, kik a nevek nemének behozását javasolni merészelték; ugy azok is, kik a névmutatót vagy kények szerint elhagyják, vagy szükségtelenül öszszehalmozzák.

12. A birtokos nevekkal való élésben, jóllehet a szónyomozás a bírott főnévnek a bíróval számára nézve megegyezését kívánja, a meg nem egyezés helyességét is azonban nyelvünknek egész alkotásában elterjedett természetéből kifejthetni. Honnan az első állítást átaljában ugyan nyelvünk természetét egyenesen sértőnek nem mondhatjuk, de az ellenkezőt sem kárhoztathatjuk.

13. A helyesírásbéli különösségek elintézésében a szónyomozást követjük ugyan főképen, de a szokást és hangrendet sem zárjuk ki.

14. Meghasonlottak írójink a *j* és *y*, úgy szinte a *cs* és *cz* vagy *ts* és *tz* betűk íránt. Mi az első esetben a szónyomozás útmutatásánál fogva a *j* betűt

védjük; a másikban pedig a nyelvphilosophia tanácsa után a *cs* és *cz*-vel élést oltalmazzuk.

15. Az idegen tulajdon neveket és mívész-szavakat úgy írjuk, mint eredetiségekben íratnak.”

Úgyanezek a tézisek szerepelnek az 1825-i és 1826-i vizsgákra kinyomtatott füzetekben is.

A vizsgák

Valami hallatlanul nagy, sodró erejű, lobogó lelkesedés töltötte el ezeket a líceumi ifjakat — nyilván tanáruk ösztönzése és példája nyomán — a magyar nyelv iránt; olvasva e szombathelyi füzeteket, a mai olvasó sem tudja magát e hatás alól kivonni.

Az első szombathelyi magyar vizsgáról 1823-ból van nyomtatott tudósításunk. Ebben az esztendőben ez augusztus 18-án zajlott le, s az ünnepi alkalomra az egyik növendék, Horváth József Elek költeményt írt, amelyet nyomtatásban is megjelentetett. Hosszú a címe: „A szombathelyi bölcselkedést hallgató két osztálybeli nemes ifjúságnak, melly a nemzeti csinosodást igaz lélekkel elő mozdítván, annak dicséretes próbáit adta e folyó 1823 eszt. augusztus hónap 18-án sok fényes úri vendégek jelenlétében tartott próbatétel alkalmatosságával”.

Két szakasz a lendületes versből:

Egy szent s nemes tűz fogta el ifjaink
Szívét: magyar szép köntös övedzi szép
Sudár alakjuk; honni nyelvünk
Ajkaikon mosolyogva hangzik.

A szép, dicső s nagy szelleme mellöket
Szent lángba hozván, honnosi érzelem
Buzdítja őket csinosítani
Nemzeti nyelvöket áldozattal.

Az 1824-ben, 1825-ben és 1826-ban kiadott — s általunk ismert — vizsgafüzetek címe azonos: „Válogatott állítások a magyar nyelvtudományból”.

A címben a korábbi századokban más tantárgyak vizsgáira hasonló célból kiadott, de latin nyelvű füzetek élén hagyományosan alkalmazni szokott régi szakkifejezés — *propositiones selectae* — magyar változatára ismerhetünk.

A címlap minden alkalommal azt is jelzi, hogy a füzet összeállítása „Bitnicz Lajosnak, szombathelyi egyházi megye áldozópapjának, philosophia doctorának, mathesis és magyar nyelvtudomány tanítójának útmutatása szerint” készült.

A füzetekből világosan kiderül, hogyan zajlottak le ezek az ünnepélyes próbatételek, a város és környéke előkelőségeinek jelenlétében. Nem kikérdezésre, kérdésekre-feleletekre került sor ilyenkor, hanem mindegyik alkalommal nyolc-kilenc kiválasztott növendék szerepelt a filozófia-tagozat két évfolyamának hallgatói közül: s a j á t m u n k á i k a t o l v a s t á k f e l. Ezekhez hasonló számos írásművet készített és vitatott meg tanáruk vezetésével a tanév folyamán a többi filozófus-tanuló is, most ezek legjobbjait mutatták be

szerzőik, arra is ügyelve, hogy a főbb műfajok megfelelő változatosságban legyenek képviselve.

Az ünnepélyek lelkes, izzó légkörét jól kifejezik a tételfüzetek mottói. 1824-ben Virág Benedeket idézték:

Régi gyalázattyát, melyet rá fogtak az álnok
 Vagy buta emberkék, mennyünk letörülni, lemosni!
 Tudhadt mestereink törzsökkel, szalmakalappal
 S több más csufussággal büntették édes Anyánknak
 Nyelvét mi bennünk: és így mindenha homályban
 Kellett felséges fényének lenni . . .

Ugyancsak a tüzes hangulatot tükrözi az ajánlás is, amely a magyar nyelvtudomány egykori két jelentős helybéli személyisége emlékének szól: „Faludi Ferencz ritka tehetségű, nagy elméjű, igaz, tiszta, szép, velős magyarságú írónk, édesdeden nyájas pásztori költőnk, és Rájniz József éles értelmű, széles esméretű, ékes ajkú, a görög és római mértékű verselést szerencsésen felerkentett tudósunk, szép nyelvünkre, édes hazánkra, különösen nemes megyénkre, hol bölcsőjök ringott, örök fényt, hírt, nevet derített, nekünk, hív onokáinknak a nemes vetélkedésre, szíves iparkodásra nagy ösztönt, jeles példát nyújtott, hazánkfijjai dicső árnyékainak áldozva.”

Ezen az augusztusi napon „értekeztenek” a következő növendékek: Dirnpek Jakab, Németh János, Slávicz István, Fridrik György, Kremszner János, Szalai Sándor, valamint Ágoston István, Bertha Antal, Vadász Ferenc, „a philosophiának másad és első eszt. hallgatóji”.

A felolvasott dolgozatok, pontosabban „az írásmód törvényei szerint önerejüleg kidolgozott s nyilván felolvasott munkák tárgyai” a következők voltak:

„1. A nyelvmívelés szükséges voltáról. Beszédben beköszönt Dirnpek.

2. Szapáry Péter nagylelkűsége Budán 1686. Történetírás. Németh.

3. A kereskedés vagy földművelés érdemel-e elsőséget. Tudom. értekezés. Slávicz.

4. Las Casas elragadtatása vagy a lelki nyugalom kutforrása. Engelnek der Philosoph für die Welt nevű munkájából magyarázta [= fordította] Fridrik.

5. Zrínyi Miklós, a költő. Életírás. Kremszner.

6. Az őszi időnek örömei. Érzékeny festés. Szalai.”

Az elsőévesek felolvasott munkáinak címét nem tették közzé, viszont a tételfüzet végére illesztettek egy Kisfaludy Sándor-mottóra írt, szerző megjelölése nélküli diákverset „A hazához” címmel. Befejező szakasza:

Táplálj, Isten, kebleinkben
 Forrton forró érzelmet,
 Adj erőt, adj míveinkben
 Béható gyors értelmet,
 Édes Honunk védelmére,
 Szép nyelvünk bölcs képzésére
 Ért korban ha serkedünk,
 Áldozván testünk, lelkünk.

Az 1825-i vizsga tételfüzetének mottója Kis János verséből való:

Mint lobog Klió fáklyája!
Nézzük az ó s új világot,
Nyert-e csak egy nép hazája,
Nyelvét megtapodván, halhatatlanságot?

A mives ajánlás a megyei nemesuraknak szól: „Édes atyáinknak, tekintetes Vas vármegye fényes rendjeinek, a honi nevelés kegyes pártfogóinak, a nemzeti csinosodás jó szívú, szép lelkű, igaz becsülőjének, gerjesztőinek, hazánk díszének, fiui bizalommal áldozva.”

Ekkor a következő másodéves hallgatók szerepeltek: Vadász Ferenc, felsőöri Bertha Antal, Debóti Imre, farkaspatyi Farkas András, Ágoston István; az elsőévesek közül pedig csernelházi Chernel Ignác, Tóth István, Polák Ignác.

S a műsor:

„1. Mely változások alá vagyon vetve az élő nyelv? Beszédben beköszönt Vadász.

2. A falusi élet örömei. Érzékeny festés. Bertha.

3. Az eléggel bíró szegény Jakab. Engelnek írásaiból magyarázta Debóti.

4. A Nándorfehérvári ütközet 1456-ban. Hazánk hőseinek, Hunyadi Jánosnak végső diadalma. Történetírás. Farkas.

5. Virágok és remények. Hasonlat. Ágoston.”

A füzet végén Gencs József másodéves filozófus-hallgató verse olvasható, „Tekintetes Vas vármegye fényes rendjeihez” címmel. Kezdeté:

Felhevült lelkünk örömébe nektek
Ti Nagyok! kikben hevesen buzog még
Vére Árpádnak, rebegő szavával
Hálaadást zeng.

Ti, kik a szép s nagy becsülőji lévén
S a tudatlanság buta, vak homályit
Széllal oszlatván, deli fényt deríttek
Honni egünkre,

Ti, kik a felsőbb tudományos ágnek
Lakhelyet nyitván, atyamód ügyeltek
A nevelés feselő eszének
Zsenge mivére,

Honni nyelvünket felemelni vágyván
Dúzs vagyontokból örömet adoztok
S bölcs szabásokkal keletet szereztek
Néki megyénkben . . .

*

Az 1826-i füzet címlapján Bitnicz címei között újabb szerepel: „a Boroszlói Tudós Társaság levelező tagja”. A mottót ekkor a századforduló sokoldalú tudós írójától, Molnár János költeményéből vették:

Nincs nyelv, mely, szinte kifogjon
 A magyarén; méltóságos, szép, díszes erővel,
 Kellemetességgel; kerek, lapos, horgas, ezeryi
 Módra kelő, valamint akarod, valamerre parancsolsz
 Véle; siet, ballag, nyargal, pereg és forog önként . . .

Az ajánlás a mohácsi csata évfordulójára utal: „Mohácsnál August. XXIX. MDXXVI. hazájokért, hazánkért vérzett, oda veszett fiatal királyunk, huszonkét ezer fő embereink, nemeseink, vitézeink dicső árnyékainak harmadik századi emlékül szentelve.”

Ebben az esztendőben a következők szerepeltek a magyar nyelvtudomány szombathelyi liceumi vizsgáján: Polák Ignác, Tóth István, csernelházi Chernel Ignác, Imrovics László, Nyikos Mihály másodévesek; szarvaskendi Sibrik Sándor, gyulai Gaál Pál, csernelházi Chernel Lajos és Nagy János elsőévesek.

A másodévesek a következő témákat dolgozták ki:

„1. Az emberi nyelv csuda hatalmáról. Beszédben beköszönt Polák.

2. A tavasz képe az ifjúságnak. Hasonlatosság. Tóth.

3. A szamár természetének leírása. Friedrichnek satyrischer Feldzug nevű munkájából magyarázta Chernel.

4. A jövődönök tüköre. Érzékeny festés. Imrovics.

5. A mohácsi szerencsétlen ütközet 1526-ban. Történetírás. Nyikos.”

A füzet záradékként Nyikos Mihály „A haza atyjaihoz” című versét helyezték el.

Két tankönyv

Bár több vizsgafüzetet nem ismerünk Szombathelyről, de az biztos, hogy Bitnicz Lajos továbbra is hasonló lendülettel és lelkiismeretességgel folytatta a szombathelyi ifjúság magyar-nyelv-tanítását. Ennek dokumentuma az a kötet, amelyet a liceumi magyar nyelvtudomány oktatásának tankönyvéül szánt. Címe: „A magyar nyelvbéli előadás tudománya”, s 1827-ben Pesten jelent meg.

Előszavának első mondata: „A nemzeti nyelv és literatura állapítja meg a történetírás tanuadása szerint a nemzet nemzetiségét, fennállását és a későbbi időkben is, mikor már a virágzó népek sorából elenyészett, igaz dicsőségét.”

Fontos tehát a nemzeti nyelv az egész nemzet szempontjából, ezért kell az iskolának arra törekednie, hogy növendékeit világos, tiszta magyar nyelvre tanítsa. Érdemes felfigyelni arra, hogy Bitnicz szoros kapcsolatban említi a nyelvet és a literaturát: a helyes és szép magyar nyelvet a magyar irodalmi alkotások értő és élményszerű olvasásán keresztül lehet elsajátítani.

A líceumokban folyó magyar nyelvtanításról már az 1806-i Ratio Educationis 97. paragrafusa rendelkezett: azt a liceumi diákot, aki nem magyar anyanyelvű és nem tud még jól magyarul, gyakoroltatni kell a magyar nyelvben; a többiek pedig a magyar nyelvórákon „e nyelv csiszolásával, valamint kiváló szerzők műveinek olvasásával foglalkozzanak”.

Erre utal Bitnicz az előszó következő részében: „Örömmel tartozik tehát fogadni a valódi hazafi azon kegyelmes felsőbb rendelkezéseket, melyek a hazai nyelv és literatura előmozdítását tárgyazó országos határozásokat [azok megvalósítását] újabban sürgetik.” A líceumokban és az akadémiákon különösen

nagy szükség van erre, mégpedig azért, „hogy a nemzetnek kivált felsőbb iskolai nevelőjei, ezek a tudományoknak jövője, ezek az egyházi gyülekezetek és iskolák jövője tanítója, ezek a népnek jövője bírja és ügyvédje anyai nyelvünkön hibátlanul és szépen mind beszélni, mind írni vezéreltessenek”.

Tanári kinevezése folytán „hazai nyelvünk bővebb vizsgálására és nyelvbeli előadás törvényeinek a felsőbb iskolai ifjúsággal való közlésre” irányult Bitnitz feladata, de semmiféle tankönyv vagy kézikönyv nem állt rendelkezésre. Ezért állította össze ezt a művét, amellyel „a Haza előtt megjelenni” bátorkodott. Alapvető célja az volt, „hogy belőle mind hallgatójaim a kevés időre határozott szóbeli előadás által szerzett eszméreteiket gyarapíthassák, mind egyéb miveltebb hazafijaim nyelvünket egész kiterjedésében megesméréssék”.

Nemcsak a szombathelyieknek szánja könyvét; azt szeretné, „ha munkám minden csekélysége, gyengesége és tökéletlensége mellett is hazám fiai szép nyelvünk lelkének bővebb vizsgálására serkenthetné s annak előadását a hazai fő iskolákban csak valamennyire is segíthetné . . .”

Bitnicz könyvére nagy szükség volt, ezt jelzi az, hogy átdolgozott formában egy évtized múltán szerzője ismét megjelentette „Magyar nyelvtudomány” címmel (Pest 1837.).

Az előszóban pontosan és világosan kifejti a líceumi-akadémiai magyar nyelvtanítás célját, feladatát és tartalmát. Ezt írja: „Nevelési rendszerünk [vagyis az 1806-i Ratio Educationis] a magyar nyelvtudományt iskoláinkban rendes tanulmányul tűzvé ki, azt kívánja, hogy a philosophiát tanuló ifjaink ezen iskola céljával egyezőleg honi nyelvünket mind tudományosan esmérni, mind gondolataik helyes kifejezésére ügyesen fordítani oktattassanak. Ennél fogva kötelessége a felsőbb iskolai nyelvtanításnak nyelvünk mezejét tudományosan kimérni, egyes jeleneit pontosan felfogni, szorosan meghatározni s természeti törvényeikre visszavezetni, nemkülönben az írásbeli előadás három főnemét tökéletesen kifejteni, szabályait világosan előteremteni s czélszerű példákkal megeleveníteni.”

Magya a tankönyv két főrészből áll. Az első főrész címe: „A magyar nyelv természetéről”, s benne részletes hangtan, szótan és mondatan található. Toldalékként egy fejezetet illesztett ide a szerző „A nyelv műveléséről” címmel, amely a fejezetekből áll: A nyelv bősége, értelmessége, ékessége.

A második főrész címe: „Az írásbeli előadás természetéről”. Ez nem más, mint tág értelemben vett terjedelmes stilisztika. Szó esik először az írásművekről általában, majd a prózai, azután a költői, illetőleg a drámai művek kerülnek részletes tárgyalásra. A szónoki beszédéről is terjedelmes fejezet értekezik. Végül függelékként „A magyar nyelv rövid története” olvasható.

E rész terjedelmének mintegy felét az irodalmi szemelvények alkotják, amelyekből igen gazdag gyűjteményt állított össze a szerző. Csokonaitól kezdve 1837-ig az összes jelentős magyar költő és író szerepel itt; a költemények — a terjedelmesebbek is — teljes egészükben, a prózaiak részleteikkel, a drámaiak pedig címükről idézve. Sőt egy külföldi szerző — Shakespeare — is megszólal: Hamletjéből a „Lenni vagy nem lenni” monológ is belekerült, Döbrentei Gábor fordításában.

De ami a leglényegesebb: a magyar kortársi költői művek java jelen van, összegyűjtve egymás után olvasható Bitnicz tankönyvében! Az első olyan tankönyv ez a hazai iskolatörténetben, amely teljes gazdagságában a nagyobb

iskolai növendékek elé adta — stilisztikai, irodalomtudományi rendszer kere-
tei közé rendezve — a magyar irodalom legkiválóbb alkotásait.

A tankönyv e második részének előszava rávilágít Bitnicz sajátos gond-
jaira is. E kötetében tulajdonképpen az 1827-i kiadás anyagát követte. „Meg-
győződésem a mondott elvekről azóta sem változott; szükségesnek láttam
mindazonáltal nevezett munkámat főiskoláinkban a honi nyelv fejtegetésére
kiszabott rövid időhöz képest kurtábbra szorítva majdnem teljesen újra dol-
gozni, némely szakaszait helyesebb rendbe szedni, hiányait kipótolni, s taní-
tásait honi íróinkból kikölcsönzött példák által felvilágosítani.”

Tankönyve irodalmi példáinak összeállításában imponáló pedagógiai
lelkiismeretességgel járt el szombathelyi tanárunk: a bemutatandó művek
kiválasztásában követett elvei tankönyvtörténeti szempontból is, irodalom-
didaktikai tekintetben is meglepően korszerűek. Ezeket írja:

„E példák választásában tanítványaim iránt szükséges legtisztább gyen-
gedséggel törekedtem eljáráni, s azért olyakat szemeltem ki, mellyek az adott
[nyelvtudományi] törvényekkel egyezvén, mind az itt megkívántató rövidség-
gel ajánkozának, mind a nevendékek köréhez szabottaknak látszanak. De
egyszersmind arra is ügyeltem, hogy a példákat újabb időbeli más és más
írótól vévén, részint e gyűjteménynek kellemes változatosságot adjak, részint
újabb műveinket s így nyelvünk mostani állását tanítványaimmal legalább
némikép megismertessem.”

*

Azokban a líceumokban, amelyekben olyan lelkesedéssel, lelkiismeretes-
séggel és érdeklődéssel folyt a magyar nyelv tanítása és tanulmányozása, mint
Szombathelyen, a hatás nyilvánvalóan nem maradt csupán a nyelv, a nyelv-
használat határai között, hanem átsugározta a növendékek egész életét, moti-
válta szándékaikat, céljaikat, világlátásukat, befolyásolta felnőttkori maga-
tartásukat, tevékenységüket, állásfoglalásaikat. Mindez közrejátszott az
1840-es évek „hass, alkoss, gyarapíts!” életfelfogásának kialakulásában, 1848
márciusa forradalmi tetteinek előkészítésében.

S ebben a tudati-szellemi-pedagógiai személyiségformáló munkában fon-
tos szerepük volt az olyan tüzes magyar érzésű tanároknak, mint amilyen Bit-
nicz Lajos volt. Idézett 1823-i versében Horváth József Ede így írt róla és
szombathelyi növendékeiről:

Áldás reátok Hunnia gyermeki !
E szent tűz égjen bennetek akkor is,
Ha szárnyra kelvén férfi korban
Hú karotok segedelmet adhat.

Bitnicz ! ki gyűjtöd e nemes ifjakat,
Bár a Te béred csak nemes érzés,
Vedd e kicsinyded rendeimben
Lángadozó köszönésem árnját.

Mészáros István

A számítógépek iskolai alkalmazásának nyelvi gondjai*

Ada-Winter Péter:

1981-ben Lausanne-ban rendezték meg a legutóbbi számítástechnikai oktatási világkonferenciát (World Conference of Computer Education). Ezen az egyetlen plenáris ülés előadója a novoszibirszki Ersov professzor volt, aki részletesen kifejtette, hogy a számítástechnika (ill. bővebb értelmezésben az informatika) olyan hatással lesz az emberi kultúrára, mint amilyen hatása korábban a könyvnyomtatás elterjedésének volt. Emiatt ezt az újfajta kulturális hatást „második műveltségnek” (second literacy) nevezte. Ezzel a számítástechnika általános társadalmi hatásának, beleértve a humán szféra minden elképzelhető részét, túlbecsülhetetlen fontosságát kívántam érzékeltetni.

A számítástechnika, ill. az informatika (számítástechnika + kommunikációs technikák) hatása szempontjából jelenlegi tapasztalataink szerint a társadalom három rétegre bontható: 1. Számítástechnikai szakemberek, akik a hardverészoftver eszközök specialistái, ill. az ilyen ismeretek tudósai, mérnökei, technikusai stb. 2. Számítástechnikát alkalmazók, akik az elkészített hardver és szoftver eszközöket a saját szakterületükön alkalmazzák. Ismereteik köre bizonyos mértékig behatol a számítástechnikai szakismeretbe is, mivel hatékony alkalmazás csak úgy képzelhető el, hogy a határ ismereteken mindkét fajta szakembernek van egy bizonyos átlapoló ismeretköre. 3. A többiek mindazok, akik a számítástechnikával akarva-nem akarva kapcsolatba kerülnek (állami nyilvántartásoktól, számítógépes számlázásokon keresztül az utazási nyilvántartó rendszerekig).

Ha egyáltalán rászánjuk magunkat bizonyos „magyarítási” akcióra (amire véleményem szerint már rég sor kerülhetett volna, ma már a helytelen nyelvi rögzülések miatt alapos késésben vagyunk, esélyeink kedvezőtlenek), akkor azt a számítástechnikai-informatikai szóhalmazt kellene elsősorban behatárolni, amellyel az előbbi három kategóriából az utolsó él, amely tehát az általános műveltség, a napi szóhasználat referenciakörébe kerül. Nyilvánvaló az is, hogy az általános és középiskolai szinten oktatott számítástechnika szakkifejezései is ide értendők. Egyetértek azzal, hogy (az élő szakmai nyelvtől el nem rugaszkodva, nagy körültekintéssel és mértéktartással) a számítástechnika iskolai nyelvét megkíséreljük magyarabbá tenni.

A számítástechnika angol szakkifejezései a magyarítás szempontjából az alábbiak szerint oszlanak meg:

1. Magyarra át nem ültethető szavak, melyeknek státusza nemzetközi szimbólum, megszüntetésükkel kárt okoznak a tanulóknak, felháborodást váltunk ki a szakemberekből. Ilyen pl. bármely széles körben elterjedt programnyelv kulcsszóképzete; pl. a BASIC esetében INPUT, WRITE, READ, IF, THEN, ELSE stb. (A nagybetűs írás is a

* Folyóiratunk előző számában (Nyr. 108. 333–8) közöltük Seregy Lajosnak az Anyenyelvi Bizottság 1984. június 4-i ülésén elhangzott bevezető, vitaindító előadását a fenti címmel. Az utána következő vita gyümölcsöző voltára tekintettel most a hozzászólásokat, illetőleg ezek rövidített változatait az alábbiakban közzétesszük. (A szerk.)

szimbólum jelleget kívánja érzékeltetni; a szakma történetének következménye, hogy ezek a szimbólumok történetesen az angol szavakhoz illeszkednek mnemoteknikai okokból.)

2. Magyarra átültethető angol szakkifejezések de a) helyettük új szót keresni, ill. alkotni nem érdemes, mert annyira begyökeresedtek már a köztudatba, hogy az átszoktatás reménytelen vállalkozásnak tűnik; ilyenek pl. *hardver*, *szoftver*, *assembler*, *interface* stb.; b) helyettük új magyar szót kell alkotni, mert a jelentésnek megfelelő magyar szó nem létezik, ill. csak olyan található, amely a jelentésnek csak részben felel meg; pl.: *port*, *overlay*, *layout* stb.; c) a megfelelő, nyelvünkben már létező szót ki kell választani, és gondoskodni kell széles körű terjesztéséről (esetenként a kiválasztás is megtörtént, de a szó nem ment át a szakmai köztudatba), pl. *file*, *opcionális* stb.

Az angol szavak megtartásának, magyar szövegbe való beillesztésének kérdései. Ebben differenciáltan kellene eljárni. Olyan esetekben, amikor az angol szó írásmódja nem túl idegen, kiejtése sem kíván különlegesen nehéz hangképzést, engedjük meg mind az angol írásmódot, mind pedig egy jóváhagyott magyar fonetikus írásmódot. Pl. legyen elfogadható mind a *software*, mind a szoftver írásmód. Olyan esetekben, amikor az angol kiejtés szerint „áj”, „dzs”, „cs” stb. elemeket tartalmaz egy szó, akkor tartózkodjunk a magyar fonetikus írásmódtól, mert az angolul valamennyire is tudó részére elviselhetetlennek tűnnek a „fájl”, „bájr”, „prodzsekt” és hasonló formák még akkor is, ha a „nájlon”, a „diszpécsér” és a „dizájn” többé-kevésbé elterjedtek. Kivételes esetekben elfogadhatónak kell tartanunk az angol helyesírás félig-meddig betű szerinti magyar kiejtését. Ilyenek pl. a közhasználatú „burleszk” (*burlesque*), vagy a számítástechnikában már elterjedt „kurzor” (*cursor*). Vannak olyan angol szavak, melyek írásmódjukban közel állnak a magyarhoz (kiejtésükben természetesen nem), ezek átvétele gond nélkül történhet. Pl. „szubrutin” (*subroutine*), „regiszter” (*register*), „karakter” (*character*), „processzor” (*processor*) stb. Viszont nagyon ügyelni kellene arra, hogy ne használjuk a „komputer”, és más rosszul fonetizált szavakat. Ne engedjük elterjedni továbbá azt a számítástechnikai szlenget, amely leginkább az angol nyelvterületen élő, már se magyarul, se angolul rendszeren nem tudó magyarokéhoz hasonlítható (akik pl. esetenként „varcsolják” a „tívít”). Ilyen szakmai szleng pl. „szévolni egy fájl”, „kiprintelni egy eredményt”, „rivájdolni egy szalagot” stb.

Mivel elkerülhetetlen, hogy a számítástechnikai szakmában jó néhány angol szót eredetiben megtartsunk, ezért minden ilyen szó bevezetése alkalmából gondoskodni kell a helyes kiejtés magyarozatáról. Ez viszonylag egyszerűnek látszik mondjuk a „WRITE”, „RUN”, „LOAD” stb. szavak esetében, azonban elkerülhetetlen a nehezebben kiejthető „THEN”-nél is.

Éltető László:

Először a vitaindító előadáshoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni, majd az elhangzott észrevételekhez szólnék hozzá.

1. Véleményem szerint a számítástechnika bevezetése az általános és középiskolában nemhogy káros, de éppenséggel hasznos lenne. Néhány érv e mellett: A számítástechnikával való foglalkozást — éppúgy, mint a matematikát — nem lehet elég korán kezdeni. A számítástechnika ugyanis új lehetőséget csillant fel az alkotó gondolkodás fejlesztése előtt. A gyerekek — legkésőbb a középiskolában — úgyis megismerkednek a számítástechnikával, s minél előbb történik a találkozás, annál jobban „játékorientált” lehet, annál kevésbé kell valamiféle tananyagnak tekinteni. A vitában elhangzott olyan

érv is — az angol szakkifejezéseket elemzők részéről —, hogy nemcsak a gyerek, de a szülő sem lesz tisztában a fogalmakkal, az angol terminus technicusokkal. Emlékszünk azonban, hogy ugyanez volt néhány éve az egyik súlyos érv az új matematika bevezetése ellen is (ti. „a szülők nem fogják érteni gyerekeiket”). Nem hiszem, hogy ezt az érvet bárki elfogadhatja, hiszen ha következetesen végigvisszük, akkor lényegében soha nem adhatna az oktatás többet, miert szüleink, nagyszüleink idejében. A történelem — vagy ha jobban tetszik, a közelmúlt tanulságai — éppen ennek az ellenkezőjét mutatják: a gyerekek többletismeretéből mindig profitál a szülő is. Ha e gondolatot folytatjuk, láthatjuk, hogy a számítástechnika iskolai bevezetése nemcsak a jövő nemzedékének, hanem a jelen szülői generációjának is segítséget jelenthet az általános számítástechnikai kultúra elnyerésében.

2. Minden tudományban szükség van olyan kifejezésekre, melyek szabatosak, mindenki ugyanazt érti rajtuk. Ha szabatos, tömör, magyar szakkifejezés nincs, akkor a szerző (előadó stb.) kénytelen a mások által is ismert idegen kifejezést használni. Ugyanúgy, ahogyan a nyelvészetnek vannak magyarul csak hosszan magyarázható (esetleg definiálható) idegen eredetű — és fontos hangsúlyoznom már most: idegen írásmódú — *l. szintaxis* és nem „szintakszis”! — szavai, a számítástechnikában is vannak ilyenek (mint minden más tudományban is).

3. Az idegen szavak helyesírásával kapcsolatos aggályokat nem értem, hiszen ezekre jól meghatározott, iskolában tanított szabályok vannak. Miért lenne nehezebb megtanítani — egységesen — a „file-lal” írást a „fájllal” helyett? Az akadémiai helyesírási szabályzat 280. pontja egyébként érzésem szerint egyértelműen rendelkezik erről: „Idegen írásmód szerint írjuk a nem közkeletű, csak bizonyos szakterületen használt tudományos műszavakat.” Attól, hogy a számítástechnikát egyre többen használják, nem lesz „nem-szakterület”.

A vitaindító felveti, hogy a számítástechnika használata „a középiskolai diákok helyesírását, sőt beszédképességét is kedvezőtlenül befolyásolja”, sőt „az angol nyelv oktatását is megzavarja.” Cikkek tömege tanúsítja mind a napi, mind a pedagógiai szakajtóban —, hogy mind az általános iskolások, mind a közép- és főiskolások nyelvezete egyre romlik — de már 6—8 éve. Ezt a régen kezdődött folyamatot — melyet a pedagógusok nagy része a tévének és részben az oktatásnak tulajdonít — ne akarjuk most a számítástechnika „nyakába varrni”.

Nem tudok egyetérteni azzal sem, hogy „az egyes szakemberek egymástól eltérően értelmeznek bizonyos szakkifejezéseket”. A számítástechnika — alapjaiban kapcsolódva a matematikához — nagyon szigorúan definiált felépítésű. Az angol eredetű szakkifejezések a világon mindenütt ugyanazt jelentik, éppen ez adja a számítástechnika egységességét. Más kérdés, hogy a magyar átvételben már — mivel általában egy szóval nem fejezhető ki ugyanaz, mint az angolban — lehetnek értelemzavaró eltérések. (Egyébként olyan, mindenki által használt angol szavak vannak nálunk 15—20 éve használatban, mit a *beat*, *rock* stb.)

4. Nagyon fontosnak tartom már itt leszögezni, hogy nem vagyok a számítástechnika magyarítása ellen. Ketté kell azonban bontanunk a kérést: mely fogalmak (szavak) helyett találhatunk egyértelmű, rövid, a tartalmat kifejező magyar szót (pl. *disc* : lemez, *tape* : mágnesszalag, *direct* : közvetlen stb.), és melyek azok, melyek makacsul ellenállnak (utóbbiak közé tartozik az ismert *software*, *hardware*, vagy a mostanában egyre nagyobb súlyt kapó *privacy*.) Itt és most is támogatásunkról biztosítom a nyelvészeket az első csoporttal kapcsolatban: keressük tovább — nyelvészek, számítástechnikusok és laikusok együtt — az értelmes magyarításokat. Ugyanakkor a számítástechnikusok véleménye (saját közvéleménykutatásom alapján) egyértelműen ellenzi az angol szavak fonetikus átírását, főleg olyan esetekben, amikor ez még szemet-fület bántó

is. Ilyenek a *file-fájl*, *byte-bájt*, *software-szoftver*, *hardware-hardver* átírások. A számítástechnikusok e tekintetben nem fognak áttérni az új formára. Nekem is — mint több felzólalónak — meg kell említenem, hogy a programnyelvek, parancsok formáit ne tekintsük szavaknak, ne akarjuk átírni őket. Ezek olyan kódok, melyek egy karaktersorozatot tartalmaznak, használatuknak pontos szintaktikai szabályai vannak, ezek vezérik a számítógép műveleteit. Az, hogy ezek éppen angol szavak, csak könnyítenek annak, aki tud angolul, a nem tudónak pedig értelmetlen — megtanulandó — betűsorozatot jelentenek. Ugyanúgy, ahogyan a matematikai, fizikai és kémiai képleteket nem magyar szavakkal írjuk le, a számítógépprogramokat ezekkel a kódokkal kell vezérelnünk. Azt, hogy az angolok nem szeretik a „szép angol mondatokat”, talán a COBOL nyelv kiszorulása példázza legjobban: ebben valóban tudni kell angol mondatokat fogalmazni. Nem véletlen, hogy e nyelvet a számítástechnikusok óriási többsége ki nem állhatja).

Magyarország nem lesz képes hardware-rel betérni a világpiacra, ehhez nincsenek meg sem pénzügyi, sem műszaki feltételeink. Éppen a software az a terület, ahol hazánk — ismerten jó szellemi kapacitásunk révén — valamit elérhet, bekapcsolódhat a nemzetközi cserepiacba. Nincs jogunk e folyamatot aláásni azzal, hogy megpróbáljuk a nyelveket (számítógépes nyelvekre gondolok) magyarra átírni, hogy az így megírt programok alkalmazhatatlanok legyenek külföldön.

Talán, hogy jó hírt is mondjak a jövőre vonatkozóan, a jövő számítógépei — az 5. generáció tervei szerint — sokkal emberközpontúbbak, felhasználó-orientáltabbak (angol szóval „user friendly”-k) lesznek. Ezen belül nemcsak az ember—gép kapcsolat lesz közvetlenebb, természetesebb nyelvű, hanem a programozás is ún. öndefiniáló nyelveken fog történni, ahol a programnyelv nem merev és megváltoztathatatlan szabályokból áll, hanem az egész nyelv szintaxisát a felhasználó definiálja viszonylag szabadon, ezáltal a tényleges programírás már történhet természetesebb nyelven — ha úgy tetszik, magyarul is.

5. Nem szabad a számítástechnikát két részre vágni, „gyerekeknek” és „komoly felnőtteknek”. Ez már csak azért sem lehetséges, mert a gyerekek éppen a számítástechnika művelőitől kapják a segítséget, velük találkoznak, beszélgetnek. Emiatt a gyerekek feltétlenül meg fogják ismerni a fogalmakat, azok leírását is. (Mivel a magyar fordítások olyan értelemzavaróak tudnak lenni, hogy szinte minden esetben érdemesebb az eredeti — angol — könyvet elolvasni, még ha ez többletenergiát igényel is.)

6. Szeretném, ha a nyelvészek azon örködnének — vagy legalább konkrét állásfoglalással támogatnák —, hogy a magyar gyártmányú számítógépek tartalmazzanak ékezetes magyar betűket. Ez nem apró feltétel: e nélkül nincs értelme magyarításról beszélni, hiszen nem tudunk kiírni magyar betűket. Természetesen cél lehet, hogy a programok üzenetei (kommunikáció a felhasználóval) magyar legyen, ezeket bármilyen programban utólag át lehet írni. (Kivétel talán a ROM-ban levő operációs rendszer hibáüzenetei.)

7. Külföldön — Németországban, Franciaországban — e problémával máshol is találkoztak. Amennyire tudtak, saját anyanyelvi kifejezéseket alkottak a számítástechnikában (a németek még azt is vállalva, hogy ezek lényegesen hosszabbak az angolénál), azonban sehol sem találkoztunk a nálunk — talán elhamarkodottan végrehajtott — fonetikai átírással. A külföldi — pl. német — szakirodalomban megtartották az angol szavak alakját, írásmódját.

8. Két javaslatom lenne:

I. Vonják vissza — ha lehet, minél hamarabb — a fonetikai átírási módokat. Ezt — azt hiszem — a számítástechnikusok döntő többsége nevében kérem.

II. Adjunk ki egy 3–500 alapszót tartalmazó „Számítástechnikai Értelmező Kisszótár”-t, melynek felépítése a következő lenne:

a) angol kifejezés [magyar kiejtés]: magyarázat, b) magyar szó: magyarázat

E szótár megalkotása nagyon fontos, és — tekintettel a jövő évben már az általános iskolában is bevezetésre kerülő számítástechnikára — égetően sürgős. A szótár megalkotásába be kellene vonni a számítástechnikusokat, a nyelvészek inkább csak a nyelvi tisztaság felett őrködnének. A szótár elkészítéséhez — Vámos Tibor utólagos hozzájárulásával — már most felajánlhatom intézetünk (MTA SZTAKI) számítógépes segítségét. A gépen felvitt — és végleges formára kidolgozott — anyagot mágnesszalagon az Akadémiai Nyomdában úgy tudjuk átküldeni, hogy kézi szedés nélkül, másnap nyomtatható (lenne) a szótár.

Füredi Mihály:

Úgy vélem, sokak számára nem nyilvánvaló (a nyilvános vita előtt közzétett írásos előterjesztésből is ez derül ki), hogy a(z iskolai) számítógépek magyar nyelvhasználatának kérdésében két dolgot élesen meg kell különböztetni (ez a probléma ugyanis legalább két vonatkozásban vethető fel):

1. A számítógép, terminál stb. billentyűzetén található betűjelek vagy a számítógép memóriájában tárolt karakterképek mennyiben felelnek meg a magyar nyelvi ígéknek (pl. megvannak-e az ékezetes magánhangzók).

Ez lehet műszaki, ún. „hardver” kérdés, de a probléma megoldható „szoftveren”, azaz programmal is. Egy-egy ún. „byte”-ban mindenképpen „csak” 256 bitkombináció fér el, s a számítógép számára tökéletesen mindegy, hogy melyik bitkombinációnak milyen (görög, latin, arab, hiragana, rovás- vagy rúnairás, esetleg éppen a magyar) jelkészletből vett karakterképet feleltetünk meg.

A műszaki típusú megoldásra jó példa a NOVOTRADE RT által forgalmazott magyar betűkészlet, amelyet Commodore típusú számítógépekbe építenek be (2 db EPROMba égetve, az ékezetes betűket az ún. grafikus karakterek helyére teszik be). Ily módon a televíziós monitor képernyőjén, valamint a sornyomtatón már a „magyar” ékezetes betűk is megjeleníthetők. A programon belüli megoldásra az Ötlet 1984 januárjában megjelent számítástechnikai mellékletében találunk egy példát, ezt Bakó András és ifj. Bakó András készítette. Természetesen ugyanezek a megoldások érvényesek — mutatis mutandis — bármilyen más típusú számítógép esetében is.

2. A probléma úgy is fölvethető, hogy a számítógépek ún. szimbolikus programozási nyelve miért nem magyar alapokon nyugszik, ellentétben az angol bázisú BASIC, ALGOL és FORTRAN programnyelvek változataival, s a LISP, PROLOG, SIMULA, SNOBOL stb. programnyelvekkel.

Ha az első szempontra, a számítógépeken (mégpedig az idehaza gyártott iskolaszámítógépeken, személyi számítógépeken) megjeleníthető magyar karakterekre vonatkoztatjuk a kérdést, az mindenképpen jogos. Lényeges fogyatéknak tartom, sőt — az elsődlegesen hazai felhasználást tekintve (miután e gépek külföldön nem versenyképesek sem árukat, sem teljesítményüket nézve) — szégyennek, hogy a Művelődési Minisztérium által a középiskolák számára jóváhagyott iskolaszámítógépek első sorozata nem tudta megjeleníteni a magyar betűkészlet összes elemét.

Egy-egy számítógép (ma már számítógéppel segített) tervezési fázisában, sőt a gyártás folyamatának egy meghatározott (kezdeti) szakaszában ezt a problémát könnyűszerrel meg lehet oldani pl. úgy, hogy néhány billentyűvel többet építenek be az angol nyelvterületeken szokásosnál (a le nem foglalt bitkombinációk száma ezt bőven megengedi). Utólagosan ezt a műszaki átalakítást már lehetetlen végrehajtani, hiszen hét karakternyi bővítésről lenne szó. (Csak ellenpéldaként hoznám föl az ABC-80 iskolaszámítógépet, amelyen megtalálhatók a svéd nyelvre jellemző speciális karakterek billentyűi, s a gép a képernyőn meg is jeleníti ezeket.)

Az a tény, hogy a magyar i s k o l a számítógép (HT 1080 Z) első sorozata nem tudta megjeleníteni a magyar betűkészlet magánhangzót jelölő összes elemét, nyilván annak tudható be, hogy a gép alapját az 1977-ben piacra került TRS-80, s az ebből csak minimális változtatással kifejlesztett VIDEOGENIE-1 képezte, s ezek terveinek műszaki módosításába a magyar gyártó cég vagy nem mert, vagy nem tudott belefogni.

Az igényesebb kissetítőgépek és személyi számítógépek — mint említettük — rendelkeznek a szoftveres karakterképzés lehetőségével. Ily módon a ZX Spectrum vagy a COMMODORE 64 típusú gépeken akár cirill betűkkel is írhatunk.

A BASIC programnyelv egyik kiterjesztésében, a Simon's BASIC-ben külön utasítások vannak a karakterképzés, új karakterek definiálásának elősegítésére (MEM, DESIGN, @).

Nem lenne haszontalan a magyar ékezetes betűkre vonatkozó kis programokat különböző típusú számítógépekre kidolgozni (s ezeket akár szabványosítani), terjeszteni.

A nagy számítógépeken ez a probléma másként jelenik meg, pl. karakterhelyettesítéssel. Hazánkban ma már csaknem minden számítóközpontban kialakítottak valamilyen gyakorlatot a magyar ékezetes magánhangzók (vagy azok egy részének) legalább sornyomatón való megjelenítésére. A nagy számítógépgyártók bármikor hajlandók saját gépeikhez, sornyomatójukhoz a főhasználó igényeinek megfelelő nyomtató láncokat gyártani. Igaz, a magyar ékezetes magánhangzók megjelenítésének szabványosítása még nem történt meg, bár voltak ezirányú javaslatok. (A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága 1981. május 12-én egész napos ülést tartott a magyarországi magyar és egyéb nyelvű latinbetűs szövegek számítógépes ábrázolásának egyszerűsítési feladatairól. Lásd Sipka László: A teljes magyar karakterkészlet szükségességéről. Nyr. 106 [1982.] 37—9.)

Vizsgáljuk meg a másik fölvethető szempontot, hogy a számítógépek „belső” nyelvei (pontosabban az ún. s z i m b o l i k u s p r o g r a m o z á s i nyelvek) miért nem magyar alapúak.

A számítástechnika története úgy alakult, ahogy alakult: közismert az ötvenes évek elején kialakult szovjet álláspont a kibernetikával kapcsolatban. Így elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban folytak az emberi gondolkodáshoz közelebb álló szimbolikus programnyelvek kifejlesztésére irányuló kutatások. Így keletkezett az ALGOL 60, a FORTRAN első változatai, a COBOL, s később a többiek. A jelenleg igen népszerű BASIC programozási nyelvet is már 1964-ben közzétették. Nemrég történt szabványosítása miatt szinte minden kissetítőgép (főleg ezek használják ui. ezt az igen egyszerű, könnyen elsajátítható programozási nyelvet) saját dialektusában „beszéli” a BASIC nyelvet, így a különböző típusú gépekre készült programok változtatás nélkül nem „hordozhatók”.

Egy-egy programnyelv kifejlesztése, ún. definiálása nem kis munkát jelent egy egész kutatócsoportnak vagy a matematikus társadalomnak (lásd: ALGOL 68). Csak elvétve találkozunk olyan esetekkel, amikor egy-két személy fejleszt ki egy programnyelvet, végső kialakítása, kicsiszolása, a megfelelő ún. fordítóprogram elkészítése azonban mindig kollektív munka eredménye. (Ilyen pl. a PASCAL programozási nyelv.)

A számítástechnikában különböző okok miatt lemaradt országok nem engedhetik meg maguknak, hogy külön programnyelveket fejlesszenek ki saját nyelvük szavainak felhasználásával. (Az angol nyelv szavainak rövidegére, s használatából adódó ilyen irányú gazdaságosságára most nem térnék ki, bár ez sem lényegtelen szempont.) A kisebb országok nem rendelkeznek az ilyen munkához szükséges megfelelő számú és képzettségű szakembergárdával, a nagyobb lélekszámú országok pedig átveszik a külföldön már jól bevált programnyelveket. Gondoljuk meg: nincs sem olasz, sem spanyol, sem német, sem kínai nyelvű szavakra épülő programnyelv (ez persze nem jelenti azt, hogy elvben

nem lehetnének). A viszonylag kevés számú programozási nyelv használata egy hallatlan előnnyel jár: a máshol (pl. külföldön) kifejlesztett programtermékek változtatás nélkül (vagy kisebb módosítások árán) bárhol a világon felhasználhatók.

A számítástechnikusok már régen feltalálták saját eszperantójukat: sok matematikai feladat számítástechnikai megoldását a szaklapok ALGOL publikációs nyelven közlik, amely az ALGOL 60 programozási nyelvnek egyértelmű megfeleléseken alapuló kiterjesztett változata. Ezt minden ország számítástechnikusa megérti, még akkor is, ha nem ismeri az adott szaklap megjelenési nyelvét.

Sokan — de szinte kizárólag a laikusok — berzenkednek az angol nyelv ellen a számítástechnikai gyakorlatban; ez az álláspont a számítástechnikai szakemberektől meglehetősen távol áll. E berzenkedésnek egyik lehetséges oka, hogy azt hiszik: mivel a programozási nyelvek bizonyos szavai az angol természetes nyelvben megtalálhatók (esetleg ilyen szavak rövidítései), a számítógépek az angol nyelvet „értik”. Valójában nem ez a helyzet.

Minden magas szintű szimbolikus programozási nyelvnek saját belügye, hogyan határozza meg (idegen szóval: definiálja) saját ún. kulcsszavait. Minden egyes programozási nyelv esetében az angolra mint természetes nyelvre ráépülő, de a természetes nyelvekkel ellentétben szigorú szabályok szerint fölépített mesterséges jelrendszerről van szó. Ugyanaz a (látszólag) angol nyelvű szó, pl. a *save* mást jelent a BASIC programozási nyelvben, s mást az IBM VM/SP szövegszerkesztőjének alparancsaként. Mindig az adott programnyelv definíciója határozza meg, hogy ez vagy az a pusztán csak mnemotechnikai célokat szolgáló kifejezés milyen más szavak, kifejezések környezetében jelenhet meg, s mit jelent az ember, s mit a gép számára. Ezeket a szavakat vagy kulcsszavakat tehát nem természetes nyelvi szavakként, hanem olyan szimbólumokként kell kezelnünk, amelyek a számítógépnek egy meghatározott tevékenységsorozatát jelölik. Hallatlan előnyük abban áll, hogy az embereket megkímélik attól a kényelmetlenségtől és óriási munkától, hogy a gép számára bitekben, vagy jobbik esetben tizenhatos számrendszerbeli kódokkal adja meg ugyanazt a tevékenységsorozatot. Az már a számítógép ún. fordítóprogramjának feladata, hogy a szimbolikus programnyelven kapott utasítássorozatot a maga számára értelmezze, lefordítsa. Ha ezeket a mnemotechnikai célokat szolgáló kulcsszavakat valódi státusuknak megfelelően szimbólumokként fogjuk föl, az egész probléma megszűnik; sőt úgy is mondhatnánk, hogy kifejezetten hasznos, hogy ezek a szimbólumok kevésbé „érthetők” a magyar fül számára: ez is csak aláhúzza, kiemeli szimbólum jellegüket.

A számítógépek egy meghatározott nagyságrend fölött ma már lehetővé teszik azt is, hogy a felhasználók saját tetszésük, ízlésük szerint átformálják a kulcsszavakat. Ehhez a felhasználó definiál a gép számára egy szinonimajegyzéket, amelyben közli, hogy mely programnyelvi kulcsszónak milyen őáltala megadott (akár magyar nyelvű) más kulcsszót kíván megfeleltetni, s ezen új kulcsszónak milyen rövidítéseit óhajtja megengedni. A meglévő kulcsszavak helyettesítésére ki lehet alakítani akár olyan átkódolást is, amely makrancos gyerek módjára mindig az ellenkezőjét csinálja annak, mint amit a szó magyar jelentése alapján elvárnánk tőle. Így valósul meg csak igazán anyelvi jel önkényessége, mint minden szimbólumnál, a jelölt és a jelölő önkényesen megállapított kapcsolata. A számítógép „tudomásul veszi” a megadott szinonimajegyzéket és a megengedett rövidítéseket, a továbbiakban már kizárólag a felhasználó pillanatnyi hangulatától függ, hogy ezt a gép által nyújtott szolgáltatást mennyire használja ki. Természetesen mindez azzal is jár, hogy a számítógépnek többletfeladatot adunk, hiszen neki előbb a szinonimajegyzék alapján értelmeznie kell a beadott parancsokat, amelyeket

aztán a fordítóprogram tovább értelmez bitekben. Mindez meghosszabbítja a futási időt. (Ilyen lehetőségek vannak pl. a MTA SZTAKI IBM 3031 gépének ún. CMS parancsainál, bár nem hiszem, hogy sokan élnek a számítógép magyarul beszéltetésének ezzel a módjával.)

Nem lényegtelen kérdés, hogy mekkora mennyiségű angol mnemotechnikai szimbólum megjegyzése szükséges egy-egy programozási nyelv esetében. Ha a PASCAL nyelvet tekintjük, mintegy 75 ilyen szóznak a memorizálására, s z i m b o l i k u s jelentésének megtanulására van szükség, ezeknek programnyelvi értelemben vett szintaktikai és szemantikai használatát kell rögzíteni. A népszerű BASIC programozási nyelvénél sem haladja meg az utasítások, függvények száma a negyvenet. (Mind a PASCAL, mind a BASIC esetében a megadott számba beleértjük a közismert szögfüggvényeket is, mint a sinus, cosinus, arcus sinus, arcus cosinus stb.)

Hiába tud valaki angolul, attól még nem fogja sokkal gyorsabban megtanulni a programnyelvi szimbólumok használatának szintaktikáját és szemantikáját. Ez megfordítva is igaz: bárki megtanulhatja az angol nyelvi alapszavakat szimbólumként használó programnyelveket anélkül, hogy tudna angolul.

A Szovjetunióban (gondoljunk csak az ESZR program nagygépeire), tudomásom szerint senki nem foglalkozik azzal, hogy az oroszra alapozza a számítástechnikát. Sőt azzal sem foglalkoznak, mennyire rontja az angol számítástechnikai szaknyelv az orosz szaknyelvet. Példaként bemutatnék néhány címszót az 1981-ben Moszkvában megjelent „A számítástechnikai rendszerek és hálózatok angol—orosz értelmező szótára” című orosz nyelvű kiadványból, amely alapvető forrásként 11 angol s csupán egy orosz kiadású publikációt (szabványt) jelöl meg. E szótárban pl. a következőket találtam:

<i>automatic restart</i>	автоматический рестарт
<i>buffer pool</i>	буферный пул
<i>byte structure</i>	байтовая структура
<i>multiplexer</i>	мультиплексор
<i>cache memory</i>	память кэш
<i>compiling</i>	компиляция
<i>interface</i>	интерфейс
<i>logical file</i>	логический файл

Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne foglalkozzunk a számítástechnikai kifejezések magyarosításával, bár félő, hogy a névmagyarosítók ugyanúgy fognak járni, mint a *spray*, vagy a *hot dog* esetében: a nyelvszokás már rég eldöntötte a problémát, a beavatkozás elkésett.

A vitára bocsátott írásos anyag is tartalmazta, s a szóbeli előterjesztésben is elhangzott, hogy a számítástechnika nem magyar és nem is magyaros nyelvének immár iskolai elterjedése veszélyezteti a tanulók helyesírási képességeit, hátráltatja őket az idegen nyelv(ek) tanulásában is.

Magam nem hallottam eddig egyetlen hazai felmérésről sem, amely az iskolai számítógépeken hiányzó ékezetes magánhangzók hiányát, az angol nyelv vagy a számítástechnikai szakkifejezések, esetleg a BASIC programnyelv hatását összefüggésbe hozta volna a tanulók helyesírási képességének változásával, még inkább annak romlásával. Jó lenne, ha egy statisztikailag megbízható módszerekkel végzett reprezentatív felmérés eredményeit az Anyanyelvi Bizottság nyilvánosságra hozná. Ugyancsak nem hallottam arról, hogy hasonló felméréseket végeztek volna hazánkban az idegennyelv-oktatással kapcsolatban. Statisztikailag megbízható tudományos háttéranyag hiányában ugyanis nem tudom elfogadni az írásbeli előterjesztésben erről mondottakat.

Ilyen nagy horderejű kérdésben, mint az anyanyelvi és idegennyelv-oktatás kapcsolata a számítástechnikával, nem lenne szabad egyes nem szakértő emberek véleményének túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítani. Talán lesz olyan intézmény, amely erről a témáról hajlandó lenne valóban tudományos igényű felmérést végezni a köz érdekében. Úgy vélem, hogy az iskolai számítógépek bizonyos kezdeti fogyatékoságai miatt nem szabadna a számítástechnikáról és iskolai hatásáról ennyire sötét képet festeni; ezzel a módszerrel csak azt érhetjük el, hogy lassítjuk, vagy éppen hátráltatjuk a számítástechnikának hazánkban épp mostanában örvendetesen meginduló tömeges elterjedését.

Molnár Péter:

Két, egymással ellentétes vélemény közül az egyik szerint a számítástechnika nyelvezetében meg kell tartani az eredeti angol nyelvű terminológiákat, eredeti helyesírással, és ezt kell tanítani az iskolákban is. A másik szerint mindent, amit lehetséges, magyarítani kell. Amit pedig nem lehet magyar szavakkal helyettesíteni, annak leírását a magyar fonetikus kiejtés szerint javasolja.

A számítástechnikai szakemberek többsége a magyarítás szándékával egyetért. Sokan a magyar helyesírás szerinti írásmódokat is elfogadják. Tudomásul kell vennünk, hogy ezek a formák egymás mellett léteznek. Szűk szakmai körökben valószínűleg továbbra is az egyértelmű angol terminológiát és helyesírást fogják alkalmazni. De egy népszerűsítő cikkben — amennyire lehet — kerülni kell az idegen kifejezéseket.

Nagyon fontos, hogy nyelvészek és számítástechnikusok közösen ajánlásokat dolgozzanak ki a számítástechnikai fogalmak megjelölésére, azonban ezek alternatívan magyar és angol kifejezések egyaránt lehessenek. Nem szabad semmilyen fórumon (szabványban, törvényben stb.) kötelezően előírni, legfeljebb ajánlani valamelyik terminológia használatát. Ezzel lehetőséget adunk arra, hogy az állandó terminológiák letisztuljanak, és eredetüktől, helyesírásuktól függetlenül a magyar nyelv részeivé váljanak.

A fenti gondolatokat egyeztettem Havass Miklóssal a SZÁMALK igazgatójával, aki egyetért velük. Az ő nevében is felajánlom a SZÁMALK közreműködését az Éltető László által felvetett és Páris György által támogatni szándékozott, alapvető számítástechnikai terminológiák összeállításában és kiadásában.

Páris György:

Több mint egy éve az összes magyar középiskolában I, és az iskolák egy részében 2–5 ún. iskolaszámítógép működik. A számítógép bevonult a magyar közoktatásba, és váratlanul nagy sikert aratott. Sokan a program kidolgozásakor kételkedtek abban, hogy a magyar oktatási rendszer be tudja fogadni a számítógépeket, s kételkedtek abban is, hogy e fontos program megvalósításához meg lehet nyerni a diákokat és pedagógusokat. Az 1983–84-i tanév tapasztalatai viszont azt bizonyítják, hogy hallatlan nagy az érdeklődés a számítástechnika iránt mind a gyerekek, mind a pedagógusok részéről. A tanév során előzetes becslések szerint a középiskolásoknak kb. 15–20%-a ismerkedett meg a számítástechnika alapjaival, és ezeknek a gyerekeknek mintegy a fele megtanult BASIC nyelven programozni is. A tanárok széles köre vállalta az újabb feladatot, részt vettek a különféle tanfolyamokon, továbbképzéseken, tanulmányozták a szakirodalmat, és rövid idő alatt elsajátították a legfontosabb alapfogalmakat; az ország iskoláiban számos szakkör alakult.

Igen kedvezően fogadta a társadalom is a számítástechnika oktatásának megkezdését a középiskolákban, és sok formában támogatja. Igen jó társakra talált az oktatás

a KISZ-ben, a MTESZ-ben és tagegyesületeiben, így pl. a Neumann János Számítógéptudományi Társaságban, a Bolyai János Matematikai Társulatban, az Eötvös Loránd Fizikai Társulatban, a TIT-ben. A sajtó rendszeresen foglalkozott a számítástechnikai oktatás helyzetével, problémáival, biztosítva a program végrehajtásához szükséges széles körű nyilvánosságot. Megkezdődött a számítástechnikai oktatási programcsomagok kidolgozása, és a programok pályázatok útján való fejlesztése a pedagógusok széles körét mozgatta meg. Megjelentek a számítástechnika oktatását szolgáló első szakkönyvek, segédkönyvek is.

A számítástechnikának ez az igen gyors elterjedése a közoktatásban ugyanakkor sok megoldandó kérdést is felvetett: milyen legyen a számítástechnikai oktatás végleges formája, hogyan épüljön be a számítástechnika a közoktatásba, a tanárképzésbe, a továbbképzésbe, melyek a számítástechnikai oktatás legjobb módszerei. E kérdések vizsgálatára elemző, értékelő, javaslattevő munka indult meg.

E munka során — nem véletlenül — a figyelem középpontjába került a számítástechnika-oktatás nyelve. Közismert, hogy a számítástechnika angol szavakat használ, mondhatnánk azt, hogy a számítástechnikának angol a nemzetközi nyelve. A magyar iskolákban ugyanakkor az oktatás nyelve a magyar. Joggal merült fel a kérdés, hogy a számítástechnika nyelvét magyarra kell-e fordítani, megengedhető-e, hogy az angol nyelvű kifejezéseket, utasításokat stb. használjuk az iskolákban; felmerült az a probléma, hogy az egyes angol szavakat a mai helyesírási előírásokkal ellentétben eredeti formájukban, vagy az előírások szerint fonetikus átírásban használjuk, illetve milyen mértékben szükséges az angol kifejezések magyar megfelelőjének kialakítása. Gondot okoz, hogy a számítógépek első sorozata az előbbi helyzetből kiindulva nem rendelkezett még magyar ékezetekkel, hasonlóan az írógépekhez, melyeken sokáig nem voltak magyar ékezetek. A pedagógusok tapasztalatai arra hívták fel a figyelmet, hogy a gyerekek az egyes angol szavakat a magyar nyelvtan szabályai szerint ragozzák, és így a magyar nyelvtannal és helyesírással teljesen ellentétes formák alakulnak ki.

Áttekintve a jelentkező problémákat, világossá vált, hogy a számítástechnika oktatása nem nélkülözheti a nyelvészek segítségét sem, hiszen arról van szó, hogy a fel-növekvő nemzedék anyanyelve elszegényül-e, illetve a magyar nyelvi szabályokkal ellentétes nyelvtani kifejezéseket használ-e, vagy pedig sikerül tovább gazdagítani nyelvünk szókincsét, fogalomrendszerét. Az iskolaszámítógép-program irányítói úgy vélik, hogy kizárólag ez utóbbi út a járható, ehhez azonban szükséges a nyelvészek támogatása, és olyan módszerek kialakítása, amelyek lehetővé teszik az előbbieken felsorolt problémák, ellentmondások megoldását, feloldását.

A magunk részéről alapvető fontosságúnak tartjuk, hogy a számítógépek újabb és újabb generációi egyre alkalmasabbak legyenek a magyar helyesírás szabályainak megjelenítésére, rendelkezzenek ékezetes betűkkel. Itt azonban technikai okoknál fogva meg kell különböztetnünk a képernyőn megjelenő betűkészletet a billentyűzeten találhatótól. A billentyűzeten levő betűkészlet növelése ugyanis elsősorban technikai probléma, melynek anyagi kihatásai is vannak. Ezért úgy döntöttünk, hogy első lépésként biztosítani kell a képernyőn a magyar betűkészlet teljes választékának megjelenítését, míg a billentyűzeten különféle technikai megoldásokkal kell azt lehetővé tenni.

Súlyosabb probléma a számítástechnikai szakkifejezések magyarítása. Véleményünk szerint nem volna helyes a számítástechnikai szakkifejezések teljes körének magyarítása, mert ezzel a későbbi számítástechnikai alkalmazás elé emelnénk gátat, hiszen a számítógépek a világban továbbra is angol nyelvű fogalomrendszerrel fognak működni. Nézetünk szerint ezért szét kell választani a számítógépi nyelvek fogalomrendszerét a szövegek magyar nyelvű megjelenítésétől. Helyesebbnek tartanánk azt, ha a diákok a számítástechnikai programok írásakor sajátítanák el ezeknek az angol szavaknak mind

a kiejtését, mind a helyesírását. A diákok a programnyelvekben szereplő angol kifejezéseket a magyar beszéd során ne ragozzák, hanem ilyen esetekben az angol szavak megfelelő magyar változatát használják. Kulcskérdés ezért az, hogy mielőbb elkészüljön egy olyan szókészlet- vagy kifejezésgyűjtemény, amely az egyes angol szakkifejezések megfelelő magyar nyelvű változatát tartalmazza, hogy a beszéd során a magyar nyelvű kifejezéseket használják. El kell érni, hogy a sajtó, a tömegkommunikáció a magyar kifejezéseket használja.

Az előbbieken javasolt megoldás megvalósításában kiemelkedő szerep hárul a pedagógusokra. Nekik kell ügyelni arra, hogy a diákok a számítástechnikával összefüggésben is magyarul beszéljenek, de ugyanakkor a programozás során a helyes kifejezéseket, utasításokat használják. A nemzetközi tapasztalatok is ezt a megoldást sugallják; mind Franciaországban, mind az NSZK-ban, mind a Szovjetunióban ezt az utat járják. Az itt vázolt elképzelés megvalósításához azonban szükséges a nyelvészek támogatása, segítsége. Szeretnénk, ha a program megvalósításában a nyelvészek hozzájárulnának ennek az igen fontos nyelvészeti és pedagógiai problémának a megoldásához, és így segítenék mind a számítástechnikai oktatás programját, mind a magyar nyelv szépségének megőrzését.

Pethő Gábor Pál:

Többen úgy vélekednek, hogy „a helyzet vészes”, „a veszély a küszöbön áll”, mert a főleg angol szavakból álló „számítástechnikai zsargon” a gyerekek amúgy is gyenge nyelvi kifejezőképességét és helyesírástudását, sőt egyesek szerint még az angol nyelv tanulását is zavarja.

Én a magam laikus és dilettáns voltában úgy vélekedem, hogy a helyzet egyáltalában nem vészes, és igaza volt annak a felszólalónak, aki úgy vélekedett, hogy a gyerekek hiányos kifejezőképessége, nyelvi primitívsége nem a számítástechnika következménye, hiszen már annak benyomulását megelőzően is jelezték a pedagógusok.

Kétféle számítástechnikai nyelvet létrehozni, vagyis egy megmagyarítottat az iskolásgyerekek és egy „eredetit” a profik számára talán kívánatosnak tűnhet, de lehetetlen, mert e két csoport között a kapcsolat bensőséges és intenzív, és ezért az angol szavakkal megtűzdelt szaknyelv a profik köréből óhatatlanul átszivárogná a gyerekek közé, viszont a hivatásos szakemberek számára valóságos skizofréniás állapotot jelentene, hogy „magunk közt — így; velük, nekik — úgy”.

Nem indulhatunk ki abból, hogy ezek a nemzetközi számítástechnikai kifejezések „egyszer majd eltűnnek nyelvünkéből”, és hogy feladatunk ezt segíteni. Azt hiszem, azoknak van igazuk, akik úgy vélik, hogy a számítástechnikában — legalábbis az iskolákban — használatos, a szakértők szerint talán csak 50, de legföljebb ötszáz szót ne tekintsünk idegen nyelvű szavaknak, hanem jeleknek, kódoknak, és a gyerekeknek ezt meg kell és meg is lehet tanulniuk. A szakma pedig amúgy is ezt a szakzsargont fogja használni, ezen senki és semmi nem tud változtatni: ők ezt olvassák a szakirodalomban, ilyen nyelvű programokat alkalmaznak, sőt, nemzetközi együttműködésben ilyen nyelveken készítenek programokat. A maximum az lehet — bár ez nem anyanyelvi, hanem számítástechnikai feladat —, hogy a számítástechnikában használatos — hadd mondok most már így — kódok pontos, egyértelmű magyarázatát, értelmezését megalkossuk.

Szende Aladár:

A számítógép iskolai térhódításának láttán némelyekben felmerül az az aggály, hogy a tanulók gondolkodásmódja a technikai készség fejlődésével „eltechnizálódik”.

Ennek a vélekedésnek nincsen kellő alapja. A technikai kultúra fejlesztése az iskolai tantervi feladatai közé tartozik. „A technika tanításának célja — mondja a gimnáziumi tanterv —, hogy a tanulókat korunk technikai kultúrája iránt érdeklődő, . . . abban megfelelőképpen tájékozódni képes emberekké nevelje.” Feladatai közé pedig a jó munkaszervezés, az önálló tervezés, a munkafegyelem, sőt az esztétikai érzék stb. fejlesztését iktatja. Mint tantárgy nem követel magának kizárólagos önelvűséget, hanem más tantárgyakkal rendszeres kapcsolatok fenntartását vállalja: „a többi tantárgyban szerzett ismereteket a maga sajátos módján egybekapcsolja, szintetizálja”. Szembeszáll a jelenégcentrikus szemlélettel a funkcionális és gazdaságossági szemlélet javára.

Ma már meglepőnek tarthatjuk, hogy a számítógép az 1978-ban bevezetett tantervben meg sincs említve, ma pedig nemcsak a középiskolában, hanem már az általános iskolában is a tanulók élénk érdeklődésének tárgya. Pusztán kezelése sem mechanikus tevékenység, a programok lefuttatása pedig a feladatmegoldóképesség próbája, tehát igen aktív gondolkodási folyamatok irányítója, végeztetője. Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy önálló programok alkotása milyen tájékozottságot kíván egy-egy ismeretkörben, akkor nyilvánvaló a számítógéppel való munka pedagógiai jelentősége.

Ennek a sokoldalú tevékenységnek természetesen nyelvhasználati velejárói is vannak, s ez a körülmény magával hozza azokat a gondokat, amelyekre mind a bevezető referátum, mind az eszmecsere rámutat. Hogy a tanulók milyen intim kapcsolatba kerülnek a számítógéppel, azt éppen a zsargonszerű jelenségek bizonyítják: a technikai folyamatoknak szinte becéző említése a megfelelő alakú formulák, képzések eredeti leleményeivel egy hobbinyelv elevenségét mutatja.

Tudjuk, hogy a számítógépi technika nemzetközi nyelve az angol (így a Szovjetunióban is). Ennek státusát nyelvészeti szempontból többféleképpen lehet értékelni, kétségtelen azonban, hogy nemcsak beszélt nyelvi, hanem helyesírási problémákat is vet fel. Tekintetbe veendő az a körülmény, hogy a szakkifejezések egy része görög-latin eredetre nyúlik vissza. Ha arra gondolunk, hogy a latinitás — ma ugyan már meglehetősen rejtett módon — nemzeti műveltségünk nagy múltra visszatekintő, szerves része, megfontolandó a magyarban bizonyos szabályszerűséggel érvényesülő „visszahonosítás” esélye is. Ilyen módon csökkenne vagy — szabványosítás révén meg is szűnhetne — a nyelvünktől kirívóan idegen hang- és írásalakú szavak és kifejezések tömeges jelenléte vagy éppen szaporodása.

Török Turul:

Nem a felnőttek — gyerekek nyelvét kellene szétválasztani, inkább a használó, passzív tömegek — kialakító szakemberek (pár ezer fő) megkülönböztetés látszik indokoltnak. Aránylag kis fáradtsággal megoldható, hogy az előbbiek kevés tanulás árán használhassák a számítógépet, és lényegében saját nyelvükön beszéljenek vele, róla. A szakemberek nyelvét nehezebb gondolni, ez sokkal munkaigényesebb, drágább, sőt veszélyesebb is!

A magyar billentyűzet, illetve karakterkészlet feszegetése álprobléma. Ez pénz kérdése, és az írógépek huzavonáját ismerve kevés figyelmet ér meg. A táviratok helyesírása teljesen rendben van?

Létezik a LOGO nyelvnek több magyar változata: magyar szavak (RAJZOLJ, FORDULJ, LEGYEN, ÍRD stb.) segítségével parancsolgathatunk. Ez elsősorban gyerekeknek való lehetőség, de a modern nyelvek fő vonzereje éppen az, hogy sok dolgot éppen a felhasználó írhat elő, és ezt t e h e t n é akár magyarul is. Természetesen ugyancsak pénz (és idő) kérdése.

Szubjektív véleményem, hogy az idézett ellenpéldamondat (A /O/C-80 multi-processzoros . . .) elsősorban hosszú, másodsorban hibás szerkezetű, és csak végül tűnnek fel az idegen szavak! Sokkal fontosabbnak tartom a szerkesztők, kiadók felelősségét a magyar nyelvvel kapcsolatban, mint néhány idegen(szerű) kifejezés kerékbetörését.

Valóban célszerűnek látszik több „szótár” megjelentetése. A használó tömegeknek kb. 30–70 elemű lista a következő minta szerint:

RUN <ran> = futás, fuss, indulj, rajta

~ (Rajta, Uccu Neki!)

– Hatására a gép elkezd végrehajtani azt a programot, ami éppen a memóriájában (tárolóban) van.

A programozó gyerekeknek vagy felnőtteknek szánt hasonló lista összeállítása sokkal nehezebb, de valószínű, hogy nyelvészek nélkül felesleges belekezdeni. Ennek illusztrálására l. az Ötlet 1984. V. 24-i számában található „Szótár” mellékletet (a 27. és a 31. oldalakon). Egyetlen mutatóvány:

Bit — binér digit. A bit . . .

Szerintem: bináris számjegy

kettes számrendszerbeli számjegy

információ egysége

elemi információ . . .

Ismét szubjektív véleményem szerint ezt a munkát elsősorban olyan személyek végezhetnék, akik szakemberek, és magyar tudásuk is meggyőző. Ismerőseim közül gondolok a Bizottságban jelenlévőkön kívül például Esterházy Péter matematikus-íróra, aki 2–3 évig programozóként is dolgozott, illetve Ungvári Rudolf íróra, aki igen magas szinten foglalkozott informatikával.

Egy magyarázó konstrukciótípus Németh László esszéiben

1. A szövegszerkezeti vizsgálatokban *konstrukciótípus*-on két tartalmi-logikai viszonyfajta hierarchikus kapcsolatát értjük. Az ilyen alakulatban a két viszonyfajta nem véletlenül kerül egymás mellé: egy gondolat (vagy gondolatrész) széttagolódásában eleve együtt keletkeznek, egy bizonyos tartalmi-logikai konstellációnak kettejük meghatározott viszonya ad nyelvi formát. Az alábbi (különböző) konstrukciótípusokban más és más a gondolat szerkezete (a számok a konstrukció tagjait, a csillag és a nyíl az [ellentétes, illetőleg magyarázó] viszonyfajtaikat jelölik; a zárójel a tagok komprimáltságát, fontossági hierarchiáját szemlélteti):

1. [(1 → 2) * (3 → 4)]: „1Mindenki kétségbe vonja a mestersége értelmét egyszerű életében. 2Azt hiszem, aki ír, állandóan kétségbe vonja. 3De persze ír tovább, mert mit tehetne mást, azért ír, amiért a szél fúj. 4Hiszen nem célból ír az ember, hanem okból” (Nemes Nagy Ágnes: 64 hatyú. 166).

2. [(1 → 2) * 3]: „1Lehetőleg úgy vitázzunk, hogy eszméink koccanjanak össze. 2Mert abból tán szikra pattan. De ha érzékenységeink horzsolódnak egymáshoz, abból csak keserű égésszag marad” (Somlyó György: Szerelőszőnyeg. 308).

3. [1 → (2 * 3)]: „1Az emberek félszegen mutatkoznak be. 2Aki hallgat, az könnyen szürkévé válik. 3Aki meg sokat beszél magáról, az inkább taszít, mint vonz” (Illés Endre: Árnyékrajzok. 19).

1.1. A két *viszonyfajta*ból az egyik a konstrukciót uraló főkapcsolás, a másik pedig az egyedítő alkapsolás szerepét tölti be. A konstrukció ezek szerint *magyarázóvá* a magyarázó főkapcsolástól, *konstrukciótípus*sá az alkapsolás viszonyfajtajától lesz; vagyis másféle magyarázó konstrukciótípus az, amelyikben az alkapsolás választó (4. példa), mint az, amelyikben egyszerű kapcsolatos (5. példa):

4. [1 → (2 ∨ 2)]: „1Tanár ne lépjen morózus kedvvel tanterembe. 2A pedagógia vagy lélekfrissítő, tehát vidám tudomány, vagy csütörtököt mond” (Illyés Gyula: Beatrice apródjai. Szépirodalmi, 1979. 125).

5. <1 → [(2 - 4) - 5]: „1Apám különben egyike életem nagyon fájdalmas kérdéseinek, nehéz beszélnem róla. 2Még majdnem gyerek voltam, mikor oly hirtelen s olyan fiatalon meghalt, s addig sem éltem együtt vele. 3Sokkal kevésbé ismertem, mint szerettem volna; akkor kezdettem volna igazán megismerni. 4Nem sokkal a halála után több versemben írtam erről; s aztán még sokkal később is. 5De fájdalmas azért is, mert úgy érzem, hogy mint sokan mások, ő sem foglalta el mindeddig azt a helyet a magyar költészet köztudatában, amit megérdemelne.” (Somlyó György: Szerelőszőnyeg. 496)

1.2. A magyarázó főkapcsolás és az ellentétes alkapsolás-alkotta konstrukciótípust általánosan jellemzi egy logikai és egy nyelvi sajátosság:

A magyarázó főkapcsolás gyakran az *á l t a l á n o s – e g y e s* (3. példa), illetőleg az *e g é s z – r é s z* viszonyát is magába foglalja:

6. <1 - [2 → (3 * 3)]: „1Ha a tehetségeket voltaire-iekre és rousseau-iakra oszthatjuk, ... akkor Tolsztoj kétségkívül a rousseau-i tehetségekhez állt közelebb.

2A különbség természetesen órási. 3Rousseau üldöztetési zaklatottságában is van valami édes, Watteau-i érzékiség, Tolsztoj gyöngédségében is titán...” (Németh László: Megmentett gondolatok. Tolsztoj inasaként. 40)

Nyelvileg általánosan jellemzi a konstrukciótípust az előtagban gyakori *t a g a dás* (negatíváció és negáció egyaránt), illetőleg olyan állítás, amely *s z o k a t l a n s á g á v a l* ugyancsak megokolást kíván:

7. [1 → (2 * 3)]: „1A tévedések veleje — hogy ide is vessünk egy pillantást — *nem* a nagybirtokok föl nem osztása volt. 2Emiatt csak e birtokok bérmunkásai, a pusztai cselédek és a faluvégi zsellérek lázonghattak volna. 3Ezek, mint láttuk, sem akkor, sem később nem árthatták magukat semmi önálló politikai mozgalomba.” (Illyés Gyula: Beatrice apródjai. 149)

8. <[F/(h → h)] → [(F/mg) * (F/(h * h))]: „*Rosszabbul él, mint ezelőtt, amikor a tarisznyából maga főzött magának, mert akkor Sári odatette neki a heti egyik szalonnát, ha ő maga a gyerekekkel ciberén élt is, de most a sok éhes gyerek között nincsen lelke hozzá, hogy szalonnát egyen, és a gyerekeknek ne adjon.*” (F: főmondat; h: határozói mellékmondat). (Veres Péter: Dankó János. Válogatott Művek. 1418)

1.3. Amint az 1.1. pontban láttuk, a magyarázó főkapcsolás mellett több viszonyfajta is betöltheti az alkapcsolás szerepkörét, azaz többféle magyarázó konstrukciótípus van. Ezek közül az alábbiakban csak az egyiket: a szembeállító (és a megszorító) ellentéttel alkotott formát vesszük szemügyre. Ennek általános sémája (vö. 3., 6., 7., 8. példák): [1 → (2 * 3)].

Ez a konstrukciótípus nem csupán az esszére jellemző, hanem műfajoktól függetlenül az *érvelés*re, továbbá nem csupán Németh László gondolatmeneteinek építőeleme, hanem minden gondolkodóé. Hogy vizsgálati anyagunk túlnyomó többségét mégis tőle válogattuk, annak egy oka van. Anna Karenina-fordításának egyik bekezdését Németh László feltűnően széttagolta: négy mondatra vágta az egyik körmondatot, sőt még be is töltött egy altételmondatot, olyat, amelyiknek csak a fele van meg Tolsztoj szövegében. Vajon mi indíthatta itt erre a szerkezeti beavatkozásra Németh Lászlót, aki a mondathatárokat másutt (az alább idézendő bekezdés környezetében is) nagyon is fontosnak tartotta? Vessük egybe az eredeti tagolást csaknem mindenütt megőrző Ambrozovics-féle fordítással Németh Lászlót:

9. Ambrozovics Dezső (1905): „1Az anya szemeiben Vronszkij és Levin közt szó se lehetett összehasonlításról. 2Levinben nem tetszettek neki furcsa és éles ítéletei, a társaságban való esetlensége, melyet a büszkeségére vezetett vissza, úgyszintén, az ő felfogása szerint elvadult falusi élete és az, hogy örökké csak barmokkal és parasztokkal kellett bíbelődnie; az sem igen volt ínyére, hogy bár szerelmes volt a leányába, s másfél hónapig járt a házukba, olyan benyomást tett, mintha folyton várt volna valamire, s mintha attól tartott volna, nem lesz-e nagyon is nagy tisztesség a családra nézve, ha előáll az ajánlatával, s éppenséggel semmi érzéke se volt az iránt, hogyha már olyan házba jár, ahol eladó leány van, úgy kötelessége lett volna nyilatkozni. 3És egyszerre, a nélkül, hogy nyilatkozott volna, elutazott. 4 Még szerencse, hogy annyira nem vonzó ember, hogy Kiti nem szeretett bele, gondolta magában.

1. Vronszkij minden tekintetben megfelelt az anya igényeinek: rendkívül gazdag, okos, előkelő volt, küszöbén egy fényes katonai és udvari pályának, és még hozzá mint ember is elragadó. 2. Kívánni se lehetett jobbat.” (I. kötet, I. rész, 12. fejezet)

10. Németh László (1951): „1. Az anya össze sem tudta Vronszkijt Levinnel hasonlítani. 2. Levinben sok minden nem tetszett neki. 3. Különös, éles ítéletei; társasági félszesege, ami föltevése szerint gőgön alapult, barmok és parasztok közt folyó, az ő fogalmai szerint elvadult, falusi élete. 4. Az is nagyon ellenére volt, hogy miután a lányába beleszeretett, másfél hónapot járt a házba, mintha várt, fontolgotott volna, mint

aki fél, nem lesz-e nagy tisztesség, ha megkéri. 5. Nem akarta megérteni, hogy aki lányos házba jár, nyilatkoznia kell. 6. S egyszer csak, anélkül, hogy nyilatkozott volna, elutazott. 7. »Szerencse, hogy a külseje annyira nem vonzó, — gondolta az anya — s Kitty nem szeretett belé.»

1. Vronszkij viszont minden óhaját kielégítette. 2. Nagyon gazdag, okos, előkelő, fényes katonai és udvari pálya áll előtte, amellet bübájos ember. 3. Lehetetlen jobbat kívánni.”

Ha a két fordítás szerkezeti lényegét egymás mellé tesszük, láthatjuk, hogy Németh Lászlóé — a széttagolás következtében áttekinthetőbb, követhetőbb:

A. D.: $\{1 \rightarrow \langle [2 \rightarrow - 4] * [1 - 2] \rangle\}$

N. L.: $\{1 \rightarrow \langle [2 \rightarrow (3 - 7)] * [1 \rightarrow (2 - 3)] \rangle\}$

Németh Lászlónál *Levin*-t éppen úgy altételmondat vezeti be, mint *Vronszkij*-t, ezek kifejtő magyarázata is azonos módon következik, a két szereplő szembeállítását világos kifejezést nyer. Vajon a fordító tudatossága érvényesült itt az eredeti alkotó „öszönösségével” szemben? Lehetséges. De elképzelhető az is, hogy a tolsztoji mondatok bonyolult összefüggéseit a felismert forma világította át, benne Németh László saját építkezési módját ismerhette fel, — saját érveléseiben ugyanis elég gyakori komponens ez a konstrukciótípus. Az alábbiakban ennek a használatát vizsgáljuk meg közelebbről.

2. A konstrukciótípus megjelenési formái

A konstrukciótípus lényege egy tipikus gondolati konstelláció, amelyet nyelvileg két viszonyfajta hierarchikus kapcsolata alkot. Ezek definitív jegyek, tehát mindenféle használatban megmaradnak. A használatnak azonban van számos olyan sajátossága is, amelyek fontossága vagy esetlegessége csak megfelelő mennyiségű tény elemzésével tárható fel és különíthető el. Ezeket a szerkezeti sajátosságokat két kérdés köré csoportosíthatjuk: A nyelvhasználat mely szintjein jutnak szerephez a konstrukciótípusok? (2.1.); hogyan épülnek be a magasabb szövegegységekbe, s ennek arányában mennyire önállóak-önállótlanok (2.2.)?

2.1. A két viszonyfajta mentén széttagolódott információrészek nyelvhasználati szintje (nagyságrendje) nem tartozik a konstrukciótípus lényegéhez: ezek lehetnek tagmondatok, tagmondattömbök, mondatok és mondattömbök; továbbá az sem fontos, hogy a konstrukciótípus elő- és utótagja azonos nyelvhasználati szinten álljon: állhatnak ott is (homogén konstrukció), de állhatnak különböző szinteken is (heterogén konstrukció).

2.1.1. A mondatszintű (homogén) konstrukciótípus

A konstrukciótípus az alábbi példákban „többszörösen összetett mondat”-ként jelenik meg:

11. $[(F/h) \rightarrow (F * F)]:$ „A Tisza-szabályozás számunkra, magyarok számára, jelképes figyelmeztetés lehetett, hogy a természettel csínján kell bánni: a mocsarak kiszáradtak, *de* virágzik a szik.” (N. L.: Utolsó széttekintés. 263)

12. $[(F - F) \rightarrow (F * F)]:$ „Az iskolából indultunk el, befejezésül térjünk oda vissza, *hisz* drámaíróvá a sors tett, tanítónak vagy inkább együtt-tanulónak *azonban* születtem.” (N. L.: Megmentett gondolatok. 252)

13. $\{F \rightarrow \langle [F/(é_1/h_2)] * [F/t_1] \rangle\}:$ „Én a logikáért nem lelkesedtem: a gondolkozásnak csak a grammatikáját láttam benne, amelyhez inkább alkalmazkodnunk kell, *ha* gondolatainkat másokkal is el akarjuk fogadtatni, azt *azonban* nem hittem, hogy következtetéseiével valóban új eredményekhez lehessen jutni. (N. L.: Utolsó széttekintés. 384.)

14. $\{\langle [f_1 - (f_1/h_2)] \setminus F \rangle \rightarrow \langle [FéF/a] * F \rangle\}:$ „*Ha* a film kivételesen irodalmat akar, *s* egy rendező épp az én regényemet választja ki, hogy fölkapva rá, nevezetes fegyvertényt hajtson végre: nincs jogom vonakodni; a műnek, melyet tízezrek-százvezrek olvastak, nem sokat árt, ha a belőle készült film esetleg gyengébb lesz; a sikerült vállalat

kozás viszont filmezésünk hírét, önérzetét emelheti meg.” (N. L.: Megmentett gondolatok. 433)

2.1.2. A mondat- és szövegszintű (heterogén) konstrukciótípus

Ebben az esetben vagy az ellentétes alkapcsolás, vagy a magyarázó főkapcsolás mondategészen belül (tagmondatok között) van. (A főmondatok F jele helyett itt a mondategészek sorszámát adjuk meg.)

15. $\langle 1 \rightarrow [(2 - 2) * (2/j)] \rangle$: „1. A polgári kor kedvenc szenvedélye: a féltékenysé-
ség. 2. *Hisz* Deianira is ráadja Herkulesre az égető Nesszosz-inget s Othello is megfojta
Desdemonát; a polgárságnak *azonban* olyan központi, idült és ápolt szenvedélye a félté-
kenység, mint a középkornak az aszkézis vagy a reneszánsznak a kaland- s dicsőségvágy.
(N. L.: Európai utas. 310–1)

16. Ez a példa inkább a szerkezetet jellemzi pontosan: az alkapcsolás viszonyfaj-
tája alig-alig szembeállító.

$\langle 1 \rightarrow [(2/j) - (2/j)] \rangle$: „1. A meghatottság mosolyán át valóban a veszteségeink
nézhatték egymást. 2. *Én* elvesztettem mindazt a tapasztalatot, amit egy drámaíró csak
a színpaddal való kapcsolat közben szerezhethet meg; *te* a nagy szerepek sorát, amely rokon
vívódások átélésében segít valódi méreteidre nőni.” (N. L.: Megmentett gondolatok. 256.)

17. Itt az alkapcsolást különíti el az író; a konstrukciótípus azonban ezzel együtt
is megmarad, tehát nem változik át ellentétessé: $[1 \rightarrow (2 * 3)]$.

$\{1 \rightarrow \langle [(1/(t, t, t)) \rightarrow 1] * [2 \rightarrow (2/(j, j, j))] \rangle\}$: „1. Az ember tudása múltjáról két-
féle lehet; tudhatjuk, hol laktunk, mit csináltunk, kivel barátkoztunk egy bizonyos idő-
ben: mint jól értesült életrajzíró, ismerjük életünk adatait. 2. Van *azonban* egy mélyebb
tudásunk önmagunkról, a teremtő emlékezetnek azok a képei, melyek erős érzelmi terivel
süllyedtek lelkünkbe, az áramló napok fel nem oldhatták, események meg nem semmisít-
hették.” (N. L.: Európai utas. 314)

2.1.3. A szövegszintű (homogén) konstrukciótípus

Ebben az esetben mindkét kapcsolás mondatok (mondattömbök) között van:

18. $\{1 \rightarrow \langle [2/(h_1/h_2)] * [3 \rightarrow ((a_1/a_2) \setminus 3/a_1)] \rangle\}$: „1. Az esszéírás és a széppróza
közt én a magam gyakorlatában éles, szinte biológiai különbséget éreztem. 2. A regényt,
drámát én többnyire akkor írtam, ha egy gyöttrő állapot mindenfelől úgy körülvettem, hogy
csak a mű megtisztulásában volt reményem fölébe kerülőm. 3. Az esszéírás *ezzel szemben*
a mindennapok műfaja volt; amilyen természetes volt, hogy gondolkoztam, éppolyan
természetes volt, hogy gondolataimat kiválasszam; (N. L.: Utolsó széttekintés. 399)

19. $\langle [1/h] \rightarrow [(2/(t, t, t)) * (3/j_1 \overline{h_2} j_1)] \rangle$: „1. A lírának az újkor munkatervében
helyt találni azért volt nehéz, mert a „módszer” s a líra szelleme szinte elvi ellentétben
áll. 2. A líra mindig azt mondja: én ilyen vagyok, én így érzem, én így gondolom. 3. A
„módszer” *azonban* bizonyos gyanakvást kelt ez ellen az „én”, az egyértelmű így érzem,
így gondolom ellen, amely annál kardcsapászerűbb, minél kételytelenebb. (N. L.: Meg-
mentett gondolatok. 17)

2.2. A konstrukciótípus beépítettsége és kibővítettsége

A beépülés és a kibővülés — főleg az egyszerű, tiszta esetekben — u g y a n a n n
n a k a szerkezeti összefüggésnek más-más irányú megközelítése: a) a vizsgált konstruk-
ciótípus hová, egy komplexebb szövegegység miféle komponensévé (elő- vagy utótagjává)
épül be: $[1] * \begin{bmatrix} 2 \\ 2 \rightarrow (3 * 4) \end{bmatrix}$

b) egy komplexebb konstrukció elő- vagy utótagja mivé (miféle konstrukciótípus-
sá) bővül ki, tagolódik szét:

$$[1] * [2 \rightarrow \begin{bmatrix} 3 \\ 3 * 4 \end{bmatrix}]$$

A kétféle megközelítés közös alapját erősíti meg az a tény, hogy a magasabb, komplexebb (befogadó, kibővülő) konstrukció tartalmi-logikai viszonyfajtája nem lehet akármilyen. Vizsgált konstrukciótípusunk az ellentétes főkapcsolás utótagjaként fordul elő leginkább: $\langle 1 * [2 \rightarrow (3 * 4)] \rangle$; előtagként következtetés vonható le belőle: $\langle [1 \rightarrow (2 * 3)] \leftarrow 4 \rangle$.

Mindezek figyelembevételével mégis külön tárgyaljuk a konstrukciótípus beépíthetőségét és kibővíthetőségét. Az előbbiben jobban figyelemmel kísérhetjük a részfunkciót: a magasabb egység szolgálatát; az utóbbiban a konstrukciótípus (relatív) egészes voltát, önállóságát; valamint grammatikai széttagolódását.

2.2.1. A konstrukciótípusban teljes gondolat is realizálódhatik. Mivel ekkor a konstrukciótípus nem része egy komplexebbnek, azaz nincs beépítve egy magasabba, önállóságát (bizonyos megengedéssel) abszolútnak tekinthetjük. Ilyeneket láthatunk a legtöbb eddigi példában, különösen a Tolsztoj-szemelvény fordításában (9., 10. példa).

2.2.2. A viszonylagosan önálló (részben beépített) konstrukciótípus elő- vagy utótagként épül be magasabb szövegegységekbe.

Utótagként többnyire ellentétes főkapcsolást követ (ilyet láttunk a 6. példában is):

$$20. \{ \langle a \setminus 1 \rangle * \langle 2a^2 \rightarrow [(3/a) - (3/(j v j))] * (3 - (a \setminus 3)) \rangle \}$$

„1. Ha egy falusi gyerek polgárit akart végezni, az a vasútvonalak mentén is csak hosszú utazgatásokkal vagy csak magántanulóként ment. 2. De tán épp az, hogy a polgári elvégzése szülők s gyerekek részéről egy kis becsvágyt, erőfeszítést követelt, tette olyan vonzóvá az én szememben legalább, a hajdani polgáristákat. 3. A jobbmódú polgár vagy értelmiségi gyereknél természetes volt, hogy középiskolát végezzen, az elemi felső négy osztályába azok a gyerekek jártak, akikkel a szülei nem tudtak törődni, vagy ők maguk elhagyták magukat; a polgári *azonban* a magukra adó munkásszülők és gyerekek iskolája volt, akik itt kiváltak, a tanítóképzők és kereskedelmi iskolákon, mint hátsólépcsőn értelmiségi szintre is feljuthattak.” (N. L.: Sajkodi esték 1. 358–9)

2.2.3. A 21. példában kétszer is szerepet kap a vizsgált konstrukciótípus. A 2–3. mondat az elsővel a szembeállító főkapcsolás mentén alkot magasabb szövegegységet:

$\langle 1 * [2 \rightarrow (3 * 3)] \rangle$; a 3. mondat második fele azonban maga is konstrukciótípusként tagolódik szét, s előtagja a 4., a következtetést levonó mondatnak. Ebben az esetben a konstrukciótípus beépíthetősége abszolút: $\langle [3 \rightarrow (3 * 3)] \leftarrow 4 \rangle$.

$$21. \{ 1/t \} * \{ 2 \rightarrow \langle [3 - (3 - 3)] * [3 \rightarrow (3 * 3)] \leftarrow 4 \rangle \}$$

„1. Egyetemi tanár barátom panaszoja, hogy tanítványait mostanában inkább erkölcsi, mint konkrét társadalmi kérdések érdeklik. 2. Ez *azonban* elég természetes. 3. A társadalom, nagy vonalaiban legalább, megvan; a gazdaság fejlődése, mint maga a gazdaság is, automatizálódik, s kevesek gondja lesz, erkölcsiségünk *azonban* bizonytalan: a szocializmus és technika nyújtotta biztonság, kényelem lejtethet egy élvezetvállás, s emelkedhet a szellemi s erkölcsi önalkítás felé. 4. *Ezért* hallunk annyit az ifjúság problémájáról mostanában.” (N. L.: Sajkodi esték 1. 70)

A 22. példában egy háromtagú magyarázó rész harmadik tagja a vizsgált konstrukciótípus: $\langle 3 - 3 \rangle - \langle [(h_1/\acute{e}_2/\acute{e}_3) \setminus 4] - (4/h) \rangle - [5 \rightarrow (5 * 5)]$; ugyanekkor a teljes bekezdésnek is ez a konstrukciótípus ad formát: $\langle 1 \rightarrow [(2 - 5) * (6 - 8)] \rangle$. Ebben együtt már a komponensek kibővülését is szemlélhetjük:

22. „1. Akik Európának ebben a sarkában a századnak pont a felét éltük át, a magunk idegzetéből, munkáink színéből ismerjük ezt a két képet. 2. Életünk a XIX. század kísérletjárásában telt el. 3. Születésünk helyén az igazság szolgálata példátlanul nehéz volt, a kimondott gondolat talán soha sehohlyan nem vetett ekkora árnyékot halálfelelemből. 4. *De* minél erősebb volt valakiben az igény, hogy egy kis elkerített udvart csináljon maga körül, ahol az élet szebb törvények közt folyik, a kor örültsége annál bizto-

sabban tört be, s fosztotta ki mindabból, amit szerethetett. 5. A tehetségek kiválasztása fordítva működött: a legaljasabbnak volt a legtöbb reménye a kiteljesedésre s főnnmaradásra, s a legnemesebb kezéből tépték ki a legtöbbet. 6. Az igazság ennek ellenére is az, hogy életünk korántsem volt olyan sötét, mint messziről látszani fog. 7. Én legalább szinte minden pontján látom a történetéből megmagyarázhatatlan ragyogást. 8. Akármilyen volt: átderengtek rajta az Aranykor formái. (N. L.: Utolsó széttekintés 752)

2.3. A konstrukció elő- vagy utótagjának informatív kibővítése s az ezzel járó szerkezeti széttagolódás természetes művelet; a forma kibővített állapota gyakoribb s tipikusabb a ki nem bővítetténél, hiszen ez utóbbi állapot inkább csak az abszolúte beépített helyzetben fordul elő (21., 22. példa). Az elő- és utótag egyaránt kibővíthet; ennél figyelemre méltóbb szempont az, hogy grammatikai (mondatrészkefejtő), vagy pedig tartalmi-logikai (ill. grammatikalizálódott logikai) irányban bőví-e ki az elő-, illetőleg az utótag. Ez utóbbi kibővítés — más szempontból — azonos lehet egy másik konstrukciótypus beépítésével. A 23. példában egy sor mellékmondat gazdagítja az információt, a 4. mondat megokolja az ellentét utótagját; egyszerűsített sémával ábrázolva: $\langle 1 \rightarrow [2 * (3 \rightarrow 4)] \rangle$. Az ellentétes utótag itteni kibővülését úgy is fel lehet fogni, hogy a magyarázó főkapcsolásba beépült egy ellentétes konstrukciótypus: $[2 * (3 \rightarrow 4)]$.

23. $\langle 1/[t_1(f_2 \setminus t_1) j_2 (t_1/j_2) - \langle [2 m 2/\acute{e}_1/h_2] * [(3/(h_1/\acute{e}_2)) \rightarrow (4/j_1)] \rangle] \rangle$: „1. Az ő [apám] példája sejtette meg, amit aztán annyi kiváló kartárs s a magam tanárkodása tisztán megértetett, hogyha szépen úzik, mennyivel szebb, önzetlenebb az a pálya, melyet ő választott, mint az, amelyre a sorsom engem hitt el. 2. Mert mi, írók, akármilyen önzetlennek látszunk, mindig a Perselyre, az úgynevezett halhatatlanságunkra kacsintunk, melybe, mint filléreket vagy hatosokat, rakjuk a munkánkat, hogy aztán az idő végül is feltörje s elvesztesse őket. 3. A jó tanárnak *azonban* eleve le kell mondania, hogy más jutalma legyen, mint a munkája, az önzetlen bőkezűség, mellyel magát osztogatja. 4. *Mert hisz* ki is mérhetné le s nyugtázhatná azt a tizedmilliméter-, vagy mikronnyit, amivel egy-egy tanári élet emeli meg a nemzeti műveltség szintjét.” (N. L.: Megmentett gondolatok. 361)

2.3.1. A kibővülés leggyakoribb iránya az ellentétes tagok informatív széttagolódása, például: $\{1 \rightarrow \langle [2 - 5] * [1 - 3] \rangle\}$. Ezen belül tipikus logikai megoldás az altétel szerepű mondatok elkülönítése (ahogyan a 9., 10. példákban: a Tolsztoj-fordításokban már láttuk); ugyanezt ismerhetjük fel Németh László saját gondolatmenetében is:

24. $\{1 \rightarrow \langle [2 \rightarrow (3 - 5)] * [1 \rightarrow (2 - 3)] \rangle\}$: „1. Abban . . . , ahogy a két ember Gauss dicséretét fogadta, ott van meghasonlásuk csírája is. 2. *Az apa* meg volt elégedve Gauss válaszával, másoknak is elbüszkélkedett vele, az Appendixről is nyugodtan írja most már: olyan mű, amely magyar matematikus tollából nem jött még ki. 3. Neki az Appendix is, a Gauss-level is csak egy szem az apai dicsőség láncában, olyan, mint amikor a kis János a nagy deákokkal felelt fizikából, vagy amikor az akadémia patrónusát, János főherceget ejtette bámulatba, aminek Bécsben élő erdélyi urakon át az apához is eljutott a híre. 4. Most persze nagyobb a diák, s ha rossz ómenű tárgyban is, pompásabb a vizsga, hatalmasabb a professzor. 5. Sőt a továbbiak reményében ez a dicséret is boldoggá teszi és hálára készíti.

1. Nem így *Bolyai János*. 2. Ő a Gauss levelétől (amikor apja a sivár lemergi helyőrségbe utánaküldte) nem volt így elragadtatva. 2. János főherceghez intézett folyamodványában ugyan hivatkozik rá, mint egyetlen évrre, amelyet nagysága mellett felhozhat (amint „lovag Gauss udvari tanácsos” dicsérete valóban be is kerül a minősítésbe), de magában, főként amikor a levelet semmi sem követi, a tejjel beszítt tisztelete ellenére, vagy épp emiatt, egyre vérlázítóbbnak érzi Gauss viselkedését.” (N. L.: Sajkodi esték. 122–3)

2.3.2. Az utótag kibővülésének ugyancsak gyakori iránya az utótag $h a l m o z á s a$. Ha a halmozást y -nal jelöljük, akkor ennek a szerkezeti megoldásnak a képlete: $\langle 1 \rightarrow [y(2 * 3)] \rangle$. A következő példában ezt mondategészen belül látjuk, (a főmondat-szintű tagmondatokat F -ek képviselik: $\langle F \rightarrow [y(F * F)] \rangle$).

25. $\{F \rightarrow \langle [F \rightarrow ((F - F) * (F - F))] - [F * F] \rangle\}$. „Az átmeneti kor képeitől az impresszionista képek első látásra rögtön két dologban különböznek: sokkal világosabbak, fényesebbek — azoknak a terét a perspektíva szerkeszti, s az alakok, mint valami ábrázoló geometriai szerkesztmények vannak a kép terébe beállítva, itt *ezeknél* közvetlenül a retinához szólnak, a látás fiziológiai felfedezésével s kihasználásával igyekeznek a látomást az agykéregben fölkelteni; másrészt *azok* nagyobb szerepet szánnak az embernek, *ezek* a természetnek.” (N. L.: Utolsó visszatekintés. 335)

A 26. példában szintén kétszer ismétlődik meg az ellentétes utótag, ezzel együtt a részkomponensek is gazdagon kibővülnek. A $(4 * 6)$ -ban összefoglalható szegmentum 4-es komponense például maga is egy választó utótagú magyarázó konstrukciótípus (miként a 4. példánk): $\langle 4 \rightarrow (5 \vee 5) \rangle * 6$.

26. $\{1 \rightarrow [(2 * 3) - ((4 - 5) * 5)]\}$: „1. Engem ez az eleve bebalzsamozási készsége volt az, ami a mesterség tiszteletétől egy időben elidegenített. 2. *Hisz* foglalkoztam *én is* „mesterségbeli problémákkal”, de én azokat mindig a tenyésző, kibontakozni akaró lehetőségek szempontjából vizsgáltam: hogy kellene úgy átalakítani a drámát, verset, hogy olyant is kifejezhessen, amit most nem. 3. *Ő* [Szabó Lőrinc] *azonban* az örökkévalóság, a nagy tapasztalatból lemért nagy törvények felől nézte — nemcsak az irodalom lehetőségeit, törekvéseit, de a maga érzéseit is: mi az, aminek reménye lehet a fennmaradásra, s mi az, aminek nem. 4. *Én* szégyelltem volna, ha valamit, amit most fontosnak tartok, le nem írok csak azért, mert a századok akusztikája azt eltorzítja vagy elnyomja majd. 5. Vagy úgy üdvözülök, egészben, amilyen vagyok, vagy dobjam el azt is, ami bebalzsamozódik belőlem. 6. *Ő* azonban, aki olyan odaadással élt, tudta, hogy végül is csak néhány nagy téma: a halál, szerelem, házasság, emberi gonoszság, ami az embereket minden időben érdekli, s élményanyagát ezek köré kristályosította ki, a bonyolultságot világosan élek közé záró kristályokba. (N. L.: Utolsó széttekintés. 379–80)

A konstrukciótípus, valamint a rá jellemző szerkezeti változatok ismeretében meg tudjuk ítélni az alábbi gondolatmenet 5. mondatának következtető szerepét; láthatjuk, hogy nem általános érvényű, hanem csak az ellentét utótagjának része: $[2 * ((3 - 4) \leftarrow 5)]$.

27. $\{1 \rightarrow \langle [2 * ((3 - 4) \leftarrow 5)] - [6 * 7] \rangle\}$. „1. A remekművek fordításának pere sosem zárul le. 2. *Mert* az eredeti művek (viszonylag) örök életűek, illetve, hosszabb tetszhalál után is képesek új életre kelni (többek közt épp a fordítások meg-megújuló csodái által). 3. *Am* a fordításoknak, úgy látszik, csak egy életük van; s az többnyire nem is hosszabb egy ember életénél vagy akár egy emberöltőnél. 4. Még akkor se, ha (mint fordítások) maguk is remekművek. 5. A perújrafelvétel *tehát* ezeknek az esetében minden emberöltőben újra esedékessé válik, sőt, minden új irodalmi korszaknak mintegy önmaga iránti kötelessége. 6. Az eredeti mű (még egyszer ismétlem: remekművekről beszélünk) folyamatosan elnyeri fölmentését az új meg új korok ítélőszéke előtt, vagy: hosszú időn át tartó elmarasztalás (elfelejtés) után újra meg újra elnyerheti. 7. A fordítás — kisebb-nagyobb idő elteltével — mindig jogerősen „vétkesnek” találtaik. 8. Úgy látszik, eredendő bűnben fogant.” (Somlyó György: Másutt. 91)

2.3.3. Elvileg az *előtag* is szétagolódhatik, bár az itteni konstrukciótípus előtagja — mint tételmondat — akkor jó, ha áttekinthető, viszonylag rövid. A következő példában szétagolódik az előtag, még hozzá nemcsak grammatikailag, hanem logikai szálon is, ennek ellenére nem okoz gondot az áttekintése. Itt alighanem arról van szó, hogy az utótag ellentétes szétagolódásának logikai iránya már az előtagban

felmerült:

$$1 * 1 \rightarrow \begin{bmatrix} 2 * 2 \\ 2 * 2 \end{bmatrix}$$

28. $\{[(1/(m_2 \setminus \acute{a}_1)) * \widehat{1m1}] \rightarrow \langle [(2 - (2/a)) * (\widehat{2\acute{e}2/h})] - [(f \setminus 2) * (2 - 2 - 2)] \rangle\}$. „... 1. az igazi hivatásnak az a legfőbb ismertetőjele, hogy akármilyen igénytelen: boldoggá teszi az embert, a másik *meg* akármilyen fényes, csak nyugtalanságot terem. 2. Hosszú éveken át néztem a könyvkiakatokat s inkább megkönnyebbülést okozott, mint fájdalmat, ha az én könyvem nem láttam ott; egy iskola előtt *azonban*, amely felé karcsú diákok vagy diáklányok sietnek a reggel ködös zúgaiból, összeszorul a szívem, hogy nem állhatok ott többé a dobogón fölöttük, s ha a lefekvés s a későn jövő álmom közt régi kedves arcok megidézésével próbálom kitölteni az időt — gyakran tévedek be a régi tanári szobákba; íróbarát *azonban* csak egy kísért végig az életen, az is tizenöt éve halott, tanár volt az is.” (N. L.: Sajkodi esték. 365)

3. Példasorunkban egy tipikus gondolati konstelláció nyelvi megvalósulásának szerkezeti vetületét követtük végig, s a megjelenési formák sora végülis lehetővé teszi a vizsgált „gondolati konstelláció” konkrétabb jellemzését. Mindegyik esetben két tényező szembeállító összehasonlítását láttuk, amelyből az író már levonta s általános tanulságul előre vetette a következtetést. Tételmondatot természetesen nemcsak így: szembeállító összehasonlításból kaphatunk, hanem például tények egyszerű felsorolásából (azaz induktív úton) is; a szembeállító összehasonlítás mindenesetre gondolatibb, vagy legalábbis mutatósabb forma. Gyakorisága tehát aligha véletlen, miként szemantizálódása sem: a megokoló szerepű szembeállító összehasonlítás (igei vagy főnévi lexémaként) maga is gyakran megjelenik vagy beleértődik a tételmondatba. Valaki összehasonlít (*nem hasonlít össze*) valamit valamivel; *össze sem tud hasonlítani* valakit valakivel; kell, nem kell; lehet, nem lehet; érdektelen, érdekes (stb.) valamit valamivel összehasonlítani. Ennek további részletezése helyett vegyünk egy utolsó példát, amelyben a konstrukciótípus kiemelt sajátosságai együtt szemlélhetők:

29. „3. Érdekes Proustot a realista írókkal összehasonlítani. 4. Ami ott morfológia, nála élettan. 5. Azok az alaki jegyeket sorakoztatják, Proust a dolgok élettani hatását. 6. Azoknak egy táj: földrajzi részlet, Proustnak lelkiállapot. 7. Azoknak egy társaság: egy csomó ember, Proustnak a szoba atmoszférája. 8. Azoknak egy ember: figura és jellem, Proustnak néhány provokatív vonás, amelyen át az egyéniség élettani titkaival érintkezik. 9. Bőbeszédű leírásaiban kevés a fényképészeti tény, de annál mélyebb a látomás. 10. Ha a realisták kórboncnokokra emlékeztetnek, akik vesét, tüdőt, májat ismernek csak s azoknak a betegségeit, Proust a klinikushoz hasonlít, aki bonctanilag nem szemlélhető jelekből az egész szervezet életére következtet.” (N. L.: Európai utas. 332—3)

Általános képlete: $\langle 1 \rightarrow [y(2 * 3)] \rangle$ Az ellentétes utótag széttagolódásával:
 $\langle [3] \rightarrow [(a \setminus 4) - (5 * 5) - (6 * 6) - (7 * 7) - (8 * (8/\acute{e})) - (9 * 9)] \rightarrow [(f_1/\acute{e}_2) \setminus 10/j] \rangle$.

Békési Imre

A „hatos” a magyar közmondásokban

Közmondásaink rendszerszerűségének értelmezési kísérlete

A lehető legrövidebb módon arra az elméleti kérdésre kívánunk feleletet keresni: miért vannak közmondások és szólások. Mindenki tudja, hogy a szólásoknak van valamilyen tartalmuk és van formájuk. Ez azonban minden mondatra érvényes állítás. Sokszor foglalkozott a paróniológiai, a nyelvtudományi sőt a logikai kutatás a jelentés kér-

déseivel, és végtére is arra a megállapításra jutott, hogy a jelentés a szólások esetében nyilvánvaló módon kettős — a közvetlen, szó szerinti „jelentés” mellett van a szólásoknak egy átvitt „értelme” is. Még ez is sokféle mondatra érvényes (például a lírai alkotások szóképei ilyen jellegűek). Jól ismert az a tény is, hogy a szólások formája sem akármilyen: jól megfigyelhető a tartalmi tagolás, numerozitás, a megfogalmazásban az általános vonások hangsúlyozása (pl. általános alannyal, határozatlan névelővel, meghatározatlan jelzőkkel stb.). Ez a szentenciaszerű megfogalmazási mód is megtalálható másutt is (pl. a gnómius költészetben, irodalmi művek tanulságaiban, didaktikus szövegekben, szent megállapításokban, stb.). Van azonban ezen túlmenően is proverbszerűség a szólásokban, amelynek feltárása nem is könnyű feladat.

A modern strukturális parömiológia kimutatta, hogy van a szólásoknak rendszerszerűsége az állítások tartalmának logikai szintjén. Permjakov műfajelméleti megközelítése pedig arra is utalt, hogy az összetett szótól az elemi történetig a rövid műfajok (nevezhetjük ezt *brachilogizmus*-nak) számos hasonló kifejezési mintát követnek. E rendszerszerűség azonban logikai és műfaji, és nem csupán a szólásokra érvényes.

Kísérletünkben abból a feltevésből indultunk ki, hogy ezeken kívül van még olyan *s a j á t o s* vonása a proverbszerűsnek, amely a különféle idézetet, állandósult fordulatot, frázist, szólást, közmondást együttesen valódi proverbszerűvé teszi. Ezt valamilyen rendszerszerű, általánosító jellegnek nevezhetjük — egyelőre azért nem pontosabban meghatározott terminussal, mivel éppen azt szeretnénk bizonyítani, hogy ez a jelenség csakugyan létezik.

Nehéz jó empirikus anyagot keresni a feltevés bizonyítására. A korábbi parömiológiai kutatások vagy tartalmilag összetartozó szövegeket vizsgáltak, vagy ezek jelentését kutatták. Számunkra egy olyan anyag összeállítása látszott célszerűnek, amely sem tartalmi, sem formai szempontból nem homogén, ezenkívül jelentéseinek mezeje sem összefüggő — ugyanakkor mégis szilárdan együtvé tartozik, és vizsgálata során megállapíthatók a proverbszerű szerződés némely sajátosságai. Több kísérlet után a „6” számnevet tartalmazó magyar szólások anyagát tekintettük át ilyen módon. Itt csak igen válogatott módon bemutatott anyagunk bizonyítja, hogy az egyes szövegek eltérnek egymástól, esetenként más és más a forma is. Ugyanakkor a szövegek összetartozása nem egyszerűen a jelentés szintjén képzelhető el, hiszen a *hat* szónak mind a „jelentése” mind az „értelme” egyezik a „6” számnévvel. Ezen túlmenően a proverbszerűségi létrehozó és újratereztető szellemi tevékenység az oka annak, hogy az ilyen proverbszerűsnek mégis összetartoznak egymással. Szerencsés módon már a magyar szövegekhez fűzött magyarázatok között is találtunk olyanokat, amelyek igazolják, hogy hasonló elgondolások másoknak is eszébe jutottak már. Nem volt viszont célunk itt a nemzetközi szövegösszefüggésekre, illetve a magyarázatok hasonló lehetőségeire utalni. Ezt más alkalommal külön dolgozatban lenne érdemes vizsgálni. (Terjedelmi okokból nem foglalkoztunk a szövegek történeti, elterjedéssel kapcsolatos problémáival sem, ezenkívül most nem érintettük a változatképződés jól ismert tényeiből származtatható jellemvonásokat sem. Az ilyen szempontok követése amúgy sem befolyásolta volna lényegi következtetéseinket.)

A példák csoportjait két szempontból rendeztük: a növekvő proverbszerűség és a „6” proverbszerűsének használatának mikéntje szerint. E két szempontot egymással összekapcsoltuk rendszerünkben.

A. E l e m i f o r m á k

A. I. A „6” általában 'sok'. A magyarban a „2” és „3” a 'kevés', a „4” és „5” voltaképpen meghatározatlan, de még nem egyértelműen 'sok'. Ily módon a „6” már elég távol van a 'kevés' számoktól és általában véve jelentheti ezekhez képest a meghatározatlanul

többet. Az idézett példák szófordulatok, frázisok, de még nem teljes értelmű proverbsi-
mók. Számukat tetszés szerint gyarapíthatnánk. Az a tény azonban, hogy szólásgyűj-
ményeink már közlik őket, mutatja, elindultak a proverbiummá válás útján.

Úgy földhöz vágja, hogy hatot henteredik 'kíméletlenül földhöz vágja' (ON 1966. 272).

Úgy dolgozik, mint hat 'alaposan, nagyon dolgozik' (ON 1966. 272).

Olyat aludtam, mint hat; Úgy jóllaktam, mint hat 'ugyanígy' (Erdélyi 1851. 179).

Néhány esetben már általánosabbá, képszerűvé válik a „6” használata.

Csecsemős korában hat rágó dajkája volt 'telhetetlen' (Margalits 1896. 315b).

Hatszor is megolvassa a pénzt; Hatszor is méri az itce lisztet (Margalits 1896. 316a).

A. 2. Állandósult kifejezéssé válik a „6” említése, a szemantikai invariáns azonban nem a „6”, hanem az ezzel kapcsolatba hozott jelenség. E proverbsiális frázisok még nem a „6” miatt tekinthetők a proverbium elemi formáinak.

Befogta mind a hatot (= hatlovas fogatot), átvitt értelemben sokat (Ballagi 1850. 179).

Befogta mind a hatot „Divat volt egykor hat lovon járni, csupa nagyuras fény-
űzésből” (Erdélyi 1851. 179).

Befogta mind a hatot 'kevély' (Margalits 1896. 315b).

Befogta mind a hatot '(tájnyelvi) teljes erővel törekszik valamire'; (régies)
'büszkélkedik, henceg' (ON 1966. 272). Egy viszonylag jól elképzelhető kép válik a
későbbi használatban mind kevésbé felismerhetővé, egyszersmind egyre ismertebbé:

Megtette a hat vágást 'megtette, amit kell'. A lovon tesz a huszár hat vágást (Er-
délyi 1851. 179).

Érti a hat vágást 'érti a dolgát' (Nyr 5.).

Huszár hatvágás (Margalits 1896. 316a).

A. 3. A később idézendő példák közül érthető meg, hogy már az elemi formákban megtalál-
ható a későbbi proverbsiális használat nyoma. A „6” ugyanis nem csupán a 'sok', hanem
a 'bőség' kifejezője is, ily módon kitűnő ellentétpárt alkothat a 'kevés' és a 'nincstelen-
ség' kifejezéseiével. Az ide sorolható szólásokban így magyarázható az, hogy a szólások
tartalma egyértelműen negatív jellegű, annak ellenére, hogy a „6” mindenütt a pozitív
jelentést fejezi ki, az egész szöveg irányítotttsága negatív, pesszimista.

Hat kérdésre alig felel egyet 'sok kérdésre keveset válaszol, nem ad feleletet' (Mar-
galits 1896. 315b).

Már a hatodik falut járja a koldus 'késő reggel van'. Koldust, nem munkást említ a
szöveg (Margalits 1896. 316a).

Ki hat mesterséget tud, éhen hal az meg 'nem jó a sok'. (Margalits 1896. 315b).

Hat puszta falut eltart tanáccsal 'esztelen' (üres falvakat említ a szöveg, ahol a sok
szám a semmit sokszorozza, a tanácsnak pedig nincs értelme) (Margalits 1896. 315b).

Hat pénteken se jöhet észére 'nem lesz okosabb' (a butaság és „6” összefüggése a
magyarban a *hatökör* 'igen buta ember' szóval is összekapcsolódik) (Margalits 1896. 315b.)

Hat regimentnek híres pöndölőse 'rossz nőszemély, negatív szereplő' (Margalits
1896. 315b).

Csak hatot az almának az öregéből egy pénzen 'sok nagy értéket kevés pénzért'
(csúfolódás formájában a lehetetlen kívánságra utal, ilyen értelemben negatív szöveg)
(Margalits 1896. 315b).

A. 4. Nemcsak tartalmi, értelmi, hanem formai és szerkezetbeli megfelelések is vannak
az elemi formák és a későbbi, fejlett proverbsiálisok között. Itt a kapcsolódás egyedi és
sokféle irányban elképzelhető.

Hatszor is megnézi a garast, ha nem hatos-e 'sokszor megnézi a kis pénzt, nem
nagyobb értékű-e mégis' (a „hatos” mint pénzegység és a „hatszor” megnézés egy-
másat kiváltó homonimiák) (Margalits 1896. 316a).

Olyan hosszú, mint ide hat hét 'messze van, sokáig tart' (a megfogalmazásban a „hat” számnév és a „hét” időegység, de a számsorban '6' és '7' követik egymást, ezért kapcsolódtak itt össze) (Margalits 1896. 316a).

Könnyebb hat béresnek hasát megtölteni '?!' Valószínűleg az ismert proverbium-transzformációk révén úgy magyarázhatjuk, hogy ahol sok („6”) béres van, ott van miből adni nekik, ahol kevés béres van, ott ez nehezebb, vö. Permjakov IIa16. „sok” — „kevés” típusában a 22. csoportozhoz tartozó nemzetközi példákkal.

B. Átmeneti formák

B. 1. A „6” átvitt értelemben szerepel és valamilyen tartalmi vagy formai sajátossága révén más elemekkel kerül kapcsolatba, a megfogalmazás már a proverbiumszerűség felé mutat, ugyanakkor annak csak bizonyos vonásait képviseli, és ezért nem tekinthető önálló, állandóan használt proverbiumnak.

Nem tudom, öt-e vagy hat, de több száznál 'sok' (az '5' és '6' a számsorban egymást követik, hangalakjuk is közel áll egymáshoz) (Margalits 1896. 316a).

Hat hízója ólban, maja a hetedik 'maga is kővér, gazdag' (a '6' és a '7' a számsorban egymást követik, hangalakjuk is közel áll egymáshoz) (Margalits 1896. 315b).

B. 2. A „6” tartalmi, élettényszerű vonatkozásában (nem jelentésében!) válik a proverbiumképződés kiinduló pontjává.

Heti bére hat nap, a hetedik ráadás „mivel vasárnap nem a dolog napja” (Pelkó 1864. 178).

Kapsz egy hétre hat napot, a hetedikkel megtoldjuk 'rossz cseléd (mivel nem végzi el a munkáját a hat munkanap alatt és a hetediken is dolgoznia kell)' (Margalits 1896. 315b).

Heti bére hat nap, a hetedik ráadás a fentebbi értelemben — voltaképpen nem a munka, hanem a bér szerepel a „6” illetve „7” nappal összekapcsolva. Itt a számsor, a hat munkanap és a hetedik ünnepnap egymásmellettsége adja a proverbiummá válás lehetőségét. A magyarázatok esetlegessége is jelzi, hogy csupán átmeneti formát alkot (Margalits 1896. 315b).

B. 3. Ötöl-hatol 'akadozva, összevissza beszél' a magyarban közismert ige számos proverbialis formában szerepel.

Ne ötölly, ne hatolly 'ne tétovázz, ne mentegesd magadat' (Ballagi 1803. 81).

Ötöl-hatol 'mentegetődzik, szabadkozik' (Pelkó 1864. 282).

Az ígét szólásgyűjteményeink általában nem közlik. Nyelvészeti megfontolások alapján hangutánzó eredetű ikerszó, az *ötöl* az akadozó beszédet utánozza ö...ö...ö...ö. (vesd össze *ökög-makog* 'értelmetlenül beszél, makog'). A *hatol* alakot a proverbiumokban gyakori '5'—'6' párból vonták ide. Első adataink a 18. század végéről származnak: 1767: *Ne ötölly, ne hatolly, meg-kell-lennie*; 1787: *minden ötölés hatolás nélkül*, 1790: *miq így ötölt hatolt*, és csakhamar más számnévi kapcsolatban is előfordul. 1827: *Ötöttem, heteltem, már most hatolnék*. A nyelvjárásokban is van *hatol-hetel*, *hetel-hatol* stb. alak is.

B. 4. Egy állandó kifejezés: hatókrös gazda válik a további proverbiumszerű átmeneti formák kiinduló pontjává. Az egymástól sokszorosán eltérő megfogalmazások is jelzik, hogy a „hat ökör” ugyan invariáns eleme a proverbiumoknak, jelentése is nagyjából állandó ('jómódú gazda, bőség'), ennek ellenére e két elem nem azonos proverbiumokban kapcsolódik össze, ennek csupán a lehetőségével számolhatunk.

Úgy él, mint a hat ökrös gazda 'jól él' (Almásy 1890. 131).

Kajtol mint valami hat ökrös gazda 'hangoskodik (?)' (Margalits 1896. 593a).

Hat ökör jár ki az udvarából 'jómódú' (Margalits 1896. 315b).

Könnyű hat ökör után tolni az ekét (Erdélyi)

Hat ökör után könnyű a szekeret tolni (Margalits 1896. 315b).

Néhol inkább átvitt értelemben szerepel az állandó elem:

Gyermekész hajtja a hat ökröt 'gazdag könnyen megél' (Margalits 1896. 593a).

Nem úgy keresik a hat ökröt „A becsületes szülőknek első szava, midőn fiaikat korezmából tántorogni látják” (Ballagi 1850. 330).

Nem úgy keresik a hat ökröt 'nem ez (ti. a herdálás) a vagyonosodás útja' (Margalits 1896. 316a).

C. Proverbiális formák

C. 1. Az egyes proverbiumok önálló vonásokat vesznek át, értelmezésük a többi proverbium segítségével képzelhető el, illetve az illető kultúra más jelenségeiben van magyarázatuk, amelyeket a meghatározott proverbiumok megfogalmazási elvei szerint használnak. Nemzetközi párhuzamok, történeti és művelődéstörténeti magyarázatok könnyűszerrel megállapíthatók. Az egyes szövegek egymáshoz viszonyítva és külön-külön is továbbfejleszthetők.

Nincs ki hatra 'úgy viselkedik, mintha nem volna épeszű' (ON 272), egyszersmind: *Ki vagyok veled hatra* 'meg vagyok vele akadva, nagy bajban vagyok vele' (ON 272). A „6” itt a 'sok', 'egészen', 'nagyon' értelemben szerepel, ugyanakkor valamilyen 'lezárt-ságot is képvisel. Ilyen értelemben mind a „6”, mind a „nem 6” azonos módon a problémát, értelmetlenséget jelzi. Nemzetközi párhuzamként az angol *at sixes and sevens* (to be in disorder' idézhető, ahol a 'zűrzavar' értelmezés magyarázata alighanem a „7” és a „nem 7” („6”) összekapcsolásával történt, de amint ezt Taylor és Mieder írásából tudjuk, az értelmezés a parómiológusoknak is fejtörést okozott.

C. 2. Kétféle értelmezés keveredik egyazon megfogalmazásban: az ostobasággal kapcsolatos „6” (és „5”), valamint az „5” átvitt értelemben '5 ujj, a tolvaj keze'. Az átmeneti formák száma nagy, amit elősegít a „6” és „5” fonetikai közelsége is a magyarban.

Haton adják, ötön veszi 'nem a rendes árán veszi' (Margalits 1896. 315b).

Haton adják, ötön veszi 'áron adnák, ő ötön (azaz öt ujjával) veszi, vagyis lopja' (Erdélyi 1851. 180).

Viszont: *Haton kéred, ötön adja* '?' (Ballagi 1850. 179).

Haton kéred, ötön adja 'ostoba' (Margalits 1896. 315 b).

Haton kéred, ötön adja 'az ostobaságig engedékeny' (ON 272). Ha az utóbbi magyarázat valódi, jelzi, hogy már nem érthető a „6” és „5” ostobasággal kapcsolatos jelentése és a különben indokolatlan 'engedékenység' jelent meg új magyarázatként.

C. 3. A kockajáték szokásával kapcsolódik össze és rendkívül széles körben elterjedt a „6” azonosítása a szerencsével, vagy legalábbis a szerencsés számmal. Feltűnő, hogy mind a négyféle megfogalmazás esetében a szólás a szerencsére vonatkozik, így a szöveg és a téma referenciája ugyanaz.

C. 3.a. *Hatot vet néki a kotzka* 'szerencse' (Baróti 1803. 392).

Hatot vet a kocka (Erdélyi 1851. 179).

Hatot vet a kocka 'szerencsére fordult a dolog' (Margalits 1896. 315b).

C.3.b. *Nem mindenkor vet hatot a kocka* (Ballagi 1850. 179)

Nem mindenkinek vet hatot a kocka (Margalits 1896. 415b).

C. 3.c. . . . sokszor *hatról vakra fordul Márs kotzkája* . . . (Baróti 1803. 141). Vessd össze a C.3.a legelső példáját; a kétféle adat jelzi hogy már ekkor különböző proverbiális megfogalmazásban élt a kockajáték témája.

Vagy hatra vagy vakra „azoknak szokott mondása, kik már mindenre elszánnák” (Ballagi 1850. 179).

Vagy hatra, vagy vakra „azok mondják, kik jóra rosszra elszánvák, mintha kockát játszanának” (Erdélyi 1851. 179).

Vagy hatra vagy vakra 'essék a kocka!' (Margalits 1896. 742a). Ugyanez nála más magyarázattal: „el vagyok szánva jóra, rosszra: ahogy lesz, úgy lesz” (Margalits 1896. 316a).

Vagy hatra, vagy vakra 'minden kockázatot vállalva, mindenre elszánva' (ON 272).

C. 3. d. *Egynek hatot, másnak vakot vet a világ kockája* (Ballagi 1850. 179).

Egynek hatot, másnak vakot vet a világ kockája — egynek sokat, másnak semmit (Margalits 1896. 315b).

A C. 3. c. és a C. 3. b. továbbfejlesztése.

C. 4. A „6” sok vonatkozásából érthető meg egyedül az a proverbium, amelyben a hármával növvő számok csak azt indokolják, miért éppen ezt a két mennyiséget említi a szöveg, amelynek értelme ily módon 'a sok is kevés a még több számára' lehet. (Vesd össze a svájci német *E sechsi für nes nini aluege* = Wucherzinsel nehmen.)

Kevés hat körtvély kilenc medvének (Erdélyi 1851. 179).

Kilenc medvének hat körte (Margalits 1846. 471b).

Összefoglalásként a proverbiumok szerveződésének háromféle útját is megállapíthatjuk példáink segítségével.

1. A kultúrában létrejött proverbiumkészlet egyes elemei önmagukban proverbialis konnotációt hordoznak, és ezek felhasználásával új proverbiumok keletkezhetnek, illetve használatuk ilyen értelmezést tesz lehetővé. Például:

Ötről hatra megy vagy *ötről hatra vergődik* 'javul az anyagi helyzete, rendeződnek az anyagi ügyei' (ON 535).

Ez a proverbium csak akkor tekinthető proverbiumnak, ha figyelembe vesszük, hogy a fenti példákban milyen proverbialis összefüggésben volt az „5” és a „6”. Ennek értelmében szövegünk proverbium, különben indokolatlan volna, miért éppen ez a két számnév fordul elő.

2. „Elemi formák” és „átmeneti formák” továbbfejlődnek, részeik önállósulnak, és így jönnek létre valódi proverbiumok. Például:

Bocskorban kell keresni a hat ökröt 'szegény sorban kell a gazdagságot elérni, a fukársáig takarékos életmóddal lehet vagyont gyűjteni' stb. (Margalits 1896. 315b és 592b).

Ez a proverbium a fentebb a B. 4. példák között szereplő szövegek továbbfejlesztése, a *Nem úgy keresik a hat ökröt* jellegű proverbiumok nélkül érthetetlen.

3. Az a gondolati tartalom, amelyet a proverbium kifejez, önmagában is alkalmas arra, hogy az általánosítás szintjére emelje a mondatnyi megfogalmazásokat. Olyan, legtöbbször szimbolikusan elképzelt összefüggések bukkannak fel ilyen módon, amelyek egy-egy proverbium magyarázatára alkalmatlanok és tévesek, önmagukban azonban bizonyítják, hogy a proverbiumok jelentésén és értelmén túlmenően legáltalánosabb tartalmukban is van állandóan magyarázható elem, amelyet a kultúrák különböző módokon értelmezhetnek. A kulturális sztereotípiák nemcsak a magyarázatok, hanem a proverbiumok keletkezését is okozzák.

Idézhetnénk itt a „6” kulturális sztereotípiaként való felfogásának számos példáját. Ezek helyett most csupán két olyan magyarázatot említünk, amelyek szerzői éppen a proverbiumokkal kapcsolatban említették a „6” lehetséges gondolati tartalmát.

Czuczor és Fogarasi A magyar nyelv szótárában így vezetik be a *Hat* címszót: „tőszámnév, mely az egyesek sorában az öt után következik, s annyi mint kétszer három” . . . az etimológiák idézésekor helyeslően említik Benfey elképzelését aki szerint „a kéz . . . ötöt jelentvén, a hat szám új sort kezd”. A szócikk végén pedig a következő adatok felsorolására kerül sor: „Hat lovon járni. Hat ökröt hajtani, Szeretnék szántani,

hat ökröt hajtani (népdal). Hatot vetett a kocka. Egynet hatot, másnak vakot vet a világ kockája (közmondás). Hatra vagy vakra (közmondás a kockajátékból. Aut Caesar aut nihil.) Kevés hat körte kilene medvének (közmondás).” — Úgy látjuk, elemzésünk végeredménye nem áll távol e több mint évszázados adatsorozat rendező elvétől.

Erdélyi János, első tudományos közmondásgyűjteményünkben az „olyat aludtam, úgy jóllaktam mint hat” szöveghez magyarázatként ezt fűzi: „A „hat” szám, úgy-e mint a háromnak két anyja, vagy egészen eredeti szokásból, kedves a magyar nép előtt. Szokta ezt vég nélkül használni, például úgy úszott, ivott mint hat, stb. azaz igen jól. Meglehet ez a képesség van meg a „hat, hatni” ige jelentésében is.” (Az utóbbi etimológia természetesen tévedés, de jól jelzi, Erdélyi is kultúraszimbólumnak fogja fel a „6”-ot a proverbiumokban.)

*

Proverbiumaink rendszerszerűségét az elemek konnotációjának, a szerkezeteszerű elemek továbbfejlesztési lehetőségének és a magyarázat kulturális szimbolizmusának az egységében kell keresnünk. E három tényező együtt okozza azt, hogy az egyes proverbiumok rendszert alkotnak és csak annak elemeiként értelmezhetők. Ez a megállapítás vonható le adataink elemzéséből.

Amikor Matti Kuusi 1963-ban a szólások felépítésének rendszerszerűségét vizsgálta, az alapgondolat, a struktúra (a megfogalmazás) és az építőmag szerint azonosságok — eltérések mentén kísérelte meg bemutatni a különböző szövegek összetartozását, szerkezeti változatait, kialakulását. Elgondolása nem a proverbium általános definíciójának a magadása volt — amely kérdéssel, mint ismeretes, a parömiológusok eddig érdemben még nem foglalkoztak. A fenti elemzésből úgy látszik azonban, lehetséges nem csupán az egyes proverbiumváltozat-sorok, hanem általában véve is a proverbiumok létrejöttének a kérdéseit megközelíteni. A konnotáció, a szerkezetek transzformatív jellege, illetve bizonyos kulturális sztereotípiák hármassága nem teljesen azonos a Kuusi által javasolt fogalomrendszerrel. Mégsem véletlen, hogy a variánsok és a proverbiumok általában vett vizsgálata azonos irányba mutat. E rendszerszerűségek feltárásával kaphatunk ugyanis egyszer választ arra, mi az a proverbium, az emberiség szóbeli kultúrájának egyik legrégebb, legismertebb, legsokoldalúbb jelensége. E tisztázáshoz a Kuusi által kezdeményezett úton lényegesen közelebb juthattunk.

Az idézett forrásművek

- Almásy, 1890 Almásy, János: Magyar közmondások gyűjteménye. Budapest, 1890.
 Ballagi, 1850 Ballagi Mór: Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye. Szarvas, 1850.
 Baróti, 1803 Baróti Szabó Dávid: A magyarság virágai. Komárom, 1803.
 Erdélyi, 1851 Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest, 1851.
 Pelkó, 1864 Pelkó Péter: Eredeti magyar közmondások és szójárások. Rozsnyó, 1864.
 Margalits, 1896 Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest, 1896.
 ON, 1966 O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966.

Felhasznált szakirodalom

- Czuczor Gergely — Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, Pest, 1864. II. kötet, 1451 — 2.
 Krikmann, Arvo: On Denotative Indefiniteness of Proverbs. Some Additional Aspects of Semantic Indefiniteness of Proverbs. Tallin, 1974.
 Kuusi, Matti: Ein Vorschlag für die Terminologie der parömiologischen Strukturanalyse. Proverbium 5 (1963.) 97 — 104.
 Mieder, Wolfgang: International Bibliography of Explanatory Essays on Individual Proverbs and Proverbial Expressions. Frankfurt, 1977. 119 — 20.
 Permjakov, G. L.: Posloviy i pogovorki narodov Vostoka. Moskva, 1979. 369 — 78.

- Röhrich, Lutz: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg—Basel—Wien, 1973. Bd. II. 684.
- Taylor, Archer: The Proverb and an Index to the Proverb. Copenhagen, 1962. 192. index 59.
- Kuusi, Matti: Javaslat a parömiológiai struktúravizsgálat fogalmainak megnevezésére. Foleloristica 2—3. (1978) 210—20.

Szemerkenyi Ágnes—Voigt Vilmos

Néhány adat a mai magyar nyelv szókincsének szerkezeti elemzéséhez

I. A magyar és az olasz szókincs szerkezeti vizsgálatára vonatkozó kontrasztív kutatásaink során egyik legfontosabb követelménynek tekintettük, hogy megállapításainkat konkrét, számszerű adatokkal is igazoljuk. Így került sor arra, hogy mind az olasz, mind a magyar nyelvben megszámloltuk a képzők és az összetételi típusok előfordulását két azonos terjedelmű és azonos kiadású szótár, a Dizionario Garzanti (1972.) és a Magyar értelmező kéziszótár (1972.) alapján.

A számolást önerőnkől végeztük, gépi segítséget a munka jellege folytán nem lehetett igénybe venni. A gépi számolás ugyanis jól felhasználható szóvégmutato szótár készítésénél, de a képzőt a szóvégtől a gép nem tudja megkülönböztetni. Így pl. az -ISTA képzős szók esetében a gép az olasz *pista*, *ametista* főneveket és a magyar *Pista* tulajdonnevet is kiválasztotta volna. A gépbe be lehet programozni, hogy válassza ki az -ista végű szókat, de hogy ezek közül mikor állunk szemben az -ISTA képzővel és mikor nem, azt a gép eldönteni nem tudja. Az összetett szók esetében pedig, ahol szinte minden egyes eset minősítése külön döntést igényel, valósággal elképzelhetetlen bármiféle beprogramozás.

A fenti megfontolások alapján tehát számításainkat csak nagyon időigényes emberi számolással végezhetjük.

Kutatásunk eredményeiből jelen dolgozatunkban a magyar nyelvre vonatkozó adatokat közöljük, minthogy — tudomásunk szerint — ilyen jellegű számításokat anyanyelvünket illetően még nem végeztek.

Mielőtt azonban a konkrét adatok ismertetésére kerülne sor, szeretnénk tisztázni munkamódszerünk néhány elvi kérdését mind a szóképzés, mind a szóösszetétel tekintetében.

I. Szóképzésen azt a szóalkotási folyamatot értjük, amelynek során egy szóból speciális morfémák felvételével új, eltérő jelentésű szó jön létre. A szóképzés folyamán tehát egy szó struktúrabeli és jelentésbeli megváltozása következtében másik szóvá alakul. A struktúrabeli változást a képző felvétele jelenti. A jelentésbeli változás pedig úgy megy végbe, hogy az alapszó jelentése a kategóriát jelölő képző jelentésének motiválójává válik. Pl. az -ÁSZ, -ÉSZ nomen agentis képző azt a személyt jelöli, aki valamilyen cselekvést végez. Azt azonban, hogy a képző által jelölt személy milyen cselekvést végez, azaz milyen cselekvés jellemzi őt, az alapszó jelentése fejezi ki. A szabász főnév esetében tehát:

Motiváló	Kategóriát jelölő
milyen? (milyen cselekvést végző?)	személy
SZAB	—ÁSZ

A képzés kiinduló pontját képező alapszó jelentése tehát lényegében nem változik meg, csak az új komplexumban új funkciót kap, s ezáltal módosul. A derivátumnak az alapszóhoz képest új jelentését az alapszó jelentésének és a képző jelentésének a szintézise hozza létre.

Éppen ezért a fentiek értelmében a kicsinyítő-becéző képzőket nem tekinthetjük új szókat alkotó képzőknek, és a számlolásnál figyelmen kívül hagyjuk őket. E képzők esetében a helyzet éppen fordított: az alapszó a kategóriát jelölő és a képző a motiváló. Pl. a *madárka* esetében az alapszó (*madár*) jelöli a kategóriát (állat) és a képző a motiváló (milyen? kicsi; *-ka'*). A *madárka* ugyanazt jelöli, mint a *madár*, a *fagyí* ugyanazt, mint a *fagylalt*, csak az előbbiekből kifejezésre jut a becéző hangulat, illetve a gyermeki rétegyelv kedveskedő árnyalata.

Csak igen ritkán, szinte kivételesen fordul elő, hogy a kicsinyítő-becéző képzők szóalkotó funkciót töltenek be. Ilyenkor képezhetnek virágneveket: *árvácska, estíke, hajnalka*, vagy játékeveket: *fogócska, bújóciska*.

Mint ahogy vizsgálódásunk a mai magyar nyelvre vonatkozik, tehát szinkron jellegű elemzés, nem tekintettük feladatunknak olyan nyelvi jelenségek elemzését, amelyek szinte kizárólagosan a nyelvtörténetre tartoznak. Ezért nem foglalkoztunk az uráli vagy finnugor eredetű képzőkkel, mint pl. *-G (harag, csillag)*, *-M (öröm, álom)* stb. Az ilyen típusú szók a mai átlagos nyelvi köztudat számára nem is tűnnek derivátumoknak.

Ugyanakkor azonban felvettük a megszámlolandó képzők sorába a *-NOK, -NÖK* formánst, noha sem az Akadémiai Nyelvtan, sem A mai magyar nyelv (Bencédy—Fábián—Rácz—Velicsovnyé: A mai magyar nyelv. Bp., 1968.) nem foglalkozik vele. Az egyes szavakkal kapcsolatosan a TESz. hol „szláv eredetű képző”-nek (*pohárnok*, 3: 237), hol „foglalkozásnév-képzőnek érzett szóvég”-nek (*elnök*, 1: 752) nevezi. Valóban, nyelvtörténeti szempontból nem egyszerű eldönteni, hogy pl. az *asztal*nak a teljes szó átvétele-e valamelyik szláv nyelvből, vagy az *asztal* főnév derivátuma. Főleg a nyelvújítás korában azonban sok ilyen szóalkotás történt mind denominális, mind deverbális értelemben (*díj*nek, *gond*nak, *személy*nek, *dalnok*, *szónok*; *írnok*, *lát*nak, *ül*nek, *dönt*nek, *mér*nek stb.) Ezért leíró szempontból képzőnek minősíthető.

Az alapszó és a képző kapcsolódása tekintetében problematikusan jelentkezik annak a rövid megánhangzónak a kérdése, amely egyes esetekben megtalálható az alapszó és a képző (sőt a többi toldalék: jel, rag) között, más esetekben nem, pl. *takarmány*, *rakomány*; *sót*, *padot*. Ennek a rövid megánhangzónak a hovatarozása és terminológiája tekintetében általában két elnevezéssel találkozunk: *kötőhangzó* és *előhangzó*. Az első elnevezés azt sugallja, hogy ez a hang egyik szóelemhez se tartozik, tehát önálló morfémanak látszik, amelynek funkciója az összekapcsolás. De ha ez így volna, akkor minden összekapcsolásnál jelen kellene lennie. Másrészt e hangzó megléte vagy hiánya bizonyos hangtani feltételektől függ, ezért leíró szempontból helyesebbnek tartjuk e vitatott hangzót a képző (és egyéb toldalékok) tartozékának tekinteni és előhangzónak nevezni (Bencédy—Fábián—Rácz—Velicsovnyé: A mai magyar nyelv. Budapest, 1968. 93).

A képzőcsoportok vonatkozásában mindig az utolsó képzési fázisból indultunk ki, azaz a csoport utolsó képzője előtti részt a maga teljes egészében alapszónak tekintettük. A képzőcsoportok vizsgálatában Nemes Zoltán végzett számításokat, és az ötelemű csoportig jutott el, példája az *értékesíthető* szó (MNY. 28: 30). Nyelvtudományunk mai álláspontja szerint a *-HATÓ, -HETŐ* már egységes képzőnek tekinthető, noha keletkezésére nézve valóban a *-HAT, -HET* ige-képző és az *-Ó, -Ő* igenévképző összetapadása. A mai álláspont értelmében tehát az *értékesíthető* négyelemű képzőcsoporttal alkotott szó. Ha azonban hozzájárul még a *-SÁG, -SÉG* képző, az *értékesíthetőség* ötelemű képzőcsoport, Nemes elemzése szerint hatelemű képzőcsoport révén alkotott szó. Az ilyen típusú szavakat csak egyszer, az utolsó képző állományában regisztráltuk.

Végül arról kell említést tennünk, hogy néhány képzőnk éppen túlságosan produktív volta folytán bizonyult megszámlálhatatlannak. Így pl. a sorszámnév vagy a szorzószámnév képzői (minthogy a számsor végtelen, ezek a képzők is végtelen sokszor alkalmazhatók), vagy a ható igék képzői, amelyek minden igéhez járulhatnak, úgyszintén a minden személynévhez vagy nomen agentishes csatlakoztatható -ÉK képző (*Kovácsék*, a *tanítók*) esetében magától értetődően nem lehet konkrét adatokat megállapítani.

Minthogy a képző meghatározza a derivátum szófaját, ezért a képzők mellett feltüntettük azok funkcióját is, azaz jelöltük, hogy miből mit képezhetnek.

2. A szóösszetétel olyan szóalkotási eljárás, amelynek során két vagy több szót egy új szóvá illesztünk össze, pl. *rendszám* (2), *rendszám tábla* (3), *rendőrszolgálat* (4), *motorerékpár-alkatrész* (5).

Bally szerint az összetett szó olyan virtuális szintagma, amely az összetételen keresztül aktualizálódva új fogalom jelölőjévé válik (Bally, Ch.: *Linguistica generale e linguistica francese*, *Introduzione e Appendice di Cesare Segre*, 2a edizione. Milano, 1971. 125).

Az eddigiekből következik, hogy az összetett szók egyik legfontosabb ismertetőjegye az, hogy az összetevők önálló jelentéssel rendelkező, önállóan használatos szók legyenek. Ezért nem tekinthetők általában összetett szóknak azok a nyelvi formációk, amelyeknek egyik eleme a mai élő nyelvben önálló szóként nem használatos. Így pl. a *tegnap*, *holnap* típusú szók a mai magyar nyelv szempontjából nem tekinthetők összetett szóknak. Bár történeti fejlődésüket tekintve összetételek voltak, de az előtagok ma már önállóan nem élnek nyelvünkben. Ugyanígy egyszerű szónak számítanak a *valaki*, *valamikor*, *néhány*, *némely* stb. Az ilyen kimondottan történeti jellegű összetett szókat a számolásnál nem vettük figyelembe.

Úgyszintén nem tekinthetők összetett szóknak az igekötős igék, illetve azok derivátumai. Az igekötők eredeti jelentése többnyire elhomályosult, és csak az ige jelentésének bizonyos módosulását fejezik ki, ezért funkciójuk képzőszerű (vö. Pais Dezső: Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez. MNy. 15: 181–4; J. Soltész Katalin: Az igekötők önálló használata. Pais-Eml. 238–42; Szabó Dénes: A mai magyar nyelv 144–6, 158–61; Szabadi Béla: Az igekötők jelentésmódosító szerepének néhány szótári kérdése. Szót.Tan. 215–25). Nem szabad azonban összekeverni az igekötős igéket a határozós összetétellel. Az *észrevesz*, *jóváhagy*, *rendreutasít* stb. típusú igéket összetett szónak tekintettük, és a számolásnál figyelembe vettük.

Az összetételi típusok megállapításánál a strukturális alapból indultunk ki, tehát abból, hogy milyen szófajkategóriák az összetett szók komponensei, és nem tettünk további megkülönböztetést aszerint, hogy az alkotórészek közti mondatnani viszonyok jelöltek-e, vagy pedig jelöletlenek. Így tehát azonos kategóriába került (főnév + főnév) a *tanácssháza* (jelölt birt. jelzős összetétel), a *háztető* (jelöletlen birt. jelzős összetétel), a *patkányméreg* (jelöletlen határozós összetétel) stb. A további alcsoportokra való bontás ugyanis áttekinthetetlenül szétágazóvá, bonyolulttá tenné a rendszerezést.

Az összetett szók bármely szófaji kategóriához tartozhatnak. A szófaji kategóriát nem a morfológiai jegyek határozzák meg, hanem egyedül a jelentés. Pl. a *nefelejcs* a főnévi kategóriába tartozik, noha a morfológiai jegyek igére mutatnak. Ezért az összetett szók esetében nem jelöltük a szófajt.

Rövidítések:

f = főnév
tn = tulajdonnév

nm = névmás
nu = névutó

mn = melléknév	foly. mi = folyamatos melléknévi igenév
i = ige	bef. mi = befejezett melléknévi igenév
hsz = határozószó	hat. in = határozói igenév
szn = számnév	a = alany
	t = tárgy
	hat = határozó

II. A következő felsorolás a mai magyar nyelv legfontosabb képzőinek összesítő áttekintését nyújtja a Magyar értelmező kéziszótár (1972.) alapján. Az első oszlopban található a képző és variánsai (az előhangzós variánsokat zárójelben tüntettük fel), a másodikban a képző lehetséges funkciói egy-egy példával, a harmadikban az előfordulási index.

-AD, -ED, -ÖD	i – I	<i>lázad</i>	449
-AJ, -EJ	i – F	<i>moraj</i>	13
-ALOM, -ELEM	i – F	<i>mozgalom</i>	226
-AMLIK, -EMLIK, -ÁMLIK	i – I	<i>csuszamlík</i>	25
-AN, -EN	i – I	<i>durran</i>	221
-ANDÓ, -ENDŐ	i – Mn	<i>állandó</i>	51
-ANT, -ENT	i – I	<i>horkant</i>	149
-ASZ, -ESZ	i – F	<i>támasz</i>	32
-ASZT, -ESZT	i – I	<i>forraszt</i>	160
-AT, -ET	i – F	<i>burkolat</i>	
	f – F	<i>művészet</i>	1,059
-AT, -ET, -TAT, -TET	i – I	<i>írat, futtat</i>	576
-ATAG, -ETEG	i – Mn	<i>ingatag</i>	
	f – Mn	<i>gyermeteg</i>	22
	mn – Mn	<i>balgatag</i>	
-ATIK, -ETIK, -TATIK, -TETIK	i – I	(közhírré) <i>tétezik</i>	11
-ÁL, -ÉL, -AL, -EL	i – F	<i>fonál</i>	201
-ÁLY, -ÉLY	i – F	<i>akadály</i>	80
-ÁNY, -ÉNY	i – F	<i>nyitány</i>	66
-ÁR, -ÉR	i – F	<i>vájár</i>	
	f – F	<i>forradalmár</i>	115
-ÁS, -ÉS	i – F	<i>aratás</i>	4,856
-ÁSZ, -ÉSZ	i – F	<i>szabász</i>	
	f – F	<i>kertész</i>	160
-ÁSZ(IK), -ÉSZ(IK)	i – I	<i>legelészik</i>	
	f – I	<i>halászik</i>	29
-BELI	f – Mn	<i>szóbeli</i>	
	f – F	<i>lábbeli</i>	53
-DA, -DE (-ODA, -ÖDE)	i – F	<i>nyomda</i>	
	f – F	<i>bölcsőde</i>	69
-DAL, -DEL, -DÁL, -DÉL	i – I	<i>harapdál</i>	31
-DALOM, -DELEM, (-ODALOM, -ADALOM, -EDELEM)	i – F	<i>fájdalom</i>	
	f – F	<i>társadalom</i>	
	hatlan szn – F	<i>sokadalom</i>	73
-DÁCSOL, -DÉCSEL	i – I	<i>szökdéssel</i>	5
-DÉK (-ADÉK, -EDÉK)	i – F	<i>vítadék</i>	72

-DIT	i – I	<i>mozdít</i>	103
-DOGÁL, -DEGÉL, -DÖGÉL	i – I	<i>sírdogál</i>	23
-DOKOL, -DEKEL, -DÖKÖL	i – I	<i>haldokol</i>	9
-DOZIK, -DEZIK, -DÖZIK (-ADOZIK, -EDEZIK)	i – I	<i>játszadozik</i>	38
-DUL, -DÜL	i – I	<i>mozdul</i>	146
-ÉK ₁	i – F	<i>boríték</i>	
	mn – F	<i>nehezék</i>	115
-ÉK ₂	tn – F	<i>Tóthék</i>	Minden személyév- hez és nomen agen- tishez járulhat
	f – F	<i>tanítókék</i>	
-ÉKONY, -ÉKENY	i – Mn	<i>hajlékony</i>	59
-FAJTA	f – Mn	<i>apjafajta</i>	
	mn – Mn	<i>jófajta</i>	
	hatlan szn – Mn	<i>sokfajta</i>	
	nm – Mn	<i>magamfajta</i>	16
-FÉLE	f – Mn	<i>asztalféle</i>	
	tn – Mn	<i>Dózsa-féle</i>	
	mn – Mn	<i>rosszféle</i>	
	hsz – Mn	<i>különféle</i>	
	szn – Mn	<i>ötféle</i>	
	nm – Mn	<i>másféle</i>	41
-G (-OG, -EG, -ÖG)	i – I	<i>csattog</i>	347
-GAT, -GET	i – I	<i>tanulgat</i>	439
-GÁL, -GÉL	i – I	<i>szaladgál</i>	95
-HAT, -HET	i – I	<i>kaphat</i>	Minden igéhez járulhat
-HATATLAN, -HETETLEN	i – Mn	<i>ihatatlan</i>	165
-HATÓ, -HETŐ	i – Mn	<i>iható</i>	89
-I ₁	f – Mn	<i>gyári</i>	
	tn – Mn	<i>pécsi</i>	
	hsz – Mn	<i>kinti</i>	
	nu – Mn	<i>melletti</i>	818
-I ₂	i – Mn	<i>maradi</i>	12
-INT	i – I	<i>köhint</i>	45
-ÍT	i – I	<i>állít</i>	
	f – I	<i>díszít</i>	
	mn – F	<i>fiatalít</i>	1,036
-ISTA	tn – F	<i>marxista</i>	
	f – F	<i>irodista</i>	
	mn – F	<i>szocialista</i>	56
-IZMUS	tn – F	<i>darwinizmus</i>	
	f – F	<i>turizmus</i>	
	mn – F	<i>pozitívizmus</i>	166
-KOD, -KED, -KÖD	i – I	<i>kapkod</i>	18
-KODIK, -KEDIK, -KÖDIK (-AKODIK, -EKEDIK, -ÖKÖDIK)			
-KÓDIK, -KŐDIK	i – I	<i>mosakodik, bankodik</i>	271
-KODIK, -KEDIK, -KÖDIK			
-SKODIK, -SKEDIK, -SKÖDIK			

-LKODIK, -LKEDIK, -LKÖDIK	f — I	<i>tanárkodik</i>	
	mn — I	<i>lustálkodik</i>	837
-KOL, -KEL, -KÖL (-AKOL, -ÁKOL, -ÉKEL, -IKOL)	i — I	<i>tudakol</i>	16
-KOZIK, -KEZIK, -KÓZIK (-OKOZIK, -EKEZIK)	i — I	<i>borotválkozik</i>	
-KÓZIK, -KÓZIK	f — I	<i>barátkozik</i>	159
-L (-AL, -OL, -EL, -ÖL)	i — I	<i>forral</i>	
	f — I	<i>dobol</i>	
	szn — I	<i>egyel (répát)</i>	
	hsz — I	<i>ismétel</i>	2,226
-LAL, -LEL	i — I	<i>hizlal</i>	46
-LAT, -LET	f — F	<i>véglet</i>	95
-LÉK (-ALÉK, -ELÉK)	i — F	<i>moslék</i>	
	szn — F	<i>százalék</i>	79
-LJK, -LLJK	mn — I	<i>fehérlik</i>	
	f — I	<i>ködlík</i>	36
-LL (-ALL, -ELL)	mn — I	<i>sötétell</i>	26
-MÁNY, -MÉNY (-OMÁNY, -EMÉNY)	i — F	<i>tudomány</i>	235
-NEMŰ	f — F	<i>ágynemű</i>	
	mn — F	<i>fehérnemű</i>	
-NÉ	tn — F	<i>Tóthné</i>	Minden férfit jelentő személynévhez és nomen agentishez járulhat
	f — F	<i>tanítóné</i>	
-NOK, -NÖK	i — F	<i>mérnök</i>	
	f — F	<i>pohárnok</i>	124
-NYI	f — Mn	<i>tenyérvnyi</i>	
	szn — Mn	<i>milliónyi</i>	56
-Ó, -Ő	i — F	<i>tanító</i>	
	i — Mn	<i>nevető</i>	3,180
-ODIK, -EDIK, -ÖDIK -ÓDIK, -ŐDIK	i — I	<i>húzódik</i>	
	mn — I	<i>gazdagodik</i>	1,122
-ÓKA, -ŐKE	i — F	<i>nyalóka</i>	17
-OL, -EL, -ÖL	hangutánzó tő — I	<i>kortyol</i>	36
-OMÁS	i — F	<i>állomás</i>	30
-ONC, -ENC, -ÖNC	i — F	<i>küldönc</i>	
	f — F	<i>kedvenc</i>	18
-ONG, -ENG, -ÖNG	i — I	<i>hajlong</i>	59
-ÓS, -ŐS	i — Mn	<i>harapós</i>	53
-OZIK, -EZIK, -ÖZIK -ÓZIK, -ŐZIK, -ÓDZIK, -ŐDZIK	i — I	<i>kiáltozik</i>	189
-S (-AS, -OS, -ES, -ŐS)	f — Mn	<i>vizes</i>	
	mn — Mn	<i>fiatalos</i>	
	szn — Mn	<i>negyvenes</i>	
	nu — Mn	<i>helyettes</i>	

	f — F	<i>fenyves</i>	2,681
-SÁG, -SÉG	i — F	<i>segítség</i>	
(-ASÁG, -ESÉG, -ASSÁG, -ESSÉG)	f — F	<i>katonaság</i>	
	mn — F	<i>vigasság</i>	
	hsz — F	<i>távolság</i>	
	szn — F	<i>egység</i>	
	nm — F	<i>minőség</i>	1,456
-SÍT (-ASIT, -OSIT)	mn — I	<i>önállósít</i>	
	f — I	<i>gyarmatosít</i>	
	nm — I	<i>minősít</i>	39
-SZERŰ	f — Mn	<i>szabályszerű</i>	
	mn — Mn	<i>nagyszerű</i>	64
-T	i — I	<i>teremt</i>	104
-T, -TT (-OTT, -ETT, -ÖTT)	i — Mn	<i>védett</i>	
	i — F	<i>lét</i>	757
-TAL, -TEL (-ATAL, -ETEL)	i — F	<i>hivatal</i>	156
-TÉK (-ATÉK, -ETÉK)	i — F	<i>mérték</i>	35
-TLAN, -TLEN (-ATLAN, -ETLEN)			
-TALAN, -TELEN	i — Mn	<i>tanulatlan</i>	
	f — Mn	<i>meztelen</i>	
	mn — Mn	<i>bátortalan</i>	456
-TYÚ, -TYŰ (-ATTYÚ, -ETTYŰ)	i — F	<i>bíllentyű</i>	35
-Ű, -Ű, -JŰ, -JŰ	f — Mn	(hosszú) <i>hajú</i>	172
-UL, -ÜL	i — I	<i>vonul</i>	
	f — I	<i>békül</i>	
	mn — I	<i>zöldül</i>	779
-VÁNY, -VÉNY (-OVÁNY, -EVÉNY)	i — F	<i>ásvány</i>	204
-Z(IK) (-AZ, -EZ, -OZ, -ÖZ)	f — I	<i>sóz</i>	
	nm — I	<i>magáz</i>	
	szn — I	<i>egyez(ik)</i>	
	hsz — I	<i>újráz</i>	1,630
-ZAT, -ZET	f — F	<i>kőzet</i>	152

A fenti adatok birtokában vizsgáljuk meg, hogy a szóképzést illetően milyen általános érvényű következtetésekre juthatunk, illetve adataink mennyiben igazolják, erősítik a nyelvünk jellegére vonatkozó eddigi megállapításokat.

1. A nyelvtipológia kérdése. Egyetértünk Havas Ferencel abban, hogy a „vegyes típus” fogalma, amely az utóbbi időben meglehetősen általánossá vált a nyelvtipológiában, tulajdonképpen a nyelvek tipizálásának a feladása. „Aki a »vegyes típus« fogalmához folyamodik, az tehát eleve megfosztja magát attól a lehetőségtől, hogy tipizálja a nyelveket” (Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. Akad. Kiadó, Bp., 1974. 14) Minthogy egyetlen olyan nyelv sincs, amely k i z á r ó l a g o s a n egyetlen nyelvtípusra jellemző tulajdonságokkal rendelkezne, ilyen értelemben minden nyelv a vegyes típusúhoz tartozna, és a különböző típusokba való besorolás valóban lehetetlen volna. Ezért el kell fogadni a nyelvtudományak azt a gyakorlatát, amely az egyes konkrét nyelveket l é n y e g e s, a l a p v e t ő t u l a j d o n s á g a i k a l a p j á n az egyik vagy másik nyelvtípusba sorolja.

A magyar képzők keletkezésének leggyakoribb formája az agglutináció volt (vö. D. Bartha K.: A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Bp., 1958.). Ez elég szem-

betűnő pl. a -FAJTA, -NEMŰ esetében, de nyelvtudományunk számos képzőt tud önálló szóra visszavezetni (pl. -NÉ < *nő*; -HAT, -HET < *hat* (vkire, vmire, ige)). Vannak olyan képzőink, amelyeknek az etimológiáját a nyelvtörténet eddig még nem tudta ugyan tisztázni, de a nyelvelmékekben való előfordulások körülményeiből (hangrendi illeszkedés) nyilvánvaló, hogy valamikor önálló szók voltak.

Lényegesen kisebb jelentőségű a magyar képzők keletkezésében az adaptáció, azaz bizonyos szóvégeknek, az esetek nagy részében több szóban véletlenül hasonló hangzást mutató szóvégeknek képzőként való értelmezése és felhasználása. Az adaptáció tulajdonképpen a nyelvérzék tévedése. Ilyen pl. a -SI melléknévképző a *falusi*, *tanyasi* melléknévekben, amelyet tévesen a *városi* melléknévből vettek el.

Tehát a magyar szóképzési rendszer is bizonyítja nyelvünk agglutináló jellegét.

2. A más nyelvből való átvétel is lehet forrása egy képző keletkezésének. Így pl. a latin eredetű -ISTA képző, minthogy magyar töveken is előfordul (*egyetemista*, *karhatalmista*), ma már magyar képzőnek minősül. Ugyanez mondható el a *pipatórium*, *dorgatórium*, *szilvórium* típusú derivátumokkal kapcsolatban is (TESz. 1: 202).

3. Az általunk vizsgált képzők közül az igék alkotására szolgál a legtöbb: 42%. Ha pedig arra gondolunk, hogy a 46 igeképző közül 36 deverbális, azaz a mozgásformák legfinomabb árnyalatainak jelölésére is hatalmas képzőállomány áll rendelkezésre, akkor ezek az adatok a magyar nyelv igei természetére vonatkozó megállapításokat erősítik. (Az olasz nyelvben pl. mindössze 10 igeképző létezik.) Ez pedig azt jelenti, hogy a magyar nyelv a dolgokat elsősorban folyamatokban, mozgásokban ragadja meg, tehát a dinamikus szemléletre jellemző vonások vannak többségben. Ez a megállapítás — többek között — még azzal is igazolható, hogy pl. a szenvedő mondatokban az olasz szerkezet: *è costruito*, vagy a német *wird gebaut* áll a p o t o t fejez ki, míg a magyar képzők és ragok f o l y a m a t o t jelölnek: *épül*, *építetik*.

4. Végül szólnunk kell a zérus szffixummal történő szóalkotásról, azaz a szófajváltásról. Bally szerint a szófajváltás olyan implicit nyelvi transzformáció, amelyben maga a transzformáló faktor (a képző) nem jelenik meg, a szó alakja változatlan marad az új jelentés csak a szintagmatikus környezetből derül ki (Bally: i. m. 194). A szófajváltás legtipikusabb iránya a főnevesülés. A leggyakoribb a melléknév főnévvé válása (*együttes*), második helyen a melléknévi igenevek főnevesülése áll (*tanító*, *halott*). A melléknév és melléknévi igenevek elsődleges funkciója az, hogy determinánsai legyenek valamelyik főnévnek. Amikor tehát egy melléknév vagy melléknévi igenév szófajváltás révén főnevesül, akkor a szintagmából csak a determináns rész jelenik meg, míg a tulajdonképpeni alap rejtve marad (*együttes* < *együttes zenélés*). Ritkábban fordul elő az igék felszólító mód egyes szám második személyének a főnevesülése (*rikkancs*, *pukkancs*).

A főnevesülésnek ezen állandósult, társadalmilag elfogadott, legtipikusabb esetei mellett azonban alkalmi átcsapással bármely szófaji kategóriába tartozó szó főnevesíthető. Pl. a következő Petőfi-versben a *ha* kötőszó főnevesült alkalmilag:

Ha majd e *ha*, *ha*, *ha*, *ha* meg *ha*
Elpusztul tőlem a pokolba:
Én leszek a derék legény;
Mindjárt arszlánnak illem én.

(Ha)

Lehetségesek azonban más irányú szófajváltások is. Így pl. a ragos főnév névutóvá vált: *útján*, *létére*; a főnév melléknévvé: *kutya* (világ); a hangutánzó szó melléknévvé: *piíf-puff* (regény) stb. A szófajváltás az alkalmi szóalkotások igen produktív eszköze. Az alkalmilag keletkezett új használatok egyik-másika azután állandósul, elterjed, tár-

sadalmlilag elfogadottá válik. Amennyiben az új szófaji érték mellett a régi is megmarad, kettős (hármás) szófajú szavakról beszélünk. Pl. „zöld *ablakos* kicsi ház” (*ablakos*: melléknév); „el kell hivatni az *ablakost*” (*ablakos*: főnév).

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy a zérus szuffixummal történő szóalkotás igen jelentős szerepet játszik a magyar szókincs bővítésében.

III. A következő felsorolás a mai magyar nyelv összetett szavainak típusait mutatja be a Magyar Értelmező Kéziszótár (1972.) alapján. Az első oszlopban található az összetételi típus, a másodikban a példa, a harmadikban pedig az előfordulási index.

szóismétlés	<i>már-már</i>	11
ikerítés	<i>mendemonda</i>	124
f + f	<i>vízvezeték</i>	16,638
mn } + f	<i>szárazföld</i>	
szn } + f	<i>öttusa</i>	2,562
i (felsz.mód) + f (logikai a)	<i>keljfeljancsi</i>	28
f _(t) + foly. mi	<i>gyertyatartó</i>	1,134
bef. mi + f _(a)	<i>aludt tej</i>	9
módosítószó } + f	<i>nemtetszés</i>	
viszonyszó } + f	<i>ellentét</i>	28
foly. mi + foly. mi	<i>csúszómászó</i>	6
ragozott i + ragozott i	<i>eszem-iszom</i>	5
hsz } + foly. mi	<i>bentlakó</i>	
ragos hat } + foly. mi	<i>hangosanbeszélő</i>	97
különböző elemek összevonása	<i>egyszeregy</i>	22
f _(állandó hat) + mn	<i>életképes</i>	350
f _(a) + foly. mi	<i>farkasordító</i>	2
f _(a) + bef. mi	<i>viharvert</i>	46
f _(t) + bef. mi	<i>életunt</i>	18
hsz } + bef. mi	<i>alulírott</i>	
ragos hat } + bef. mi	<i>körmönfont</i>	48
bef. mi + bef. mi	<i>jöttment</i>	6
mn + mn	<i>süketnéma</i>	136
f } + -ú, -ű képzős f	<i>kőszívű</i>	
mn } + -ú, -ű képzős f	<i>jószívű</i>	294
f _(t) + i	<i>jótáll</i>	9
hsz } + i	<i>otthagyl</i>	
ragos hat } + i	<i>véghezvisz</i>	146
i + i	<i>jár-kele</i>	12
tagadószó } + önálló szó	<i>nemrég</i>	
viszonyszó } + önálló szó	<i>holnapután</i>	37
hsz + hsz	<i>odafele</i>	43
f _(a) + hat. in	<i>lélekszakadva</i>	11
f _(t) + hat. in	<i>vállvetve</i>	12
f _(hat) + hat. in.	<i>karonfogva</i>	5
szn + szn	<i>negyvenegy</i>	végtelen
nm + nm	<i>aki</i>	43
összetett szerkezetű módosítószó	<i>igenis</i>	10
összetett szerkezetű kötőszó	<i>vagyis</i>	26
összetett szerkezetű indulatszó	<i>istennyila</i>	10

A szóösszetételekre vonatkozóan a következő általános jellegű megállapításokat tehetjük:

1. A szóösszetétel jelenleg a legproduktívabb, legelőbb szóalkotási eljárás. Az összetett szó — bár nem szintagma, nem azonos a szintagmával — szintagma jellegű. Ebből pedig az következik, hogy bármelyik komponens helyére ugyanabba a szófajba tartozó másik szó állítható.

<i>borosüveg</i>	<i>borosüveg</i>	
<i>borospohár</i>	<i>sörösüveg</i>	
<i>boroshordó</i>	<i>tejésüveg</i>	stb.

Ebből a lehetőségéből következik a szóösszetételi eljárás szinte vég nélküli produktivitása. Összetétel útján korlátlanul alkothatók új szók. A magyar nyelvben 35 alapvető típust vizsgáltunk meg. Az egyes típusokban nyelvünk belső törvényei érvényesülnek, ezekkel ellentétes típusokat létrehozni nem lehet. Am a meglévő típusok mintájára az újabb és újabb összetett szók létrejöttek a lehetősége szinte korlátlan. Napról napra, a szemünk láttára születnek — nem kis számban — egyre újabb összetett szók. A Helyesírási tanácsadó szótár (1970. évi kiadás) szerint a *házhoz szállítás* még különírva szintagmaként szerepel, az ugyanabban az évben megjelent akadémiai nyelvtan (a MMNyR.) viszont már egybeírt összetett szónak ismeri el (1: 447).

2. Az összetett szók általában két módon jönnek létre. Az egyik, az ősbibb mód az, hogy a szerkezeti okok miatt a mondatban egymás mellett álló és ebben a sorrendben sűrűn előforduló szók végül is összetapadnak és jelentésük is egységesül (*szárazföld, miatyánk*). A másik módja az összetett szók keletkezésének két önálló alakú és jelentésű szónak rendszerint minden morfológiai jelzés nélküli összekapcsolása: *nyereségrészesedés*. Ez a szóalkotási folyamat modern, napjainkban általában ezen a módon születnek az újabb és újabb összetett szók.

3. Bármilyen módon jött is létre egy összetett szó, mindenképpen két szónak az egyesülése, tehát szintagma jellegű. Ezért kell egyetértenünk Dardano koncepciójával, amely szerint az összetett szók „státusa” a nyelvtanban az, hogy határkövet képeznek a morfológia és a szintaxis határán (Maurizio Dardano: *La formazione delle parole nell'italiano d'oggi*. Roma, 1978. 144).

Az összetett szók szintagma jellegéből következik, hogy mindig kétagúak, egy előtagra és egy utótagra oszthatók. Minthogy a magyar nyelv kedveli a többszörös összetételeket, ezért a két tag közül az egyik, vagy mind a kettő is, a maga részéről lehet összetett, de az újabb összetétel szempontjából csak egy(ik) tagnak számít.

Előtag	+	Utótag
<i>gép</i>	+	<i>jármű</i>
<i>gépkocsi</i>	+	<i>nyilvántartás</i>

4. Az összetett szók két tagja közti nyelvtani viszonyok lehetnek jelöltek vagy jelöletlenek.

- pl. jelölt tárgyas: *semmitmondó*; jelöletlen: *bortermő*
 jelölt birt. jel.: *tojásfehérje*; jelöletlen: *családfej*
 jelölt hat-ós: *tejberizs*; jelöletlen: *hamutálca*

5. Ha a komponensek szófaji hovatartozását vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy a melléknévi és a határozói igevek fordulnak elő a leggyakrabban mint alkotóelemek, 35 típusból 18-ban (50%). A 18 igenévből pedig mindössze 5, etben szerepelt a befeje-

zett melléknévi igenév. Ez is erősíti tehát az előzőkben tett megállapításunkat, amely szerint a magyar nyelv elsősorban folyamatokban, mozgásokban ragadja meg a dolgokat. Minthogy a melléknévi és a határozói igenevek megőrizték igei természetüket, az előbb említett arányok azt is igazolják, amit már a szóképzés kapcsán is hangoztattunk, hogy a magyar erősen verbális természetű nyelv.

IV. Ha összegezzük azokat a számszerű eredményeket, amelyekhez vizsgálódásunk során jutottunk, a következő kép tárul elénk: képzett szó: 30 302, összetett szó: 21 908.

Ez azt jelenti, hogy az általunk megszámlolt 52 110 alkotott szó a szótár mintegy 70 000 címszavas szóállományának a 74%-át képezi. Figyelembe kell venni azt is, hogy vizsgálataink csak a két alapvető szóalkotási eljárásra terjedtek ki. Ha a kisebb jelentőségű szóalkotási eljárások (mint az elvonás, a szóvegyülés, a szóösszevonás, vagy a betűszók) képződményeit is beszámítottuk volna, az arány még jobban eltolódott volna az alkotott szók javára.

Adataink világosan bizonyítják, hogy nyelvünk állandó változással, bátran élve a szóalkotási lehetőségekkel, folyamatosan követte a társadalom gondolkodásának fejlődését. Az új jelenségek, új fogalmak számára új neveket alkotott, hogy az új gondolkozási formák adekvát nyelvi formákban jelenhessenek meg.

Most már csak arra a kérdésre kell feleletet adnunk, hogy a két alapvető szóalkotási eljárás, a képzés és a szóösszetétel csak szókincsünk eddigi fejlesztésében játszott-e jelentős szerepet, vagy pedig rendelkezik azokkal a lehetőségekkel, hogy a további fejlődésnek is aktív, élő eszköze legyen.

Erről meggyőződhetünk, ha megvizsgáljuk, hogy ez a két alapvető szóalkotási eljárás hogyan vesz részt kölcsönösen a további szóalkotásban, azaz a szóképzés hogyan vesz részt az összetételekben, az összetett szók pedig mennyiben szolgálnak további szóképzés alapjául. Tehát a következő kombinációs lehetőségeket fogjuk megvizsgálni:

Alap	Szóalkotási eljárások
Képzett szó	Képzés
<i>hivatalás</i>	→ <i>térképész</i>
Összetett szó	Összetétel
<i>térkép</i>	→ <i>hivatalástudat</i>

Már a fenti példából is látható, hogy nyelvünk él az említett kombinációs lehetőségekkel. Hogy azonban ezt a megállapítást konkrét adatokra alapozhassuk, megvizsgáltuk az Értelmező Kéziszótárban a T betűs szakaszt. A számszerű eredmény így foglatható össze:

A képzett szók száma	Ebből összetett alapú
967	18 (1,8%)
Az összetett szók száma	Ebből képzett alkotóelemű
1,710	1,046 (61%)

Tehát a szóképzés és a szóösszetétel aktív, élő szóalkotási eljárás, egymásba beépülnek, egymás kiegészítőjeként vesznek részt az új szók létrehozásában. De az is világosan látható, hogy az összetétel ma a produktívabb, az összetett szók alkotásában nyelvünk egyáltalán nem „válogató”, hiszen 61%-ban fedezhető fel az összetett szókat alkotó tagok között derivátum. Ugyanakkor azonban a képzés tekintetében nyelvünk már „óvatosabb”: a képzett szók kategóriájában mindössze 1,8%-ban fordulnak elő összetett szók alapszóként. Ez pedig azt jelenti, hogy néhány erősen produktív képzőt leszámítva ma a szóalkotás fő irányvonala az összetétel.

Benedek Nándor

Csütörtököt mond, csettet vet

A *csütörtököt mond* vagy *vet a fegyver* 'nem sül el' és a *csütörtököt vet* valakinek a szája 'hazudik' szólások az eddigi magyarázatok szerint valószínűleg a *csettet* ~ *csöttöt mond* vagy *vet a fegyver* 'nem sül el' és a *csettet vet a szája* 'hazudik' szólásokból alakult tréfás hangutánzással (*csött*-ből *csütörtök*), bár O. Nagy Gábor óvatosan hozzátette, hogy „a szólásnak kétséget kizáróan biztos magyarázatát nem ismerjük” (Mi fán terem? 53).

Hozzátehetjük, hogy O. Nagy voltaképpen arra sem adott magyarzatot, hogy a *csettet vet a szája* miért jelenti azt, hogy 'hazudik', mindössze közölte azt az 1847-es adatot, hogy „csettet vetett a szája, azaz hazudott, ez a puskától kölcsönzött átvitt értelményezés” (uo.). Ugyanezt mondja Szvorényi József is egy 1846-ban megjelent művében: „hazudott vagy csütörtököt (inkább csött vagy csettet) mondott a fegyver” (Ékes szókötés 153). Hasonlóan Ballaginál: a *hazudik* szó második jelentése: *versagen* (von der Flinte) (MNSz. 1872.).

Mielőtt a hazugság és a puska csettet vetése közti kapcsolat magyarzatára térnék, helyre kell igazítanom néhány téves megállapítást. O. Nagy idézett cikkében azt olvassuk, hogy a *vet* ige a *csettet vet* kapcsolatba nyilván a *lobbot vet* (a puska) analógiájára került. Erre a feltételezett analógiára semmi szükség, a *csettet vet*, melynek legelső ismert előfordulása 1847-ből való (AkadÉrt. 1847: 255–6; maga a *csett*, *csött* 1829-ből, l. TESz.), egyenes folytatása a régebbi *reteszt vet* kifejezésnek, mely már Pázmánynál előjön: „csak reteszt vét pattantyúja” azaz 'nem sül ki' (1613, Kalauz 129: NySz.). A *reteszt vet* (valószínűleg závárt *vet*) mellett előfordult a *reteszt mond* is: „reteszt vet, reteszt mond” 'ua.' (1851. Kriza: Vadrózsák 514). Így a *csettet mond* második tagjának sincs semmi köze a német *versagen* igehez, melynek egyébként sincs 'mondani' jelentése.

Érdekes, hogy van más példánk is a *vet* és *mond* párhuzamra: *kankot vet* ~ *kákkot mond* 'felfordul, meghal' (MTsz.). Az előbbi debreceni forma (megvan Csokonainál is), a másik székellyföldi, és a *kank*-, *kákk*-tövek jelentése azonos: *kankad* 'hajlik, görbed', *elkakkad*, *lekakkan* 'lekonyul'; *kák virág* 'nárcisz' (lekonyuló virágjáról), *kankó*, *kankós* 'ua.' (valamennyi adat MTsz.). Akinek a feje lekonyul, lehanyatlík, az *mond* vagy *vet kankot*, *kákkot*.

A *csett* ~ *csött* az eddigi magyarázatok szerint a závárzat csattanását jelölő hangutánzó szó. E magyarzat gyengéje, hogy 1. a závárzat csattanása vagy csettenése magában véve nem jelenti a puska el nem sülését, 2. nem magyarázta a *csött* formát (a *csetten* többeli *e* hangja mindig nyílt). Ballagi idézett szótárában a *csetten a puska* = die Flinte schlägt; *csettenteni a puskát* = die Flinte losgehen lassen, schlagen lassen; *elcsettenteni* = abknallen lassen; mindössze az *elcsettenni* jelenti azt, hogy 'vsagen (Gewehr)', ám ugyanakkor az *elcsattan* Csokonainál az elsülést jelenti: „próbálgatja százszeresen, | De mégis el nem csattan” (Béka-egérharc, IV. pipadohány, 2. versszak) 'el nem sül'. Régebbi adatokban is a puska hangját a *csattog*, *csetteg* igékkel fejezték ki: 1695: „*Csattog-pattog* té-túl

az puska mindenütt” (TörtT. 1894: 248); 1742: „eleget *csettegett*e a puskát hozzá” (egy boszorkányos macskához, melyet a golyó nem fog; Schram: Boszorkánypercek 2: 166, Sopron m.). Megemlítendő, hogy régen ezt a hangjelenséget a *csapont*, *csappant* igékkel fejezték ki. 1656: „puskáját *belém csapontotta*, de el nem sült” (TörtT. 1892: 750); 1686: „*hozza csappantotta* a puskát, de ki nem sült” (MonIrók 23: 427). Ez a *csappant* megfelel a német *schlagen lassen* kifejezésnek. Végeredményben sem a *csettent*, sem a *csappant* nem jelenti egyértelműleg azt, hogy a puska csődöt mondott, azt a sokkal gyengébb hangot utánzó *cserszeg*, *sustorog*, *csörtöl* igékkel fejezték ki, minthogy annak ilyen is volt a hangja.

De még ha elfogadnánk is a *csett*-nek a puska csettenéséből származtatását, ez nem magyarázná meg a *csött* változatot, sem pedig a ’hazudik’ jelentést. Sokkal inkább elfogadható CzF. szótárának magyarázata, mely a *csetlik* — *csötlök* ige párral hozza kapcsolatba a *csett* — *csöttöt*. Ott a következőket találjuk: „1. *csetlik* a rossz kés, a rossz puska, *csötlök* az elszalasztott puskasárkány; 2. nyelvről, midőn hebeg vagy olyat mond, amit el kellett volna hallgatni”. Az elszalasztott puskasárkány tehát (*csetlik*) — *csötlök*, amiből a régi, de még élő *reteszt vet*, *reteszt mond* analógiájára létre jöhetett a *csettent* — *csöttöt vet* vagy *mond*. Érdekes változata található Széchényi Önismeret c. munkájában: „kinék rossz lakatú fegyvere hihetőleg többször *cset-puskát mondván*, végre elsült” (Önismeret 239).

Egyébként a keréktalpról is mondták, hogy *csetlik* (*csettelt kerék*, MTsz., Három szék) s ez azt jelentette, hogy *szakát vet*. „A keréktalp, ha meghasad, vagy egy darab kiesik, *kicsetellik* belőle, akkor *szakállot* (értsd: szakát) *vet*” (TudGyűjt. 1827. XI: 66), vö. „minden esze kereke *szakát vetett*” (1780., RustImp. 439). Ahogy a keréktalp *szakát vet*het, úgy a puska is *csettent vet*-het, annál is inkább, mert a kovás puska is akkor *vetett csettent*, mikor kiesett belőle a kova. Amint ezt Csokonai leírta: „Ő is elsüti puskáját, | De *elhullatván kováját*, | *Csütörtököt kiáltá*” (1791. Békaegérharc, 4. pipadohány, 1. versszak).

A „*csötlök*” magyarázza a hazugságot is. Bár CzF-nál csak az áll, hogy a *csöttlő* nyelv „olyat mond, amit el kellett volna hallgatni”, de e jelentésből egyenesen fejlődött a ’hazudik’ jelentés, vö. *bollik* vagy *megsiklott a nyelve* ’hazudott’ (Erdélyi 5811) és *megcsúszott a szája* ’csúnyát mondott’ vagy ’amit nem kellett volna’ (Nyr. 2: 421) és *elcsuszamodott a nyelve* ’hazudott’ (Dugonics: Péld. 1: 265). Régebbi példát is idézhetek a *csötlök-botlik* idevágó jelentéseire. „Az igazmondásban mindenkor *bolló* (azaz hazudozó), a térdhajtásban soha nem *csötlő*” (azaz hibázó) írja Rosnyai Dávid, Apafi Mihály íródeákja a Horologium Turcicum c. művében (171). Íme együtt a hazugság és a hibázás, miként a az el nem sült puskánál. Az elszólás és a hazugság egy tőről fakadására vö. még „*csettent ad* vagy *vet a szája*: er hat sich versprochen; er hat gelogen” (Ballagi MNSz. 1872).

Az eddigi magyarázat szerint az eredetibb *csettent vet* vagy *mond*-ból alakult volna, tréfás hangutánzással, a *csütörtököt vet* és *mond*. Bár a szótörténet ezt nem igazolja, hiszen a *csett* ~ *csött* legkorábbi ismert adata 1829 (EtSz.), a *csettent vet* vagy *mond*-é 1846, míg a *csütörtököt vet* már 1789-ből, a *csütörtököt mond* 1791-ből adatható, s a *csütörtököt vet* a *szája* 1820-ból (Dugonics: Péld. 1: 264), mégis lehetne hivatkozni arra, hogy a gyűjtés hiányos, s még előkerülhet egy régebbi *csett* ~ *csött* is.

Ami azonban feltétlenül magyarázatot kíván, az az, hogy miért éppen *csütörtök* lett az a szó, melyre tréfásan átformálták volna a *csött*-öt, hiszen egy tréfás hangalak is csak akkor válik országosan elterjedtté, ha annak a hangutánzás mellett valamilyen értelme is van. Mi értelme lehetett a *csütörtök*nek?

O. Nagy elutasította Gódár Sándor azon megfejtési kísérletét (Nyr. 24: 228), mely szerint a magyar fegyver ugyanazon okból mond *csütörtököt*, amelyből a német puska *Blaumontagot*, vagyis közli, hogy nem óhajt működni, mivel pihenő, heverő napja van. Gódár szerint a múlt század ötvenes éveitől a német mesterlegényeknél a munka, a magyar ifjúságnál az iskola szünetelt.

O. Nagy e megfajtési kísérletet kétségekívül azért vetette el, mert a csütörtök pihenőnap voltát nem látta eléggé bizonyítottnak, jöllehet a *Blaumontag* — *csütörtök* megfelelés mégiscsak elgondolkoztató.

Azóta azonban újabb adatok is előkerültek a csütörtöki munkaszünetre vonatkozólag. Így Zsoldos Jenő cikkében: „A blaumontag magyar elnevezései” (Nyr. 89: 109—16), a *blaumontag* magyar fordításai közt ott találjuk a *korhelycsütörtököt* ezzel a megjegyzéssel: csütörtökön a céhek sörözőt napot tartottak — azaz nem dolgoztak. A kézművesség még a legutóbbi időkig csütörtökön ült össze serre. De visszamehetünk sokkal régebbi időkre. Heltai Gáspár a Részegségről írt dialógusában (1552.) olvashatjuk: „ma *csötertek* és vasár vagyon” — minek következtében sok a részeg. Nem valamely különleges csütörtökről van szó, Heltai természetesen veszi, hogy azért részegek az emberek, mert csütörtök van és vasár van. Ilyenkor tehát nem dolgoznak, hevernek. Egy még régebbi, kódexbeli adat dologtíltó napnak tünteti fel a csütörtököt (és a pénteket). A Jókai-kódex egy helyén ez áll: „Fráter Leo az wasszegeknek sebének helyt minden nap meg vyotyauala, tyztoytuan *czetertektewl mequaluan és pentektewl* mend napottesteg” (65). A debreceni cívisek pedig az 1681-es nagy tűzvész után ezt a határozatot hozták: „az Istent complaceálni kell, bőjtöt kell hirdetni, Pünkösdig *minden csütörtököt meg kell illetni*”, azaz meg kell ülni (Komáromy: Magyarországi boszorkányperek 132), nyilván régi szokás szerint.

Talán ide vonható, hogy a hét napjairól szóló tréfás mondókák — mintegy megőrizve a régiséget — a csütörtököt mindig a semmittevésel, céltalan kószálással hozzák kapcsolatba. „Csütörtökön csötörögjünk” (Margalits: Függelék), „Csütörtökön csötönyözzünk” (Nyr. 18: 572), „csütörtökön csücsörögnek” (Kálmány: Szeged népe 3: 105. sz.). *Csötörög* Sopronban a. m. 'kószál, kóvályog', *csötörög* viszont 'hentereg' (MTsz., Ethn. 9: 126), s a *csötönyöz* 'cél nélkül jár-kelel, tétlenül álldogál' (MTsz.).

Tegyük még hozzá, hogy a csütörtök, de elsősorban a csütörtök délután több nép-nél munkaszünet volt, így a letteknél és a líveknél a csütörtök délután régen szabad délután volt, bizonyos munkákat nem végeztek (O. Lovrits: Volkslieder der Liven, 198); a németek a fonást tiltották csütörtökön, mivel az a Frau Holle napja volt, s az ezen a napon fonóknak Frau Holle üres orsókat hány be az ablakon — fonjátok ezt is teli. E tiltás és büntetés nálunk is élt: „Csütörtökön ilyen magyarázat vagyon; | Hogyha estve fonnak, ördög örül azon, | Ott sok üres orsót hány be az ablakon, | Rettenetes zörgést támaszt a padláson” (Régi és mai fonók históriája, közli Ipolyi Arnold: Magyar mythológia 1: 123).

A csütörtöki nap megkülönböztettségét mutatja, hogy szólásba is belekerült; arról, aki vagy ami megaggott, megöregedett, vagy akit sok szerencsétlenség ért, azt mondták, *sok csütörtököt ért*. Prágai András a „Fejedelmek serkentő órája” c. könyvében (1628.) ezt írja: „Nem könnyű volt annak az hosszú élet, | Az ki *soc Csütörtökön által lepet*” (RMKT. XVII. sz. 8: 36), azaz aki sok szenvedésen, szerencsétlenségben esett át. Teleki Mihály erdélyi kancellár 1671-ben írt levelében a megöregedésre vonatkoztatja: „Attul tartok, hogy ha mind így tart betegségem, *nem sok csütörtököt fogok érni* 'nem fogok megöregedni' (Tel. Lev. V: 437) Rosnyai Dávid is a sok csütörtököt említi már idézett művében: „mivel a tört a *sok csötörtök* igen el rothasztotta vala” 'a tör (madárfogó hurok) az öregségtől elrohadt' (73). A „megagg” igével kapcsolja a sok csütörtököt a Szentsey énekeskönyv egyik éneke: „Eős az fejed turos Lábod az régi időtül, | Mint az tőke meg agottal *az sok Csütörtöktül*” (68). Valamitől *megaggni* azonban nemcsak megöregedést jelent: „a hadi sereg *épül* a munka által, de *meg agg* a hévokodás miatt” — írja Laskai János (RMPrE. 2: 349). A *hévokodás* 'semmittevést' jelent, s így a *megagg* itt a. m. 'megromlik' (vö. „kezdet vala az sok romlásból *éppülni*” (1613., ErdOrszEml. VI: 353) Ugyanezt jelenti a *megagg* a következő szövegben is: 1652: „a bűnnek gyakor tselekedet e miatt *meg-aggott* lelkiismeret végtére néki saslódik” (TESz. *saslódik a.*). Vö. még „senecio:

aggo fiu, ronto fiu” (Clusius, 1584. Nyr. 8: 364). Ha pedig megaggani, azaz megromlani lehet a semmittevés, heverés miatt is, akkor esetleg a sok csütörtökön is sok tétlen napot érthetünk.

Egyebet is tudunk a csütörtökről. Folklorunk vallomása szerint régebben a szerelem napja volt: „Szita, szita péntek, szerelem csütörtök, dob szerda”. Csütörtök este járt a legény a lányhoz, s egész éjjel együtt voltak (Eötv. 17: 224). „Kedd, csütörtök és vasárnap este jártak a legények a lányokhoz palóc földön. A hét többi napja tilalmas volt (Sz. Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban 125). Számos népdal is szól a csütörtök estéről. „Csütörtökön este | Nálad voltam lesbe” (Kodály—Vargyas: A magyar népzene 249); „Gyócsbul van az ingem, gyócsbul a gatyám, | Csütörtökön este varrta a babám” (Vargyas: Régi népdalok Kiskunhalasról 36); „Jaj de szépen csengett-pengett csütörtök este, | Mikor azt a régi jó babáját ajtaján beengedte” (Kodály—Vargyas i. m. 270); „Csütörtökön este gyere nálunk” (Vargyas: A magyarság népzeneje 586) stb.

Érdekes, hogy Mikes Kelemen egyik levele szerint a törököknél is csütörtök volt a szerelem ideje: „Talám még ked azt a szokást nem tudja, hogy ha egy török két csütörtököt elmulaszt, azért a feleségének szabad panaszt tenni ellene a bíró előtt (XXIII. levél, 1720.). Ebből az is kiviláglik, hogy a csütörtök jelentését Mikesnek nem kellett magyarázni, minthogy az nálunk is ismeretes volt. A csütörtök este nyilvánvalóan azért lehetett a szerelem ideje, mivel a csütörtök délután szabad idő volt. Később, mikor csütörtökön is dolgoztak, a szerelemeste áttevődött szombat estére, amint ezt újabb népdalaink tanúsítják.

A csütörtök azonban nemcsak a szerelem, hanem a varázslás napja is volt (a kettő nyilván összefügg), akkor jártak a „rosszak” is. Már láttuk, hogy Frau Holle s magyar megfelelőjében az ördög megbüntette azt, aki az ő napján font. Régi hit szerint az ördögök csütörtökön jönnek a téteményért s elviszik (1683. TörtTár 1889: 9). Még ma is mondjuk: *csütörtök, vigyen el a kis ördög*. A boszorkány is csütörtök délután nyomja meg az áldozatát: „Aki minket megutál, | Nyomja meg a boszorkány | Csütörtökön délután | Háromszor egymásután” (NéNy. 1: 285). Ez is régi hiedelem: „Tsötörtek Ittzakán (jöttek a boszorkányok)” egy 1665-ben Sopron megyében lefolytatott boszorkányperben (Schram Boszorkányperek 2: 22). Egy feljegyzés szerint „minden új csütörtökön eljárt Listius László a Niklsthali hegyre, a hol Magyarország és ausztriai határok vannak, ördögös circulusokat csinálni” (1660-ból, Századok 20 [1886.]: 25), s a népi varázslás is a csütörtök estét tartotta különösen hatékonyak: „egy szelet kenyeret pirítson meg, csütörtökön este tegye a házfedélre, hogy a harmat megesse”. Ezt a kenyeret a tehénnek adták be, hogy megjöjjön a teje (Schram: i. m. 1: 469).

Mivel csütörtökön az ördögök jártak-keltek, nem volt tanácsos ezen a napon semmilyen dologba fogni, különösen útra kelni. A palócoknál ez ma is élő hiedelem: „Üzente a tudós, hogy csütörtökön ne menjek sehová, mert kitérik a lábam (Sz. Morvay i. m. 242). Ez a hiedelem is régi, Rettegi György naplójában olvassuk az 1762-es eseményeknél: „Azért <érte a szerencsétlenség> hogy péntekre virradólag, vagyis csütörtökön estve mosta meg a fejét, nemkülönben hogy a mult pénteken sütött” (Emlékezetre méltó dolgok 136).

Érthető, hogy a fegyver sem akart ilyen szerencsétlen napon dolgozni. Egyébként a csütörtöknek, mint az ördögök napjának a rossz híre talán onnan ered, hogy ez a nap valamikor a pogány főistenek napja volt: dies Jovis, Donnerstag, akiből a kereszténység természetesen ördögöket csinált.

Rettegi adatában és a Jókai-kódexben péntekről is szó van. A pénteki nap sok népnél már az előző este, a vacsoracsillag feljöttével elkezdődik, miként a többi nap is. Így volt ez nálunk is, amiről az éjjel-nappal, éjt-napot egybetéve szókapcsolatok is tanúskodnak, a német Tag und Nacht, az orosz dnyom i nocju kapcsolatokkal ellentétben.

Érdekes analógiát mutat fel a csuvas hiedelem a csütörtökről és a péntekről. Csütörtök csuvasul a hét estéje, a régi heti ünnepet, a pénteket megelőző este. Már csütörtök este nem dolgoznak, ez az este a halottak ünnepe, torokat tartanak, őseiket tisztelik. Csütörtök este úzik el a csuvasok a betegségdémonokat, végigvesszőzik a családtagokat (Mészáros Gy.: Csuvas ősvallás 204–5). A líveknél is csütörtök este a Klotzabend, s akkor úztek varázslatokat (O. Lovrits i. m. 198).

A csütörtök este tehát voltaképpen már péntek volt, s ezzel magyarázható, hogy a *sok csütörtököt ért* mellett járatos volt a *sok pénteket ért* ugyanazzal a jelentéssel: 'nagyon megöregedett, sok szerencsétlenség érte' (O. Nagy: SzólKözm. 552). Már Pázmány Péter Bethlen Gáborhoz írt leveléből idézhetjük: „Nem tudom, az én egészségem is, ha a márciust érzi-e <az öregemberek hava volt> vagy a *sok pnteket*, de elég sok fogyatkozással vagyok. Remélem, hogy az Úr Isten megelégedik immár az én zarándokságommal és hamar haza szólít” (Magyar Hirmondó: Régi Magyar Levelestár 1:566). Dugonics szólásként közli: *utolérte a sok péntek* 'megöregedett'. De jelenti azt is, hogy 'elszegényedett', a *szegény, mint a péntek* (SzólKözm. 551) szóláshasonlatnak megfelelően: „a jó titoknokot a *sok péntek elérte*” (Holosovszki: Lelemények 140, 1808-ból), valamint hogy 'megsoványodott', a *sovány, mint a péntek*, bőjtire utaló hasonlat visszhangjaként: „de mivel hogy a' Városi lakástól igen meg-laposított erszénnyeket *el-érte a sok péntek*, el-hagyák Pest és Buda városait (az első magyar színészek)”, írja a Magyar Játékszín bevezetése 1792-ben (1: LXVIII).

A teljesség kedvéért megemlítem, hogy a péntek azért volt rút — *rút, mint a péntek* (SzólKözm. 551) — mert egyfelől a bőjt, másfelől a büntetések napja volt. Péntekeseknek nevezték azokat, akiken pénteken, — rendszerint három egymást követő pénteken — hajtották végre a rájuk mért botbüntetést. Innen ezek a szólások: „tudom, nem a két pénteken jön észére” (Simai K.: Mesterséges Ravaszság 390), és némi túlzással: „hat pénteken se jöhet észére” (SzólKözm. 551). A péntek a fentiek miatt a szomorúság napja is volt, ezért hosszabbnak tetszett a többi napnál: *hosszabb a péntek a szombatnál*, 'több a szomorúság az örömnél' jegyezték föl Győrben 1831 táján (Nyr. 94: 447), a mai 'kilátzik a pendel' értelmezéssel ellentétben, de egyezően az Erdélyinél található közmondással: *csak a péntek szomorúbb, mint a vasárnap* (6304. sz.), aki Dugonicstól idézi. E jelentése még ma is él Békéscsabán: „Köszöntöm ezt az ünnepet, jobb legyen, mint a péntek” (Krupa I.: Jeles napok Békéscsabán 94). Az pedig közismert, hogy a péntek a keddel együtt szerencsétlen nap, nem szabad e napokon dologba kezdeni és bizonyos munkákat végezni (mosni, szapulni), amint ezt Szabó I. közli Taktaszadáról (Taktaszadai mondák 526), az Ethnográfia (31: 100) Vépről, s az OrmSz. Ormányságról.

Bernáth Béla

A Győrszentmárton > Pannonhalma helynévváltoztatás valódi indítékairól.

Mező András könyve, A magyar hivatalos helységnévadás (Bp., 1982.) a mai névváltoztatások között említi és minősíti a címbeli esetet: „Győrszentmárton neve 1964-től Pannonhalma lett a községhez tartozó apátságról, s ezt a változtatást aligha indokolhatjuk mással, mint a »vallási helynév eltüntetésének szándékával» (i. m. 295). A szerző talán más, ténylegesen ilyen indítékú példák nyomán tételezi föl az azonos szándékot ebben az ügyben is. Érezhető szavaiban a helytelenítés is, és ez is teheti, hogy a szemleíró Péter László is átveszi-idezi a fenti minősítést (Nyr. 107 [1983.]: 375). Mint a változtatás egyik kezdeményezője kezdeném, ha ismertté válna a valódi indíték is, mivel a nevek egyikére nyilván többen fölfigyelnek.

Annak idején a változtatás gondolatát egyszerűen a gyakorlat vetette föl. A(történelmi alakulás folytán a két név (*Győrszentmárton* és *Pannonhalma*) különböző vonatkozásai, az általuk jelölt tartalmak igen kellemetlenül át- meg átfedtek, keresztezték egymást. A jelenség a mozgalmassá váló 60-as évek elején már nem csekély bonyodalma- okozott. *Győrszentmárton* község vasútállomása *Pannonhalma* nevet viselt, holott *Pannonhalma* csak községrészként szerepelt, és — bár híre messze meghaladta közigazgatási státuszát — központja, utolsó postája és buszállomása is *Győrszentmárton* volt. A község idegenforgalomra tervezett és ekkor kialakított vendéglátóhelyei ugyanakkor rendre *Pannonhalma* nevet vették föl. A kettősséget meg kellett szüntetni.

A legegyszerűbb és legjobb megoldásnak az látszott, hogy a község egésze vegye föl — annak ismertebb volta miatt — az apátság (a nép száján: vár) nevét. Úgy véltük, hogy ezzel nem adunk föl semmi értéket, nem bitorlunk jogtalant, nem követünk a nyelv életében szokatlan utat. Hiszen a *Győrszentmárton* ebben az alakjában mindössze XIX. sz.-i és kevéssé szerencsés alakulat, továbbá a falut annak idején (XIV. sz.) az apátságra való tekintettel nevezték *Szentmártonnak*, de a névadó már a múlt században elhagyta a régi nevet, a bazilika védőszentjének a nevét — mégsem éri vád a „vallási helynév” eltüntetéséért. Ami pedig a másik oldalt illeti, *Pannónia*, a *Pannonhalma* név alapja szerepelt már a középkorban is a falu neveként (1001: PRT. I, 775).

Azt gondoljuk, hogy a változtatással területünkön rendbetettük a nevek és az általuk jelölt valóság viszonyát, megszüntettük egy sokakat bosszantó zűrzavar forrását. A helység és a környék lakossága szívesen fogadta a névcserét, 1965 óta magától értetődően, természetesen használja is az új jelölést.

Ábrahám Imre

Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Budapest 1982. 84 oldal. Nyelvtudományi Értekezések 113. sz.

Benkő Loránd másfél évvel ezelőtt napvilágot látott könyve két tanulmányt foglal magában. Közülük — a bevezetés szerint — az keletkezett előbb, amelyik a kötetben a második helyen áll és a „Sághy Ferenc a felvilágosodás korának nyelvi mozgalmaiban” címet viseli. Ez elsősorban arra irányítja rá a figyelmet, hogy az élet a tudomány világában is rendkívül összetett, roppant bonyolult: ahhoz, hogy művek keletkezzenek, pontosabban művek lássanak napvilágot, tömérdek áldozatra van szükség, olyan emberek „háttér”-munkájára, akiket nem önérdék vezet, hanem az ügybuzgalom vezérel, így képesek vállalni a névtelenséget, a homályban maradást, sőt ha kell, még az igaztalan vádakot, a gáncsoskodást, a meghurcolást is el tudják viselni. Miként Sághy Ferenc, aki — azon túlmenően, hogy részt vállalt a magyar színjátszás felvirágoztatásában — a budai királyi egyetemi nyomda élén mintegy három és fél évtizeden át „az írónak szép, jó, gondos kiszolgálását” (55 l.) tekintette kötelességének, nemzeti feladatának. Ennek jegyében állandó kapcsolatot tartott fenn a magyar nyelv és irodalom művelőivel, és mindent megtett annak érdekében, hogy az egyetemi nyomda magyar kiadványainak számát gyarapítsa. A magyar nyelv művelés történetébe mindenekelőtt Versegly Ferenc felkarolásával írta bele a nevét, lexikográfiánk pedig olyan művek kiadását köszönheti neki, mint Simai Kristóf Vég tagokra szedett szótára, Kresznerics Ferenc Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal című műve, Bugát Pál és Toldy Ferenc Magyar—deák és deák—magyar orvosi szókönyve, Versegly Mesterszókönyve vagy a Német—magyar és magyar—német zsebszótár. Mindezek részletes és igen sok újonnan feltárt adattal dokumentált bemutatásán túl Benkő magáról a korról, a kor kiadási viszonyairól, terjesztési lehetőségeiről is képet ad, ebbe illeszti bele Sághyt mint embert, mint egyéniséget, aki az intrikák légkörében is helyt tudott állni, és ha végül elszigetelődött is, amit alapvető feladatának érzett, azt azért megvalósította, s még olyan kényes ügyben is, mint amilyen Kazinczyval való szembekerülése volt, betöltötte a maga szerepét, hozzájárulván „a nyelvi neológia helyes mederben tartásához, tágabban a magyar nyelvi eszmény és norma kiegyenlítettébbé tételéhez” (78). Egyszóval: bőséggel meríthetnek tanulságot Benkő könyvének Sághy alakját bemutató részéből mindazok, akik — ha más korban, más viszonyok közt működnek is, de — ugyanúgy az anyanyelvi műveltséget és felemelkedést kívánják előmozdítani.

A Kazinczy nyelvszemléletéről szóló „első” tanulmány, amely rövidebb változatban a Kazinczy Ferenc halála 150. évfordulója alkalmából Sátoraljaújhelyen tartott emlékülésen előadásként hangzott el (1981. október 16-án), arról győzi meg az olvasót, hogy a nyelvet illetően a széphalmi mester nézetei nem egy tekintetben igen közel álltak mai felfogásunkhoz; ezáltal — ha kimondatlanul is — egyszersmind arra is ráeszméltet, hogy „modern” eredményeink nem mindig újak és nem is mindig a mieink — jó részüket az elődök örökítették ránk, ha csak csírájukban is, vagy ha más műszóval illettek, sőt esetleg meg sem nevezték egy-egy nyelvi kategóriát, illetőleg jelenséget. Maga Kazinczy először is abban előzte meg a későbbi nemzedékeket, hogy ő volt „az első elvi alapokon

álló magyar nyelvész-téta” (25), de övé „az első felismerés érdeme abban a tekintetben is, hogy a nyelvi szabályoktól való eltávolodást az író gyakran ki sem kerülheti, sőt a szépirodalmi szövegformálásnak, tehát a szépíró nyelvi gyakorlatának — a képi elemek szükségessége miatt — ez sajátlagos, jellemző eleme, nyelvet díszítő, szépítő, fejlesztő eszköze” (23—4). Ezekon túlmenően azonban az is kiderül a tanulmányból, „milyen nagy jelentőséget tulajdonított [Kazinczy] a kommunikáció-elmélet olyan kérdéseinek, mint a kifejezésmód egyéni ízei, a közlés céljának, helyének a kifejezés jellegét meghatározó volta” (18). Vagy „hogy amikor a széphalmi vezér a nyelvhasználat társadalmi, műveltségi, foglalkozási kötöttségeiről, a nyelvi szituációk különféle használati következményeiről, az írói szándékok és olvasói igények sokféleségéről szól, a szociológiai és a nyelvi szempontok korát megelőző összekapcsolásáról tesz bizonyosságot, s így a magyar nyelvtudomány történetében a szociolingvisztika előfutárjának számít” (18).

A másik dolog, ami megragadja Benkő tanulmányában — megint csak nem tanulás nélkül! — az olvasót, az Kazinczy nyelvet illető nézeteinek sokoldalúsága és az a sokféle figyelés, amely őt nyelvfejlesztő tevékenysége és ennek elméleti megalapozása közben jellemezte. Először is: világosan látta az elérendő célt. Aztán: a gyakorlati munkában a nyelv szerepéből indult ki, de figyelembe vette a nyelv természetét is — ezért vetette el a statikus nyelvszemléletet. A nyelvkérdést tudatosan a nemzeti önállóság eszméjének szolgálatába állította. A régi magyar nyelvből éppúgy merített tanulságot, mint az idegen példából. Tekintettel volt a különféle nyelvi szintekre, ezek értékrendjére, egymáshoz való viszonyára. A nyelvi elmaradottság nem elkésértette, hanem tevékenységre és mások felrázására, munkára buzdítására sarkallta. Világosan látta, illetőleg kijelölte: mi a szerepe a nyelv fejlesztése terén az irodalom művelőinek, a grammatikusoknak, a lexikográfusoknak és az átlag nyelvhasználóknak, mikor kell a nyelv szokáshoz igazodni, és mikor lehet, sőt kell tőle eltérni, mik a nyelv „törvényszerűt tevő” bírái s ezek közül melyeknek a szava a legdöntőbb; stb. Mindezt a szerző Kazinczytól vett idézetekkel igazolja. Az idézetek zömét jól ismerjük a korábbi irodalomból. Mégis, mivel más összefüggésben, új nézőpontból csoportosítva tárulnak elénk, ezek is újszerűen hatnak. Ugyanakkor utal Benkő arra is, hogy Kazinczy „nyugtalan, vibráló, nem egy vonatkozásban ellentmondásos egyéniség” volt, akit „a nyelv dolgait tekintve is ezernyi szál” kötött ahhoz „a hősi, lázas, változó, szövevényes kor”-hoz, amelyben élt (5), aki hosszú pályája során — ebből is következően — ismételten is módosította kisebb vagy nagyobb mértékben a nyelvről vallott felfogását (5), s akinek a nyelvet illető gondolatai „nem egyszer kortársai nézeteiből is ötvöződtek, vagy legalábbis kortársai problémafölvetései-ből is fakadtak” (7).

A tanulmányban található új részek, megállapítások közül külön is érdemes kiemelni például azokat, amelyek Kazinczyra mint nyelvész-tétára vonatkoznak (24 kk.), vagy amelyek Kazinczy Tübingai pályáírásával kapcsolatosak. Annál inkább, mivel az utóbbiak igen jól érzékeltetik „azt a gondolat- és érzésvilágot, amely a széphalmi mesterben anyanyelve irányában megfogant” (11).

Benkő — bármilyen „sokszínű”-en mutatta is be Kazinczy nyelvszemléletét, a kérdéskör kimerítésére nem vállalkozott és — annak hatalmas méreteire való tekintettel — nem is vállalkozhatott. A kép így is imponáló, ugyanakkor azonban szélesíthető, tágítható is. Ennek jegyében hadd utaljak magam is itt két mozzanatra. Az egyik: Benkő azt írja a 22. oldalon, hogy „Kazinczynek abból a felfogásából, hogy a nyelvet a szépirodalom minősíti és egyben vezérli, egyértelműen következett a szépíró nyelvi szerepe nek mindenek elé helyezése”. Itt — bár előljáróban Benkő megjegyezte, hogy „Kazinczy a nyelvszemlélet kérdéseiben nem mindig eredeti gondolatokat képviselt” (6), sőt tanulmánya elején azt is előrebocsátotta, hogy a széphalmi mester „jól ismerte Herder, Wieland, Klopstock, Bodmer, Jenisch, Garve, Gedike nyelvi

vonatközös megállapításait, s hivatkozásokkal vagy anélkül föl is használta azokat saját véleményének megalkotásában” (6), például Wieland szerepére — nézetem szerint — érdemes lett volna konkrétan is utalni. Mert igaz ugyan, hogy Kazinczynak az írók nyelvfejllesztő szerepéről vallott felfogása mintegy része, sőt folyománya volt egész nyelvi koncepciójának, mégis tagadhatatlan: ide vágó tételét Wieland nyomán, sőt ismételten Wielandra hivatkozva fogalmazta meg. Wieland *Was ist Hochdeutsch?* című értekezésében ekképp foglalt állást: „Ich muss mich sehr irren, oder es bleibt . . . kein besseres Mittel, als es bey dem Grundsatzte zu lassen, daß es die guten Schriftsteller sind, welche die wahre Schriftsprache festigen. Dieses letztere, in so fern es jemahls bey einer Sprache Statt findet, kann vermöge der Natur der Sache ganz allein durch die besten Schriftsteller in allen Fächern bewirkt werden. Sie allein sind dazu geschickt . . .” (Der Teutsche Merkur 1782. IV. 166). Kazinczy Wielandnak ezt az értekezését már 1815-ben lefordította, s nyomban meg is akarta jelentetni az Erdélyi Múzeumban (vö. Lev. 13: 373, 386; 14: 190; 15: 35, 227, 418, 432, 471; 16: 16), s ha kiadására csak jóval később, a Felső Magyar Országai Minerva 1825-i évfolyamában (269—86) került is sor, Kazinczy már előbb is ismételten hivatkozott rá, épp az idézett tétel vonatkozásában. Így amikor 1817-ben a Tudományos Gyűjtemény hasábjain az orthologia híveivel szemben azzal érvelt, hogy „Az úgy nevezett Nyelvrontók is a’ Szokást teszik egyyik Úrrá a’ Nyelvben . . .; de nem azt a’ Szokást, a’ mellyet Dr. B. Úr tisztel — a’ Károli Gáspár és Szenczi Molnár Albert által canonizaltattat — hanem a’ mellyet Horatz nevez annak és Quintilian (Con-suetudinem vocabo c o n s e n s u m E r u d i t o r u m) — és a’ mellyet minden régi és új, Literatúrával bíró nemzet tiszteli; — azt a’ Szokást a’ mellyet rész szerént az idő; rész szerént a’ jó Írók hoznak-bé” (TudGyűjt. 1817. 12: 99—100), azzal adott érvelésének nyomatókat, hogy Wielandhoz utasította az olvasót (bár más kiadásban idézte Wieland szóban forgó munkáját): „Lásd Wielandot Adelung ellen Supplement VI. Band, melly magyarban nem sokára megjelen” (i. m. 100; vö. Lev. 10: 261, 538). Ugyanígy járt el akkor is, amikor Báróczy életrajzában fejtegette az író szerepét: „Új nyelvet a’ sokaság teremte: a már készet (a mint azt Wieland megmutatta Adelung ellen) nem a’ nép, nem a szokás, hanem a jobb Írók viszik azon tökélet felé, a’ hova az felhághat” (Báróczy élete: MagyPanth. 81). Vagy említhető másfelől az is, hogy amikor Kazinczy felhívta Márton István figyelmét Wieland tanulmányára, abból épp az írók szerepét emelte ki: „. . . Wieland gegen Adelung behauptet, daß die Sprache nicht durch das Volk, nicht durch seine Hauptstadt, sondern durch seine besten Schriftsteller ausgebildet wird” (Lev. 11: 292). De talán azt is meg lehetett volna említeni, hogy amikor Kazinczy „a nyelvfejllesztés útjainak-módjainak másik vezérelvül a z i d e g e n n y e l v i p é l d á k k ö v e t é s é t jelölte meg” (26), akkor elméletileg a német irodalom egy másik kimagasló alakjára támaszkodott: „Alle Kunst ist Nachahmung” — vallotta Herder (id. Lev. 15: 632), „Valamik leszünk, mind az imitatio által leszünk” — tanította Kazinczy (Lev. 15: 343). Nem kétséges: Kazinczy — épp mert nyelvszemlélete gyakorlati fogantatású volt — mindvégig megőrizte önállóságát, a maga útján járt: amit másoktól átvett, azt a maga koncepciójába építette bele, vagy ha úgy tetszik, csak olyan gondolatok találtak benne visszhangra, amelyek beleillettek nyelvfejllesztő terveibe, elképzeléseibe, s már ott ébredtek, csíráztak az ő gondolatvilágában is. De épp emiatt a külföldi szerzőkkel való párhuzamok jelzése egy további színnel járulhatott volna hozzá Kazinczy portréjához: Kazinczy a közlekedésnek és hírközlésnek a mainál jóval fejletlenebb fokán, egy eldugott faluban olyan gyorsan és olyan élénken reagált a külföldi szerzők műveire, a bennük foglalt gondolatokra, elméletekre, hogy csak ámulhatunk rajta. Ez ismét olyan vonás, amely „modernségét” tanúsítja.

Egy másik dolog: Benkő ismételten megjegyzi, hogy Kazinczytól nyelvi kérdésekben mennyire távol állott „a vallási elfogultság” (pl. 40). Ezt nemcsak az tanúsítja, hogy

újra meg újra elismerően nyilatkozott katolikus szerzők (így Pázmány, Káldi, Zrínyi, Telegdi) nyelvéről (erre vonatkozóan Benkő is közöl idézeteket: 14, 15), hanem az is, hogy Káldinak nemegyszer méltánytalanul mellőzött bibliafordítását „igen szép fordítású Bibliá”-nak minősítette, és irodalmunknak azon ternékei közé sorolta, amelyek „literatúránknak legcsillogóbb szakában is tisztelt művek fognak maradni” (A’ magyar literatúra története. Töredék: Erdélyi Múzeum 1814. 7). Másfelől: a széphalmi mester attól sem riadt vissza, hogy „a’ Károli Gáspár és Szenci Molnár Albert által canonizáltattott” [az eredetiben: canonizáltattat’] nyelvszokást elutasítsa (TudGyűjt. 1817. 12:99—100, 1. föntebb), sőt hogy Luthert „rút durva tollú”-nak titulálja (Lev. 19: 73). Nyilvánvaló, ez utóbbi megnyilatkozásaiba egyfelől a debreceni maradiság, másfelől pedig a minden „közönséges” („pöbelhaft”) iránti ellenszenv is erősen belejátszott. De az is tagadhatatlan, hogy részrehajlatlan állásfoglalásaiban annak az egész lényét átható és jellemző elfogulatlan, felvilágosult gondolkodásmódnak és emberi megértésnek is részee volt, amely „vegyes” házasságában a családi békének is záloga volt. Erről így írt Guzmics Izidornak Pannonhalmára: „Nem szeretem én a’ protestans soványságot; de élek halok a’ protestans—ban. Alig ha te engem értesz. Derék portéka az, édes barátom. De csak ha a’ Catholicismusz’ szép fénye által nemesítetik. Így történt, hogy az én szép házasságomat soha a’ bolondság meg nem háborította” (Lev. 19: 55—6). Más szóval Kazinczy a felekezetek közti megbékélésnek, hogy ne mondjuk, az „ökumenizmusnak” is előhírnőke volt. Ez újabb „modern” vonása a széphalmi vezérnek, ha nem is nyelvszemlélete, legalább embersége terén (de vajon elválasztható-e az ember a tudományától, a tudomány művelőjétől?).

Befejezésül annyit, hogy Benkő munkája meggyőzően tanúsítja: a tudománytörténet, ha szerencsés kézzel műveljük, nem pusztá múltba fordulás, hiszen aki a múlt tényeinek feltárásán fáradozik, akarva-akaratlan a maga korának is tükröképét adja, azt emelve ki, amit időszerűnek érez — másként nem is tudna az elődök, a korábbi nemzedékek iránt megbecsülést tanúsítani, érdeklődést kelteni. De épp emiatt tekinthetjük a tudománytörténet művelését mindig időszerűnek, „örökzöld”-nek.

Ruzsiczky Éva

Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerkesztette és a bevezetést írta: Balázs János. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 348 oldal.

Korunkban nemcsak a technika fejlődésének felgyorsulásáról beszélhetünk, hanem a humán tudományok területén, így többek között a nyelvészet területén is a felgyorsulás jelei mutatkoznak. Nem kell nagy erőfeszítés e tény bizonyításához: csak elő kell vennünk a Word, a Zeitschrift für Phonetik . . . , a Voproszű Jazükoznanija stb. folyóiratok legújabb számait és rá kell mutatnunk a bennük levő tudományos nézőpontok, interdiszciplináris kérdésfelvetések sokrétűségére.

Miként lehet lépést tartani e robbanásszerű fejlődéssel? A megoldás csak összetett lehet: minél több olvasás, minél gyakoribb részvétel könyv- és folyóiratismertetések, szakmai továbbképzési rendezvényeken, tájékozódás bibliográfiákban, sokrétű szakmai levelezés . . . és még sorolhatnánk a lépéstartási metodika további mozzanatait. Az egyik leghasznosabb segítség e tekintetben az egy-egy adott új irányzatot bemutató tanulmánygyűjtemény átolvasása, sőt esetleg kézikönyvszerű rangra emelése. Balázs János már több alkalommal segítette ilyen művek szerkesztői munkájával a nyelvtudomány új témáiban való tájékozódásunkat. Elég talán csak a „Nyelvi struktúra és nyelvhasználat” c. tanulmánygyűjteményre emlékeztetni, ami a legfőbb XX. századi nyelv-

szeti iskolák és irányzatok körében segíti eligazodásunkat. A fenti kötet az areális nyelvészeti irányzat bemutatását szolgálja, fényt vetve az idevágó hazai eredmények nem is szerény anyagára.

Balázs János dolgozata nyitja meg a tanulmányok sorát; ezt a tanulmány címe után olvasható szöveg „bevezetés”-nek minősíti, de valójában nem olyan bevezetésről van itt szó, amit az angol *prefice* vagy a német *Einleitung* szóval adhatnánk vissza, hanem olyanról, amit a német *Einführung* szó tükröz, tehát ami meghatározza a szóban forgó terület kérdéskörét, leírja módszereit, megadja eddigi eredményeit. E bevezetés címe: „Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei”. Balázs tanulmányának a címe kissé más mutat, mint amit a feldolgozás maga tartalmaz. A cím általános vonatkozásokra, a problematika történeti bemutatására utal — és mindezt meg is találjuk a tanulmányban, de ezen túl — legnagyobb örömeinkre — ennél sokkal gazdagabb az érintett kérdésanyag: a Duna-táj, a Kárpát-medence népei közötti egymásrahatás areális megközelítésű bemutatását is megkapjuk. Balázs a Duna-táji nyelvek egymásrahatását (1) a fonológia és a morfológia, (2) a szóképzés, (3) a szókészlet, és (4) a szintaxis szintjén vizsgálja. E kiterjedt bújárkodás tanulságai a következő megállapításokkal jellemezhetők: A Duna-táji nyelvek között sok tekintetben kiegyenlítődség jött létre. Így ezek a nyelvek egyre közelebb kerültek egymáshoz. Természetesen egymástól való kölcsönzéseiket e nyelvek örökölt tipológiai és strukturális sajátosságaikkal összhangban integrálták. E kiegyenlítődség folytán e nyelvek a kifejezendő tartalmat egymáshoz hasonló vagy legalábbis kölcsönösen egymásra vonatkoztatható formában tudják kifejezni. Így e nyelveket, mondhatnánk a dunai nyelvsvözettség nyelveit, az ún. areális rokonság szálai kötik egymáshoz. Persze az areális rokonság nem mosta el a Duna-táji nyelveknek ősi örökletes tipológiai és strukturális vonásait; ezek e nyelvek rendszeréből ma is jól előtűnnek.

E. Abaffy Erzsébet a latin és a magyar egymásrahatását vizsgálja. Tanulmánya legelején idézi Bárczi Géza véleményét a latin nyelv magyarországi (XVIII. századi) szerepéről, mely szerint ekkor e közvetítő nyelv „a törvényhozás, a gyűlések, szónoklatok, általában a közszereplés nyelvévé vált, sőt a férfiak között a társalgás is nemegyszer latinra fordult.” (Bárczi: A magyar nyelv életrajza 264). Áttekintve Abaffy Erzsébet „Latin hatás a 15–16. századi magyar igeragozásban” című gazdag összehasonlító anyagát — melynek külön érdeme a részletes tipológia — a nevezett hatás erőteljes voltáról győződhetünk meg. Módszerének újdonsága, hogy nemcsak a latinnal való igeragozási egyezéseket veszi számba, hanem igyekszik megállapítani, felderíteni azokat az igerhasználati formákat is, amelyek a magyarban a latintól függetlenek, és igyekszik megállapítani ezen formák igeidő-használati szabályait is. Visszatérve magára a latin hatására Abaffynál pontosan kirajzolódik az a szabályszerűség, hogy a latinnak kézenfekvően, könnyed természetességgel megfelelő jelen (praesens imperfectum, futurum imperfectum) és *-t* és *-d/-é* jeles múlt (praesens perfectum) igeidő-használat mellett bizonyos mesterkéltség, tudatosan egyeztetett megfelelőek is tömegesen és következetesen azonos módon fordulnak elő: a praeteritum imperfectum és a praeteritum perfectum, valamint a futurum perfectum a $\emptyset + \text{vala}$, *-t + vala* múlttal, illetve *-nd* jeles jövővel nyer kifejezést. Mind ebből Abaffy arra következtet, hogy valahol e megfelelőek egységes rendszerének ki kellett alakulnia, és nyomban a választ is megadja: „első, névtelen iskolamestereink voltak azok, akik a latin és a magyar nyelv kontrasztív szembesítése során tudatosan törekedtek arra, hogy a gazdag magyar eszköztárból minden latin igealak megfelelőjéül a magyarban is igealakot válasszanak” (177). Úgylehet e latin — magyar igeidő-megfelelés is beletartozik ama sajátos magyar nyelvi jelenségegyüttesbe, melynek jellemzője az egységesség, az, hogy a magyar nyelvjárások között sohasem volt a kölcsönös megértést megnehezítő elkülönülés. Ez talán a magyar terület sajátos kommunikációs rendszerével is magyaráz-

ható az iskolamesterek hatása mellett, mert valamiféle kommunikatív összeköttetésben kellett ezeknek állniok egymással ahhoz, hogy mindenütt nagyjából egységes elvek alapján tanítsanak. E kommunikatív rendszer művelődéstörténeti igényességű és hitelű felderítése tudományunknak, főleg az interdiszciplináris területeknek fontos jövőbeli feladata — nézetem szerint.

Rot Sándor „A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései” címmel írt tanulmányt. Így határozza meg ezt az areát: „a Dél-Lengyelországtól a Drávaig és a Duna középső és alsó folyásáig nyúló, valamint a Moravától a Dnyeszterig húzódó széles nyelvi” térség. Láthatjuk, hogy e földrajzi körülhatárolás valamelyest a Kárpát-medencén is túlterjed — Rot felfogása szerint. Nos, e területre vonatkozóan a nyelvi érintkezés problémáiról beszél a szerző, hangsúlyozva, hogy a nyelvi érintkezést itt igen tágan kell értelmezni, és semmi módon sem szabad azonosítani a két- és többnyelvűséggel. Így például bizonyos ősi nyelvi hatások (szubsztrátum-vonatkozások) a kárpáti area lakossága számos egyedének nyelvében jelen lehetnek anélkül, hogy ezek az egyedek legkevésbé is kétnyelvűek lennének. A szubsztrátumvonatkozások mellett a nyelvi érintkezések másik nagy forrása, táplálója az az interferencia, ami a többoldalú (multilaterális) nyelvi kapcsolatok esetén érvényesül. Végül — harmadik kölcsönhatási tényezőként — felveszi Rot a strukturális-tipológiai jellegű jelenségek egymásrahatását is.

A szubsztrátum-vizsgálat jelentős mértékben etimológiai kutatásokra korlátozódik. Megállapítja, hogy a balkáni nyelvészövetség lexikai kisugárzása régebben mélyen benyomult a ma kárpáti nyelvi areának nevezett területre. Számos példát említ — a hegyi pásztorkodás köréből — arra, hogy bizonyos szavak végső soron „balkáni szubsztrátumok” a kárpáti nyelvészövetség területén; ilyenek a bolg. *чмъза* 'keskeny, elkerített hely a karámban, ahol a fejést végzik'; bolg. nyelvjárási *џан* '(bak)kecske'; bolg. *џеп* '(tej)savó; zablisztból készült étel' stb. szavak megfelelői a kárpáti nyelvi area nyelvében. A szerző különösen sokat foglalkozik a többoldalú nyelvi kapcsolatok interferenciajelenségeivel. A kárpáti nyelvi area nyelvei között 18 kétnyelvűségi viszonytípust különböztet meg; mindezeket tovább is tagolja a lexikai-szemantikai, a mondattani és a fonetikai/fonológiai szintek szempontjából. A strukturális-tipológiai egybevetés témáját illetően Rotnak csak egy figyelmeztető jellegű megállapítására utolok: „sok jelenség — írja —, amelyet néha nehéz megmagyarázni a (személyek) . . . nyelvi rendszereinek kölcsönös viszonya szempontjából, a művelődésbeli sokrétűség folyamataiban talál magyarázatra”.

Bereczki Gábor „A Volga—Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai”-ról tudósít. Megállapítja, hogy Európa északkeleti vidékeinek török és finnugor nyelvei között a hosszas és bonyolult kölcsönhatás következtében számos közös vonás alakult ki. E közös vonások láttán Bereczki feljogosítva érzi magát arra, hogy e vidék nyelvészövetségéről beszéljen.

Úgy látja, hogy az egymásrahatás izoglosszái, ha így kívánnánk jellemezni az egymásrahatás mértékét, a csuvas, tatár, baskír, cseremis, votják nyelv területein lennének a legsűrűbbek és a mordvint, de különösen a zürjént is magukba foglaló izoglosszák csak szerényebb számban jelentkeznének.

Kevésbé értvén e felsorolt nyelvek jelenségeihez, szakmailag nem tudom megítélni e megállapítás, ill. a soron következők hitelét, de azt a bemutatott szókincsbeli, hangtani, névszó- és igeragozási, mondattani párhuzamok és nyelvi szembesítések alapján mindenki könnyen felismerheti, hogy a fenti nyelvek között — amelyek genetikailag részben merőben eltérő hovatartozásúak — a bemutatott pontokon igen közeli hasonlóság, szerkezeti egyezés van. Ha nem tartozik is szakterületemhez a téma, a bemutatott adatanyag igen érdekel. A pszichikai vonatkozású magyar szavak állományát illetően érdekelt a kérdés, hogy az idevágó elemek milyen irányból, mely nyelvekből áramoltak

nyelvünkbe. Érdekes látni a Volga—Káma-vidék nyelveinél, hogy ilyen szavak igenis előfordulnak a kölcsönösen egyező, a nyelvszövetség tagjainak többségénél meglevő szavak állományában. Csak néhány ilyen szóra utalok Bereczki anyagából: csuv. *təs*, tat. *tūs*, cser. *tūs*. votj. *tus*, mord. E. *tus*, *t'us* 'szin, külső' (a kiemelés tőlem — B. B.); csuv. *čät-*, tat. *čēda-*, cser. *čäte-*, votj. *čida-*, mord. M. *čidardo-* 'túr' stb. A fenti adatok kapcsán persze utalni kell arra, hogy a tárgyi néprajz körébe tartozó fogalnak területén (kertművelés, állattartás) vagy a térszínformák megnevezése terén az általam érdeklődéssel kísért-nél több szövegyezést találhat ki-ki, akit ez utóbbi területek érdekelnek. Bereczki nyomon kíséri a névszó- és igeragozás párhuzamosságait. Utal például arra, hogy az egész törökségnél a múlt idők használatánál a beszélő más igealakot használ akkor, ha szemtanúja volt, és ismét mást, ha nem volt szemtanúja a megnezetett eseménynek, cselekvésnek. Nos, ez a múltbeli igeragozási kettősség a Volga—Káma-vidék nem török eredetű nyelveinél is előtűnik, így megvan a cseremiszbén, a votjákban és a mordvinban is.

Az orosz hatást Bereczki nem tartja olyan mélyrehatóknak, hogy ezt is bele kelljen vennie a tárgyalta nyelvszövetség kölcsönhatás-rendszerébe. Történetileg a zürjénben és mordvinban már a középkor végén, a votjákban, a cseremiszbén és a csuvasban a XV. század végén, a tatárban és a baskirban ezt követően jelenik meg az orosz hatás, de „a szókölcsonzésen túlmenően az orosz nem gyakorolt számottevő hatást. . . A cseremiszb és a votják nyelvi rendszerből kimutathatók russzicizmusok, de ezek száma sem jelentős, s nem foglalhatók olyan rendszerbe, mint a török—finnugor érintkezések.” Bereczki jelzi — e történeti visszapillantás keretében —, hogy ami mármost a török—finnugor kapcsolatokat illeti, a bolgár-török—finnugor hatás sokkal nagyobb erővel hat a törökség felől a finnugorság felé, mint fordítva. Bereczki nem érinti azt az érdekes — jóllehet csak távolról ide tartozó kérdést —, hogy miként lehetséges a bolgár-török nyelv ilyen szívós továbbélése a Volga—Káma-térségben akkor, amikor a nyugatra vonult bolgár-törökség — semmi nyelvi hagyományragaszkodást nem mutatva — nyelvét szlávval cseréli fel. Az okok feltehetően művelődés- és vallástörténeti természetűek.

Pusztay János számomra, de talán olvasóim többsége számára is alig ismert világba, az „Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában” című témába nyújt bepillantást. A dolgozat tartalmának lényegét tulajdonképpen az alcím fejezi ki: „Egyezések az uráli és a paleoszibériai nyelvek névszói tartományában”. Az uráli nyelvek és a csukes, a koryák, az aljutov, a kerek, az itelmen, az eszkimó, az aleut, a gilják, a jukagir valamint a ket, tehát a paleoszibériai nyelvek areális kapcsolatát — így látja a szerző — nem annyira a történeti-összehasonlító módszerrel lehet feltárni, mint az egyre nagyobb szerephez jutó új megközelítések és módszerek segítségével, pl. a konvergenciaelmélettel, a kontaktuselmélettel és az areális nyelvészet, valamint az univerzálékutatás módszereivel. Megállapítja, hogy a fenti nyelvi areában a lexikai egyezések mennyisége csekély, és ami van, az is sok bizonytalanságot tartalmaz. Ezzel szemben a morfológiai egyezések szintje sok összefüggés tényére világít rá a jelzett areában. Már az a tény, hogy mind az uráli, mind a paleoszibériai nyelvek az agglutináló nyelvek sorába tartoznak, bizonyos kapcsolatot tétélez fel e nyelvek morfológiai rendszerében. E kapcsolatok tényét megerősítik Pusztay észrevételei az esetragok és a számjelek területéről: mintegy 30 oldalon keresztül összehasonlító adatokat nyújt a szerző a két morfológiai vonatkozás (esetragok, számjelek) viszonylatában. E vizsgálatai olyan paleolingvisztikai kérdések felvetésére és feltevés szintű megválaszolására nyújt alkalmat Pusztay számára, mint az uráli alapnyelvet megelőző nyelvi állapot kérdése az adott nyelvi area területén. Szerinte az agglutináló jelleg, jóllehet már az uráli alapnyelvben megvolt, az idő előrehaladtával „a finnugor kor után több finnugor nyelvben tovább erősödött”. Az előuráli nyelvi állapot izoláló, az azt megelőzőnek flektáló jellegéről a „kitekintés” című alfejezetben feltételes formában emlékezik meg. A feltevések szintjén veszi célba az uráli és a altaji nyelvek közötti kap-

csolatok, az Észak-Amerikai indián lakosság nyelve és a szibériai area nyelvei közötti nyelvi rokonság kérdéseit is. Végül azt, hogy igazolható-e a régészet által a szibériai térségben feltett éles kultúraváltás jelensége a nyelvi tények tükrében is. Ez utóbbi kérdésre negatív választ dolgoz ki számunkra — éppen bizonyos nyelvi-fejlődésbeli tendenciák azonosságára mutatva rá, amiről nem lehetne szó akkor, ha egy későbbi kultúrát képviselő lakosság a megelőzőt maradéktalanul kiirtotta volna. Ha számunkra távoli nyelvi összefüggésekbe világít is bele Pusztay tanulmánya — a bűvárkodás tényei és módszerei önmagukban még kívülálló számára is érdekes nyelvészeti vizsgálati anyagot eredményeznek.

A kötet tehát értékes és követésre méltán érdemes areális nyelvészeti anyagot tartalmaz. Pusztán azt sajnálhatjuk kissé, hogy a magyar szempontból fontos areális nyelvészeti témák nem mindegyike képviselteti magát egy-egy tanulmánnyal. Így például elsősorban a germanisztikai vonatkozások areális elemzése kívánczik kiegészítésképpen egy későbbiekben majd valamikor megjelenő hasonló tanulmánygyűjtemény anyagába.

Büky Béla

Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.
Nyelvészeti Tanulmányok 23. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 644 oldal

Már sokszor elhangzott és leírt megállapítás — így nem szorul különösebb magyarázatra —, hogy a nyelvtörténeti stúdiumok során felmerülő etimológiai kérdésekben a legnagyobb bizonyossággal mindmáig a bő másfél évtizede rendelkezésünkre álló „*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*”-ra támaszkodhatunk. Örvendetes azonban, hogy az utóbbi években egyre több olyan munka születik, amely közelebről vizsgálja a magyar és egy adott idegen nyelv (latin, görög, román stb.) kölcsönhatását, anyanyelvünk külföldi eredetű jövevényszavait. Német—magyar viszonylatban hasonló cél eléréséhez járul hozzá Mollay Károly legújabb könyve is.

A szerző — a legismertebb hazai germanisták egyike — nagy terjedelmű monográfiájában tiszteletreméltóan gazdag filológiai apparátussal dolgozza fel az igen széles körűen értelmezett német—magyar nyelvi érintkezések történetét a XVI. század végéig.

A régóta várt hiánypótló kötet alapja a szerző 1975-ben megvédett akadémiai doktori disszertációja. Mollay professzor átfogó művét az eddigi kutatások alkotó módon történő tudománytörténeti és kritikai, problémátörténeti összefoglalása, valamint új tudományos megfigyelései és ezek kontrasztív nyelvészet szempontjai szerinti értelmezése alapján méltán tekinthetjük magas színvonalú nyelvészeti szintézisnek.

A monográfia időszerűségét mi sem bizonyítja szemléletesebben, mint Mihály Józsefnek az első fejezet mottójában is idézett — 1881-ből(!) származó — megállapítása, mely szerint a szláv nyelveknek a magyarra gyakorolt hatását már kimutatta egy szláv tudós; most a német—magyar nyelvi kapcsolatokon lenne a sor, amelyeknek feltérképezése azonban egy magyarországi nyelvész feladata kell, hogy legyen. E releváns kérdéskör tisztázására vállalkozott a szerző, aki a sokrétű német—magyar szóátvételeket a két nép több évszázados érintkezésének és művelődési kapcsolatainak nyelvi vetületeként értelmezi.

A mű lényegében két — jellegében egymástól jól elkülönülő, de egymást kölcsönösen kiegészítő — egységből áll. A három fejezetet magában foglaló első rész bevezeti az olvasót a n é m e t j ö v e v é n y s z ó - k u t a t á s p r o b l e m a t i k á j á b a , v a l a -

mint összefoglaló képet ad a német — magyar nyelvi érintkezések külső és belső történetéről. A kötet nagyobbik részét a német szóátvételeket tárgyaló etimológiai szójegyzék foglalja el.

A bevezető szakasz a német átvételek tudományos igényű feldolgozásának különféle aspektusait öleli fel. A problémakör kutatásának előzményeiről szóló 1—3. pont az első tudományos színvonalú nyelvtörténeti szótárak és egyéb lexikográfiai munkák tárgyilagos kritikai áttekintését tartalmazza (DOLw., OklSz., EtSz. és a SzófSz.). A szerző rámutat e művek néhány hiányosságára, s úgy véli, hogy e bizonytalanságok mindenképp előtt a hangtörténeti és a tárgytörténeti háttér tisztázatlanságából adódnak.

Mollay hangsúlyozza az onomasztikai kutatások jelentőségét is, amelyek fontos nyelvtörténeti hipotézisek igazolásához szolgáltathatnak értékes bizonyítékokat. A szerző megállapítása szerint a névtudományi vizsgálatokkal kikövetkeztetett településtörténeti eredmények is azt valószínűsítik, hogy a XI. században elsősorban az uralkodó osztály és az egyház német nyelven is beszélő tagjai által közvetített jövevényszavakkal számolhatunk.

Az első fejezet 6. és 7. pontja a hangtörténet problémáival foglalkozik meg lehetős részletességgel. A komplex megközelítés szükségességének kifejtésénél Kniezsa I. és Moór E. hangtörténeti fejtegetéseit boncolva Mollay aláhúzza, hogy azok bizonytalansága, valamint belső ellentmondásai arra vezethetők vissza, hogy megfelelő német nyelvjárástörténeti alapozás és magyar szótörténeti vizsgálat nélkül, globálisan vonták le következtetéseiket. A szerző tudományosan alátámasztott, imponáló biztonsággal és széles körű interdiszciplináris kitekintéssel folytatott érvelési-bizonyítási módszerére nagyszerű példa a német eredetű [š] zöngülésének tárgyalása (47).

A továbbiakban tág teret kap a szláv közvetítés lehetőségének elemzése is. Mollay több esetben felülvizsgálja a szlávnak minősített jövevényszavak származását. Így — Hutterer állításával szemben — kétségbe vonja pl. *gesztenye* főneveünk pannonszláv eredetét, és az általa 1200 körülre datált átvételt a nyugat-dunántúli németség XII. század végi betelepedésével hozza összefüggésbe. Egyes *-us*, *-ius*, *-ium* végű latin szók korábban részben a szláv hatással, részben anyanyelvünkön belüli jelenségekkel magyarázott *us* nélküli átvétele kapcsán Mollay rámutat arra, hogy a latin szöveg elmaradásának tendenciájához a magyarban a német nyelv megfelelő latin eredetű szavainak ismerete is hozzájárult.

A fejezet a „forrásolvasó” és a „szótárforgató” etimológizálás szembeállításával és a témához kapcsolódó újabb nyelvtörténeti lexikográfiai forrásmunkák értékelésével zárul.

A kötet második fejezete összefoglalóan tárja fel a német—magyar nyelvi érintkezések külső történetét. A szerző hangsúlyozza, hogy a nyelvi kontaktusok vizsgálatához nem elég anyanyelvünk német jövevényszavainak (és fordítva) azonosítása. Fel kell derítenünk a közvetítő körülményeit, azt a társadalmi réteget, amely a jövevényszókat közvetítette, ill. átvette, a magyarországi többnyelvűség funkcionálását, amely többek között a hazai németség nyelvében jelentkező magyar elemekben is megnyilvánul. Csak ezek alapján lehet majd általánosabb érvényű fonológiai, morfológiai és szemantikai megállapításokat tenni. Mollay a német—magyar nyelvi kontaktusok történetét a következőképpen korszakolja:

- 862—1060: A nyelvi érintkezések kezdete
- 1061—1342: A hazai németség első tömeges bevándorlása
- 1342—1686: A hazai német írásbeliség kialakulása
- 1687—1920: Osztrák—magyar kapcsolatok
- 1921—1945: Német—magyar kapcsolatok

A fenti kronológiai csoportosítást alapul véve elemzi a könyv a magyar nyelv fejlődését az érintkezések kezdetétől a német jövevényszavak tükrében. E diakronikus indítatású kontrasztív vizsgálatok az elsődleges nyelvészeti érdek mellett számottevő művelődéstörténeti jelentőséggel bírnak. A szerteágazó kapcsolatok felvázolásának középpontjában a magyarországi német nemzetiség kérdésköre áll. Míg a XI. században Magyarország nyelvi kontaktusai német területen leginkább a bajor, a sváb és a lotharingiai hercegség felé irányultak — emeli ki közvetett bizonyítékai alapján Mollay —, addig a XII. században bajor, aleman, középfrank, alsófrank, valamint alsószász nyelvjárású németek, továbbá vallon dialektust beszélő franciák települtek Magyarországra, akikhez az osztrák örgrófság, ill. hercegség felemelkedésével egyidejűleg bajor-osztrák nyelvjárású németek is járultak. A szerző megalapozott véleménye szerint az első betelepülési folyamat a XII—XIV. századig tartott, illetve valószínűleg tovább. Az előző korszaktól eltérően a németiség tömeges bevándorlásával a nyelvi érintkezések köre ekkor már nem korlátozódott az udvari-egyházi környezetre, hanem kiterjedt az egész magyarországi társadalomra. Így a német jövevényszók tematikája sokkal kiterjedtebb; ezt a szerző gazdag példaanyaggal illusztrálja.

Mindezek mellett kellő nyomatékot kell kapnia — Mollay nézete szerint — a magyarországi latiniség körültekintő vizsgálatának is. A kötet külön erénye, hogy a 15. pontban elsőként elemzi nyelvtörténeti szempontból az 1153. évi panonnonhalmi oklevelet.

A hazai német írásbeliség kialakulásának első (1342—1526) és második (1526—1686) korszakát taglalva a szerző szól a német kancelláriai nyelvjárás sajátosságairól is. Rámutat arra, hogy az abban felfedezhető bajor-osztrák és középnyémet elemek nemcsak az itt élő dialektusok hatásának eredménye, hanem az itt működő, nem mindig magyarországi származású scriptoroké is. Az írásbeliség kezdetének tárgyalásánál a kötet hivatkozik a legrégebb hazai német nyelvű oklevélre is (mely egy 1319-es keltezésű pozsonyi adománylevél).

A következő fejezetben a német—magyar nyelvi érintkezések belső történetének sokoldalú tárgyalásánál a két nyelvűség kérdése kap központi szerepet. A magyar—német bilingvizmus fokozatainak és lehetőségeinek szemléltetésére jóformán kimeríthetetlen forrásul szolgál a szerző szülővárosának, Sopronnak bőséges, sajátos nyelvi anyaga., Mollay azon meggyőződésének ad hangot, hogy országos méretben a magyarság s pontán a két nyelvűségnek kiterelvényesedéséről csak a németiség első tömeges bevándorlását követően beszélhetünk.

A szerző az elméleti irányultságú fejezet zárógondolatát a német interferencián a középkori magyar hangjelölésre gyakorolt hatásának és egyes hangtani kérdések kifejtésének szentelte.

A monográfia nagyobb része Mollay Károly úttörő jelentőségű teljesítményét tartalmazza: a magyar szókincsbe a XVI. század végéig bekerült német eredetű lexémák etimológiai elemzését. Ha a szerző nem szab időbeli határt gyűjtésének, bizonyára még gazdagabb szóanyag értelmezésére vállalkozhatott volna (ezt valószínűleg azért nem tette, mert elsősorban az ófelnyémet, a középfelnyémet és a korai újfelnyémet átvételeket tartotta kutatási tárgyának), de így is 632 szócikkre bontva tárgyalja több évtizedes adatgyűjtésének eredményét. Ez azonban nem a benne foglalt lexikai egységek számát jelzi, hanem csupán a címszavakra vonatkozik. A szócikkek kidolgozása mintaszerűen következetes, nagy lexikográfiai gyakorlatra vall. A szójegyzék a TESz.-nél lényegesen bővebb etimológiai információkkal szolgál, hiszen a szerző az első, szótörténeti részben pontos adatokkal végigkíséri az illető szó útját a magyar nyelvben, megadja első előfordulási idejét és helyét, majd kitér a legfontosabb hangtani és jelentésbeli változatra is. Ezt követően a címszavak etimológiai hátterének több szempontú megvilágí-

tására kerül sor, ami számos fonológiai, morfológiai, szemantikai, valamint néprajzi és művelődéstörténeti aspektus figyelembevételével, idő- és térbeli problémák tisztázásával történik.

Mollay szótörténeti fejtegetéseinél egyrészt az eddigi szakirodalom eredményeire támaszkodik — a szótani előzmények dokumentálásában elsőként használja fel a készülő A magyarországi latinság szótára és a Magyarországi korai újfelnémet szótár anyagát —, másrészt számos új etimológiát állapít meg.

A kötet kezelését alapos gondtal összeállított szóm utató is könnyíti.

Talán még egy apró észrevétel: a könyvben elég gyakran előforduló latin nyelvű idézetek magyarra fordítása — véleményem szerint — nagymértékben hozzájárulna ahhoz, hogy a monográfia a filoz mesterség szakavatott művelőin kívül a téma iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára is olvasmányosabb, követhetőbb legyen.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Mollay Károly kiválóan sikerült kötete a német—magyar nyelvi érintkezések tudománytörténeti összefüggéseinek ilyen mélyreható feltérképezésével fontos feladatot teljesített a magyar és a német nyelvészet területén egyaránt.

Földes Csaba

Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. MNyTK. 164. sz. Bp., 1982. 93 oldal

1. Akik a magyar dialektológia ügye iránt érdeklődnek, és ismerik nyelvjáráskutatásunk jelenlegi helyzetét, azok némi aggodalommal gondolnak ennek a nyelvtudományunk egésze szempontjából is nagyon fontos tudományágnak a jövőjére. Eddigi eredményei alapján a magyar nyelvjárás — úgy vélem — nemcsak a hazai nyelvtudományban vívott ki magának elismerésre méltó helyet, hanem néhány részterületen nemzetközi mércével mérve is szép sikereket ért el. Miből fakadhat akkor aggodalmunk? Azt hiszem, legfőképpen abból a körülményből, hogy dialektológiánk utánpótlás gondokkal küszködik. Az idő haladtával egyre inkább érezzük hátrányait annak, hogy nincs megfelelő számú nyelvjáráskutató sem a középkorú, sem a fiatal nyelvészek körében, jóllehet — amint ezt oly sokan és annyiszor hangoztatták — a nyelvjárási anyaggyűjtés és feldolgozás valóban soha nem volt még annyira sürgős, mint éppen napjainkban. A nagy atlasz nagy nemzedékének több tagja pedig — sajnos — már régóta nem nyelvjáráskutatással foglalkozik elsősorban.

Mindezzel összefügg az, hogy nyelvjáráskutatásunk néhány területén viszont elmaradás mutatkozik; olyan adósságaink vannak, melyek nem egykönnyen törleszhetőek, s a jelenlegi objektív és szubjektív föltételeket figyelembe véve nincs is sok reményünk eddigi mulasztásaink mielőbbi pótlására.

A magyar dialektológia elhanyagolt területei között szoktuk emlegetni — teljes joggal — a mondattani kutatásokat is. Az e téren kialakult helyzetet — Kiss Jenő szavaival — a következőképpen lehet jellemezni: „Nem véletlen, hogy Imre Samu nagy munkája (A mai magyar nyelvjárások rendszere) bevezetőjében, az újabb magyar nyelvjáráskutatás történetéről szólva egyetlenegyszer sem írja le a *mondattan* vagy *mondattani* szót (10—34): nem volt mit említenie. De nem produkált mondattani leírást a kitűnő kolozsvári dialektológiai iskola sem. A nyelvjárási mondattani vizsgálatok legújabbkori helyzetét jól szemlélteti a következő összeállítás is: a Magyar Nyelvőr 1950-től 1970-ig és a Magyar Nyelv 1955-től 1970-ig terjedő évfolyamainak nyelvjárási tárgyú közleményeit csoportosítva a következő eredményre jutunk: szókinés 66, hangtan 27, morfológia 10, mondattan 2(!)” (23). Mindehhez csak azt tehetjük hozzá, hogy a mondattani feldolgozá-

sok terén a 70-es évektől napjainkig lényegében nemigen változott a helyzet, hiszen Gálffy Mózsesnek a marosmagyarói nyelvjárásban végzett mondattani kutatásain kívül alig jelent meg említésre méltó mondattani tanulmány, cikk (1. ezeket és összefoglaló értékelésüket Kiss Jenő itt ismertetendő könyvében: 23–4).

2. Ezen előzmények ismeretében különös jelentősége van tehát annak, hogy Kiss Jenő „A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana” című munkájának (Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.) megjelenése után néhány hónappal mondattani tárgyú kiadvánnyal, a „Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából” c. dolgozatával gazdagította a magyar nyelvjárások szakirodalmát. Örömmel írom le: ez a két munka együttesen — most nem beszélve Kiss Jenő egyéb, a mihályi nyelvjárásról készített önálló kiadványairól — azt is jelenti, hogy megszületett az első korszerű nyelvjárású monográfia a magyar dialektológiában!

Természetesen igen hosszú utat kellett megtennie Kiss Jenőnek ahhoz, míg első nyelvjárású följegyzéseitől számtalan szakcikkben és több könyvön át a legutóbbi, mondattani dolgozatáig eljutott. Ebben nemcsak az a kedvező gyűjtési körülmény játszott közre, amelyet anyanyelvjárásában szülei, rokonai, ismerősei körében kb. húsz éve folytat, hanem ehhez az ő következetes, kitartó szorgalommal végzett munkája kellett, amelyre szűkebb szakmájának és szülőföldjének szeretete egyaránt ösztönözte.

A szerző négy nagyobb egységre tagolja munkáját: I. Általános kérdések (9–25), II. A jelen munka néhány kérdése (27–30), III. Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából (31–85) és IV. Szövegek (87–91).

A dialektológia általános, elvi-módszertani kérdéseivel foglalkozó I. fejezet némely része (pl. az önelvű vagy viszonyító leírás problematikáját tárgyaló részletes összefoglalás) látszólag talán nem ide tartozik — legalábbis nem ilyen részletességgel —, véleményem szerint azonban egyáltalán nem fölösleges, sőt nagyon is hasznos ezeknek a módszertani kérdéseknek az áttekintése (ilyen fontos és újszerű pl. a viszonyító leírás típusainak jellemzése). A lehetséges leírástípusok előnyeinek és hátrányainak gondos mérlegelése után arra a következtetésre jut Kiss Jenő, hogy „a gyűjtési teendők között az eltérések számbavételének elsőbbsége van! Ezt természetesen nem ritkaságvadászatként, kuriózumgyűjtésként értelmezik a ma dialektológusai. Az eltéréseket nem múzeumi kiállítási tárgynak tekintjük, hanem egy élő, működő nyelvi rendszer tagjainak, s e szerint kívánjuk leírni őket” (10). S mivel — sajnos — „a tudományos kíváncsalmak s dialektológiánk jelenlegi személyi és anyagi lehetőségei távolról sem állnak hozzávetőleges összhangban sem” (10), ezért Kiss Jenő szerint le kell arról mondanunk, hogy a nyelvjárású feldolgozások minden esetben teljesebbek legyenek, vagyis a köznyelvvel megegyező sajátosságok leírásának követelményéből engedni kényszerülünk. Kiss Jenő ezen — igen meggyőző — gondolatmenetével lényegében egyetértek. Dialektológiánk helyzetét, lehetőségeit én sem látom rózsásabbnak, mégis azt mondom: akik már egy-két évtizeddel ezelőtt hozzáfogtak valamely (helyi) nyelvjárásban a sokoldalú, a grammatika minden területére kiterjedő gyűjtéshez, és viszonylag gazdag anyagot sikerült már eddig is összegyűjteniük, azoknak a nyelvjárás-kutatóknak — ismerve pl. a nyelvjárású monográfiáirásban való elmaradásukat — mégiscsak meg kell(ene) kísérelniük a teljesség igényének legalább a megközelítését a leírásban. Tudom, ezt a követelményt maradéktalanul teljesíteni lehetetlen, teljesen lemondani azonban nem szabad róla.

Tanulságos és hasznos Kiss Jenőnek azon fejtegetése is, amelyet a nyelvjárás és köznyelv, beszélt nyelv és írott nyelv összefüggéséről és összehasonlítási lehetőségéről mond. Igaza van, amikor azt írja: „Gondjaink főként abból adódnak, hogy a csak beszélt változatban élő, tehát csak beszélt nyelvként leírható nyelvjárású részrendszereket általa-

ban az írott változat (irodalmi nyelv) leírásaival vetjük egybe, nem pedig a köznyelvvél (a beszélt nyelvváltozattal). Ennek az az oka, hogy a (beszélt) köznyelv grammatikájának vizsgálatával még nem foglalkozott nyelvtudományunk" (16). Amikor néhány évvel ezelőtt „A mondatalkotás nyelvszociológiai vizsgálata (nyelvjárási anyagon)” c. munkámban (Kandidátusi értekezés. Szeged, 1978.) a nagykoványi nyelvjárás mondatszerkezeti jellegzetességeit próbáltam feltárni azon koncepció felhasználásával, amelyet Deme László „Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata” c. könyvében (Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.) fejtett ki részletesen, akkor magam sem tehettem mást, mint hogy a beszélt nyelvi (nyelvjárás) sajátosságokat Deme Lászlónak írott nyelvi szövegekre kapott kutatási eredményeivel hasonlítottam össze. Örvendetes, hogy azóta a köznyelv beszélt változatának vizsgálata — főképpen Keszler Borbála kutatásai révén (l. erről az itt ismertetett munkát: 16—7) — nálunk is megkezdődött.

A szerző több helyen (pl. a 12. és 19. lapon) is hangsúlyozza, hogy mondattani leírásokat egy-egy helyi nyelvjárásban célszerű végezünk. Elfogadhatónak, sőt követendőnek tartom azokat az észrevételeit, tanácsait, melyeket a nyelvjárás mondattani jelenségek gyűjtésére a következőképpen foglalt össze: „1. a passzív gyűjtésnek legyen minél nagyobb szerepe; 2. a gyűjtés szövegiindulása legyen: ne mondatokat, hanem szövegeket gyűjtsünk, s készítsünk minél több jó magnetofonfölvételt; 3. mondattani jelenségek vizsgálatához lehetőleg a nyelvjárás főbb hang- és alaktani sajátosságainak az ismeretében fogjunk” (20).

A „Rövid történeti visszapillantás” c. fejezetben (22—5) kitűnő áttekintést kapunk a magyar nyelvjárás mondattani kutatások állapotáról a kezdetektől napjainkig, de a külföldi nyelvjárás mondattani feldolgozásokról, azok fontosabb eredményeiről is viszonylag részletes — a munka céljának mindenképpen megfelelő — tájékoztatást olvashatunk. Itt (a 24. oldal) veszi számba Kiss Jenő azokat az okokat, amelyek miatt a mondattan háttérbe szorult a nyelvjárás kutatásban. Ezekhez a tényezőkhöz (összesen négyet sorol föl a szerző) véleményem szerint még egyet hozzá lehet tenni. Igaz ugyan, hogy — amint Kiss Jenő írja, az okok közt negyedikként említve — korábban „nem álltak a kutatók rendelkezésére azok a ma már használatos technikai eszközök, amelyeknek a segítségével mondattani vizsgálatokra alkalmas, tetszés szerinti hosszúságú szövegek vehetők fel, rögzíthetők és játszhatók vissza bármikor és bárhol” (24). De az is igaz, hogy legalább negyedszázada készíthetünk pl. magnetofon-fölvételeket, és mégsem születtek nyelvjárás mondattani leírások, sőt nyelvjárás szöveggyűjtemények is alig jelentek meg. Mivel magyarázható mindez? Aligha tévedek, ha azt állítom: azzal a tényezővel, hogy a magnetofonszalagra rögzített beszélgetéseknek nem is annyira a fölvétele, hanem sokkal inkább a lejegyzése nagyon sok időt, energiát igényel. Különösen a mondathatárok megállapítása jár sok nehézséggel. Ezért gondolom, hogy ez a körülmény is föltétlenül közrejátszik a nyelvjárás mondattanok hiányában, hiszen a mondattani leírás(ok)hoz szövegekre is elengedhetlenül szükség van.

A következőkben — az általános elvi-módszertani kérdések taglalása után — az alkalmazott módszertani eljárásról, az anyaggyűjtésről és -közlésről kap áttekintést az olvasó. „A vizsgálat tárgya — írja a szerző — a mihályi nyelvjárás mondatszintjének meghatározott részei, jelenségei, elemei az 1970—1980-as évek mihályi nyelvjárás normájának megfelelően. Csak azokat a jelenségszempontokat, funkciókat, illetőleg jelenségeket vizsgálom, amelyek részben vagy egészben eltérnek köznyelvi megfelelőjüktől. Olyanokat, amelyek teljesen megegyeznek, nem vizsgálom” (27).

Kiss Jenőnek ez a módszertani eljárása abból a szempontból, hogy teljességre több okból sem törekedett, teljesen érthető és elfogadható. Nagyon meggondolandó azon kérdésfölvetése is, hogy „érdemes volna-e — ha a föltételek lehetővé tennék — teljes nyelvjárás mondattanokat írni” (27). Most, amikor jómagam még nem is kezdtem hozzá

az övéhez hasonló nyelvjárási mondattani leíráshoz, úgy gondolom, hogy lényegében igazan van a szerzőnek az általa alkalmazott módszer megválasztásában, csupán azt fűzöm hozzá, hogy elvi megfontolásból a köznyelvvél egyező mondattani jelenségeknek legalább a vázlatos ismertetése célszerűnek látszik. (Egyébként a szerző a leírás során többször is utal bizonyos, a köznyelvvél megegyező jelenségekre.) Ez valószínűleg nem igényelne túl sok többletmunkát, s ezért nem veszélyeztetné annak — a szerző által helyesen megjelölt — céljának megvalósítását, hogy „a mondattani rész anyaga egyidejű legyen a már leírt nyelvi szintekével” (28). Lehet, hogy a későbbiekben, ha — a jelenleginél több tapasztalat birtokában — jobban, „belülről” látom a nyelvjárási mondattanírás nehézségeit, módosul majd minderről a véleményem. A fölmerült kételyekre — részemről is, másoktól is — persze az volna a legjobb válasz, ha újabb nyelvjárási mondattanok születnének.

A dolgozat gerincét a címadó III. fejezet (31—85) alkotja. Ez a rész a következő kisebb egységekre tagolódik: A mondatrészek és kifejezésmódjaik (31—49), Az összetett mondatok és kifejezésmódjaik (51—73), A szövegszerkesztés néhány jellemző stilisztikai eszköze (75—80), Nyelvszociológiai összeállítás (81—2) és A köz- és irodalmi nyelv és a mihályi nyelvjárási mondatszintje — kontrasztív megfigyelések (83—5). Az itt felsorolt alfejezetek mindegyike azt mutatja, hogy az egész leírás gazdag nyelvjárási anyaggyűjtésen alapszik, feldolgozásmódja pedig jól végiggondolt, részleteiben is gondosan kimunkált koncepción nyugszik. A magyar nyelvjárási szakirodalomban közhelynek számít annak megállapítása, hogy nyelvjárásaink elsősorban hangtani különbségek egymástól, kevésbé térnek el alaktani szempontból, és — legalábbis eddigi ismereteink szerint — legkevésbé mondattani tekintetben van közöttük különbség. A mihályi nyelvjárási mondattani sajátosságait olvasva annyira részletes és nyelvjárási jelenségekben is annyira gazdag kép tárul elénk, hogy ez is szinte ösztönzőleg hat (vagy legalábbis jó volna, ha hatna) más vidékek (helyi) nyelvjárásainak mondattani szempontú vizsgálatára.

Mivel a leírás egészét egyenletesen magas színvonal jellemzi, ezért nehéz közülük bármelyiket is kiemelni. A mondatrészek és az összetett mondatok tárgyalásmódja szűkszavú, lényegretörő, de szűkszavúságával is mindent el tud mondani, ami a nyelvjárási sajátos és fontos vonásai közé tartozik. Példamondatokot akár a mondatrészek egyes fajtáira, akár az utalószók és a kötőszók kínálta valamennyi variációs lehetőségre — ahogy a szerző is említi (51) — valóban fölösleges lett volna a dolgozatban meglevőknel többlet adnia. Megadott példamondatai jól világítják meg egy-egy szó vagy szerkezet jelentését és használati körét. Érződik rajtuk, hogy nem íróasztal mellett kitalált példák, hanem olyanok, melyeket a dolgozatíró nemegyszer hallott, sőt használt is. Ilyen jól megválasztott példamondatok — bármennyire ellenük szól is a terjedelmi korlátozás és a kiadás egyre nehezedő volta — nélkülözhetetlenek a nyelvjárási leírásokban!

A recenzens szinte a bőség zavarával küzd, ha a felszínre hozott és rendszerezett sok-sok nyelvjárási elem és jelenségcsoport közül néhányat — az olvasó tájékoztatása érdekében — szeretne kiválasztani. Nehéz ezt megtenni amiatt is, mert pl. a mihályi tájszólás minden egyes archaizmusa és neologizmusa egyaránt fontos a nyelvjárási rendszere tekintetében, de ugyanakkor más nyelvészeti tudományágak (pl. nyelvtörténet, stilisztika, általános nyelvészet stb.) szempontjából is tanulságos lehet egy-egy megőrzött régiség vagy nyelvjárási újítás vallatóra fogása. Éppen ezért legyen szabad csupán érdekességként egy-két olyan példát említenem, amely a Mihályitól légvonalban is legalább kétszáz kilométerre levő, Tolna megyei Nagykovácsi nyelvjárási anyagában ugyanúgy vagy hasonlóképpen megvan. „A külső helyviszonyokat — írja Kiss Jenő (34) — a mihályi nyelvjárási anyagban kifejezik a köz- és irodalmi nyelvben és több nyelvjárásunkban ismeretlen névutópárral is: *hëgyëtt* 'fölött, -on' és *hëgyé* (*hëgyibë*) 'fölé, -ra' ... A *hëgyëtt* és *hëgyé* gyakori,

hëgyibë ritka s választékosabb társainál.” Ezek közül a *hëgyë* a nagykónyi nyelvjárásban teljesen ismeretlen, a *hëgyëtt* és *hëgyibe* névutók viszont használatosak. Megfigyelésem szerint a *hëgyëtt* Nagykónyiban visszaszorulóban van, főképpen idősektől hallottam, s nemcsak ’fölött, -on’ jelentésben él, hanem ’vki, vmi körül’ értelemben is (pl. *Ez a macska mindig id van hëgyëttem, mindig az én lábom alá gyün.*). A *hëgyibe* ’föle; -ra’ jelentésben járatos a nagykónyi tájszólásban is, és igen gyakran hallható, egyáltalán nincs visszaszorulóban (pl. *Jó hëgyibe vert a lovaknak az ülésrü, asztán nyargátak is ám, mind a szél.*). — A mihályi nyelvjáráshoz hasonlóan Nagykónyiban is gyakran fordulnak elő eszközhatarozóragos szavak időhatározói funkcióban (pl. *hüssë* ’hüvös időben’, *világossá* ’világos időben’ stb.), a *tájba ~ tájbo* ’körül’ névutó (pl. *öt óra tájba, huzsvét tájba* stb.) szintén gyakran használatos. A nagykónyi nyelvjárásban nincs viszont visszaszorulóban az általános alany kifejezésmódjai közül az *embër gyerëke* (az *embër fíja, az embër lányya*) szókapcsolat. Egyáltalán nincsenek meg Nagykónyi nyelvjárásában — a mihályi tájszólásban visszaszorulóban levőnek említett (82) — *Kapuvárá, Kapuvárott*-féle latívusz- és lokatívuszragos helyhatározók. S ugyanúgy terjedőben vannak a nagykónyi nyelvjárásban is bizonyos névutók (pl. *alaptýánn, ennëlfogva, ennek követkësztibë* stb.) a köznyelv hatására, mint Mihályiban (vö. Nyelvszociológiai összeállítás: 82). Stb.

A szövegszerkesztés stilisztikai eszközeinek bemutatása során (75—80) a szóban forgó szerkezeteket — használati körüknek, műfajuknak megfelelően — három csoportba (I. az elbeszélő stílus, II. a dialógus és III. az egyéb kategóriák) osztotta a szerző. Az itt felsorolt mondatszerkesztési megoldások, bizonyos állandósult szókapcsolatok, szóösszetétel-típusok stb. beszédesen vallanak a mihályi nép eleven észjárásáról, nyelvi leleményéről, humoráról. A nyelvszociológiai összeállítás (81—2) csoportokba foglalja az előző fejezetekben már leírt és nyelvszociológiai szempontból is minősített mondattani jelenségeket, elemeket, s ezáltal jól érzékelteti a mihályi nyelvjárásnak a szinkroniában is megragadható mozgását. A minősítés szempontjai: 1. társadalmi érvényesség, 2. mozgási irány és 3. nyelvszociológiai kötöttség. Ezen — részleteikben is jól kidolgozott — szempontok megítélésem szerint nemcsak felhasználhatók, hanem felhasználandók mindenfajta nyelvjárású monográfiában.

A köz- és irodalmi nyelv és a mihályi nyelvjárás mondatszintjének összehasonlítása során (83—5) egyrészt azokat az elemeket sorolja föl Kiss Jenő, amelyek a mihályi tájszólásban nem fordulnak elő, másrészt azokat a mondattani jelenségeket gyűjti csoportokba, amelyeknek használatában gyakorisági vagy esetleg stilisztikai különbségek mutatkoznak. Jól látja Kiss Jenő, hogy a gyakorisági eltérések feltárásában gyümölcsözőnek ígérkezik a statisztikai módszer alkalmazása, de az is világos előtte, hogy megfelelő minőségű és mennyiségű szövegek elemzésére épülő vizsgálatok a mondat- és a szövegszint egyéb jelenségeire is kiterjeszthetők (84—5).

Hasznosan egészítik ki Kiss Jenő munkáját a fonematikus hangjelöléssel közölt nyelvjárású szövegek (87—91) és a német nyelvű rezümé is.

3. Összegezve Kiss Jenő dolgozatáról kialakult véleményemet, a következőket mondhatom: Annak ellenére, hogy a magyar dialektológia szép eredményekre, gazdag múltra tekinthet vissza, a szerző ezzel a munkájával nemcsak anyagfeltárásban, hanem más d s z e r t a n i l a g is tudott újat hozni. Dolgozata nagyon régi hiányt pótol, új utakat tör és új távlatokat nyit. Remélem, ösztönzőleg hat hasonló jellegű munkák megírásához. A könyv gondos és gyors megjelentetése az MTA KESZ Sokszorosítójának munkáját dicséri.

Végül föltétlenül említést érdemel a Magyar Nyelvtudományi Társaság azon tevékenysége, erőfeszítése, amellyel — az utóbbi időben beszűkült anyagi lehetőségek közepette is — szép eredményeket tud fölmutatni a különböző nyelvészeti munkák közötté-

telében. Együtműködése az MTA KESZ Sokszorosítójával véleményem szerint már eddig is sok haszonnal járt, s gyümölcsözőnek ígérkezik a jövőre nézve is. Örvedetes, hogy az MNyTK.-sorozatban nyelvjárasi tárgyú dolgozatok is napvilágot látnak, hiszen a mai napig sincs Magyarországon önálló dialektológiai folyóirat, amely fóruma lehetne — természetesen kisebb terjedelmű — nyelvjárastani írásoknak. A Társaság — mint ismeretes — megalakulásától kezdve feladatának tekintette a népnyelvi értékek gyűjtését és megjelentetését. Nyelvtudományunk legkülönbözőbb területei szempontjából is fontos, hogy e nemes hagyományt napjainkban is folytatni akarja és tudja, s reméljük, hogy ez így lesz a jövőben is.

Szabó József

A Magyar Nyelvőr közönti Keresztury Dezsőt

Hosszú ideje tartó, nem szerencsés, de — úgy látszik — megállíthatatlan folyamatok következtében az elszakadásnak, a mesterségek szétkülönülésének korát éljük. Bár eszményünk a komplexitás, ennek megvalósítására ma már csak néhány kivételes személyiség képes. E kevesek közé tartozik a most nyolcvanéves Keresztury Dezső.

Irodalomtudósként, íróként, művelődéspolitikusként tartja őt leginkább számon a nemzet, de életművének sok mozzanatára emlékezve mi nyelvészek is magunk közé tartozónak valljuk. Fiatalkorában, berlini magyar lektorként nyelvünk külföldi megismertetéséért évekig fáradozott, nyelvkönyvet írt hallgatóinak, és bevezetve őket nyelvünk rejtelseibe műfordítókat nevelt belőlük. Azután Eötvös-kollégiumi tanárként és az egyetemen Horváth János munkatársaként szelíd szigorral, olykor az ironia eszközével is arra ösztönözte tanítványait (köztük e sorok íróját is), hogy mondanivalójuk nyelvi formája mindig igényes, pontos és szép legyen. Erre írásaiban ő maga adott mindenkinek példát. Amiképpen arra is, hogy az irodalom és a nyelv, az irodalomtudomány és a nyelvészet egységgé olvasztott szemléletével kell közeledni az írói életművekhez és az egyes alkotásokhoz. Ezt a látásmódot minden műve tanúsítja, de talán leginkább Nyelvünk zajtalan forradalmára: Arany című újabb tanulmánya. Korántsem véletlen hát, hogy Keresztury Dezső az Anyanyelvi Bizottság tagjaként velünk együtt vállalta a nyelvnevelés munkájában való részvételt, s hogy az Akadémia kérésére a Helyesírási Bizottság elnökeként ő irányította a helyesírási szabályzat 11. kiadásának most befejezett munkálatait.

Köszönjük Keresztury tanár úrnak mindazt, amit nyelvünkért — értünk — tett, s kérjük, munkálkodjék velünk együtt tovább.

Fábián Pál

Köszöntjük a kilencvenéves Péchy Blankát

Évtizedek óta érdeklődő, elismerő és támogató figyelemmel kísértük — és kísérjük ma is — a művésznő életútjának felemelő példáját.

Mint színművésznő és írónak kezdetől fogva gondja volt anyanyelvünk értékeinek közvetítése, hiszen nemcsak a toll, hanem a pódium is hatékony eszköze volt a jó és a szép magyarság tolmácsolásának. S ahogy előrehaladt sikeres pályáján, tevékenysége egyre eltökéltebb ügybuzgalommal irányult a magyar beszéd ápolása, gondozása, javítása felé. Nemes becsvágy idézteti vele Szabó T. Attila sorait a „Beszélni nehéz!” kötet első fejezetének élén: „Csak a magunk beszédével és írásával való elégedetlenségből születhetik meg az a lázas, munkás igyekezet, amellyel az anyanyelv szellemének megismerésére és megőrzésére eljuthatunk. Az anyanyelvnek lehetőleg hibátlan hasz-

nálata így lesz egész életünkre szóló, magától értetődő követelés, kérlelhetetlen parancs számunkra . . .”

Péchy Blanka vállalta ennek a parancsnak a követését. Életelve lett az a küzdelem, amely a kiejtés javításának társadalmi méretivé növvő, hallatlanul nehéz művét oly kitartóan és sikeresen szolgálja. Csodálni való az a szívósság, amellyel — minden anyagi lehetőségét és szellemi energiáját mozgósítva — nemes célja felé tör.

Örömmel vesszük számba az 1960-ban elfogadott Kazinczy-alapítvány állandó és tekintélyes gyarapodását és országos kisugárzását. A kezdetben évente kiadott Kazinczy-díjhoz hozzátársult a tanuló ifjúság egyre szélesedő körének bevonása a szép-kiejtési versenyekbe. Mindmáig megkapják a Kazinczy-érmet a középiskolás diákok közül a legszebben beszélő versenyzők. Aztán kiterjedt a vetélkedők mezőnye a szakmunkásképző iskolákra. Öt év óta pedig Kazinczy-jelvényt kapnak az általános iskolások köréből kikerülő legszebben beszélők. A rádió Beszélni nehéz! sorozatával országos fóruma támadt az ügynek, s ez folyamatosan maga köré vonzza és szaporítja a lelkes tanárok által szervezett Beszélni nehéz-köröket.

A programból így lett közügy, amelyet az immár negyedik kiadásában megjelent Beszélni nehéz! mintegy vezérkönyvként segít terebélyesíteni. A teljes hatáshoz nem csekély mértékben járul hozzá a művésznőnek korát meghazudtoló személyes jelenléte minden olyan alkalommal, amikor verseny, nyelvi tábor, vita vagy megbeszélés folyik az ország bármely helyén.

Melegen kívánjuk, hogy áldásos törekvése serkentse a nyelvtudományt a magyar kiejtés szabályainak részletes feltárására, a művelt közvéleményt a szabályok elfogadására, az iskolát pedig hatékony tanításukra.

Szende Aladár

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1984. VI. 18. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

85.13433 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében (Ismerteti: <i>Ruzsiczky Éva</i>)	495
Balázs János szerk.: Areális nyelvészeti tanulmányok (Ismerteti: <i>Büky Béla</i>)	498
Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig (Ismerteti: <i>Földes Csaba</i>)	502
Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	505

A nyelvőr hírei

<i>Fübián Pál</i> : A Magyar Nyelvőr köszönti Keresztury Dezsőt	511
<i>Szendé Aludár</i> : Köszöntjük a kilencvenéves Péchy Blankát	511

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKH 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P.O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben
végrehajtott változások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-
ságai
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése
9. *Deme László*: Helyesírási rendszertünk logikája
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O.
Nagy Gábor emlékének
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975.* Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes.* Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn.* (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség.* Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1560 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai.* 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvtudományi Társaság Atlaszának elméleti-módszertani kérdései.* Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen).* Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching.* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages.* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete. A jelentés mozgásegysége.* 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8